

ISSN 2409-6806

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
"ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ"

Центр дослідження історії Волині

НАУКОВІ ЗАПИСКИ НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ «ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ»

Серія «Історичні науки»

ВИПУСК 33

Острог
Видавництво Національного університету «Острозька академія»
2022

*Рекомендовано до друку вченою радою
Національного університету «Острозька академія»
(протокол № 8 від 23 березня 2022 року)*

*Науковий журнал входить до категорії «Б» переліку фахових видань з історичних наук
(наказ МОН від 24.09.2020 р. №1188)
та включений до міжнародної наукометричної бази Slavic Humanities Index.*

Редакційна колегія:

Трофимович В. В., доктор історичних наук, професор (*головний редактор*);
Атаманенко А. Є., доктор історичних наук, професор;
Висоцький Р., доктор габілітований, професор;
Давидюк Р. П., доктор історичних наук, професор;
Каспарек Н., доктор габілітований, професор;
Кулаковський П. М., доктор історичних наук, професор;
Лисенко О. Є., доктор історичних наук, професор;
Плохій С. М., доктор історичних наук, професор;
Яремчук В. П., доктор історичних наук, професор;
Атаманенко В. Б., кандидат історичних наук, доцент;
Близняк М. Б., кандидат історичних наук, доцент;
Марчук В. С., кандидат історичних наук;
Рибачок І. О., кандидат історичних наук;
Якубович М. М., кандидат історичних наук, доцент;
Смирнов А. І., доктор історичних наук, доцент (*відповідальний секретар*).

Рецензенти:

Зашкільняк Л. О., доктор історичних наук, професор Львівського національного університету імені Івана Франка;

Стельникович С. В., доктор історичних наук, професор Житомирського державного університету імені Івана Франка.

Н 34

Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки» / редкол.: В. В. Трофимович (голов. ред.) [та ін.]. Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2022. Вип. 33. 116 с.

ISSN 2409-6806

DOI 10.25264/2409-6806-2022-33

Науковий журнал присвячений проблемам української і світової історії, історіографії та джерелознавства. У ньому представлені наукові зацікавлення дослідників Національного університету «Острозька академія» та інших освітніх і наукових установ України.

Для фахівців-істориків, викладачів, аспірантів і студентів закладів вищої освіти.

**УДК 94(082)
ББК 63**

ISSN 2409-6806

© Видавництво Національного університету
«Острозька академія», 2022
© Автори статей, 2022

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Оксана Альошина

ВІДНОВЛЕННЯ ТА РЕГЛАМЕНТАЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАВОСЛАВНИХ БРАТСТВ
ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. 6

Андрій Гриценко, Олександр Свистун

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ТЮТЮНОВО-МАХОРКОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ
НА ТЕРИТОРІЇ СУЧАСНОЇ СУМЩИНИ НА РУБЕЖІ ХІХ–ХХ СТ. 11

Руслана Давидюк

ПОШУКИ ФОРМУЛИ ПОРОЗУМІННЯ У ВОЛИНСЬКОМУ ПРИКОРДОННІ
(20-30-І РОКИ ХХ СТ.) 16

Володимир Марчук

ВПЛИВ ПОЛЬСЬКО-РАДЯНСЬКОГО КОРДОНУ НА ЕКОНОМІКУ
ВОЛИНСЬКОГО ВОЄВОДСТВА В 1921–1939 РОКАХ 23

Володимир Трофимович

ОРГАНІЗАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРИБУЛИХ ІЗ ТАБОРІВ І СПЕЦПОСЕЛЕНЬ
УЧАСНИКІВ ПІДПІЛЬНО-ПОВСТАНСЬКОГО РУХУ
(ДРУГА ПОЛОВИНА 1950-Х – 1960-ТІ РР.) 30

Анатолій Тершак

ФУНКЦІОНУВАННЯ АДВЕНТИСТСЬКИХ ГРОМАД ЗАКАРПАТТЯ В УМОВАХ
КРИЗОВИХ ЯВИЩ: АНТИРЕЛІГІЙНА ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА
ТА ВНУТРІШНІЙ РОЗКОЛ В ЕПОХУ «ЗАСТОЮ» (1965–1985 РР.) 38

Віталій Бенчук

ГЕОПОЛІТИЧНІ НАСТРОЇ ДОНЕЧЧАН В УМОВАХ ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ
(2014–2021 РР.) 48

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Микола Близняк

«ЙОГО КОРОЛІВСЬКОЇ МИЛОСТІ» МІСТО ЛУЦЬК НАПРИКІНЦІ 1780-Х РОКІВ 55

Микола Стопчак

ПОЛІТИКА ПОЛЬЩІ ТА РУМУНІЇ ЩОДО ІНТЕРНОВАНОЇ АРМІЇ УНР (1921–1924):
УКРАЇНСЬКА ЗАРУБІЖНА ІСТОРІОГРАФІЯ 76

Данило Кравець

МАТЕРІАЛИ ДО ІСТОРІЇ ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ (ДПІ) У ВІДДІЛІ РУКОПИСІВ
ЛННБ УКРАЇНИ ІМ. В. СТЕФАНИКА 82

Оксана Сморгевська

ОБРАЗ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА В ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ ВОЛОДИМИРА ШАЯНА:
«ПРОРОК СВІТЛОЇ МІСІЇ УКРАЇНИ» 91

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Віталій Круковський

НА ЗАВЕРШАЛЬНОМУ ЕТАПІ КОНСОЛІДАЦІЇ: ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ
ОРГАНІЗАЦІЙ КАНАДИ В КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ ЄДИНОГО
ПРЕДСТАВНИЦЬКОГО ОРГАНУ (1938–1940 РОКИ) 98

Андрій Смирнов

ВІДНОВЛЕННЯ ЄВХАРИСТІЙНОГО СПІЛКУВАННЯ УКРАЇНСЬКИХ
ПРАВОСЛАВНИХ ЦЕРКОВ У ДІАСПОРІ З ВСЕЛЕНСЬКИМ
ПАТРІАРХАТОМ НАПРИКІНЦІ ХХ СТОЛІТТЯ 105

РЕЦЕНЗІЯ

Володимир Борщевич

ІСТИНА РОБИТЬ НАС ВІЛЬНИМИ... 111

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ 114

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Отримано: 31.12.2021 р.

Прорецензовано: 06.01.2022 р.

Прийнято до друку: 17.01.2022 р.

e-mail: oksana.alioshyna@oa.edu.ua

DOI: 10.25264/2409-6806-2022-33-6-10

Альошина О. Відновлення та регламентація діяльності православних братств Правобережної України у другій половині XIX – початку XX ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2022. Вип. 33. С. 6–10.

УДК 37:737 (477)

Оксана Альошина

ВІДНОВЛЕННЯ ТА РЕГЛАМЕНТАЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАВОСЛАВНИХ БРАТСТВ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.

З'ясовано, що російський уряд законодавчим документом «Основні правила для заснування православних церковних братств» визначив засади заснування, функціонування та усю подальшу діяльність православних братств на підконтрольних територіях. Скрутне матеріальне становище вплинуло на те, що братства, через брак коштів, були не здатні вповні реалізовувати заплановані завдання. Це призвело до того, що наприкінці XIX ст. частина братств припинила свою діяльність. Встановлено, що у зв'язку з такими обставинами церковна влада докладала значних зусиль для активізації та відновлення діяльності цих організацій на початку XX ст.

Ключові слова: православні братства, відновлення, Правобережна Україна, Російська імперія.

Oksana Alosyna

RESTORATION AND NORMALIZATION OF THE ACTIVITY OF THE ORTHODOX BROTHERHOODS OF RIGHT-BANK UKRAINE IN THE SECOND HALF OF THE 19TH – THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURIES

The purpose of the scientific article is to reveal the process of restoration and normalization of the activities of orthodox fraternities on the territory of the Right-Bank of Ukraine in the second half of the XIX – early XX centuries. Scientific novelty – for the first time the article analyzes the process of restoration and regulation of the orthodox fraternities on the basis of little-known archival documents, published materials and periodicals. It was found that the Russian government, in the legislative document «Basic rules for the establishment of orthodox church fraternities», defined the principles of establishment, functioning and all further activities of orthodox fraternities in the controlled territories. The difficult financial situation affected the church fraternity, due to lack of funds, were not able to fully implement the planned tasks. This led to the fact that in the late nineteenth century some fraternities ceased their activities. It is established that in connection with such circumstances, the church authorities made significant efforts to intensify and restore the activities of these organizations in the early XX century. The church leadership developed new models of statutes governing the activities of church fraternities. As a result, a number of decisions were made to intensify the multi-vector activities, to promote the establishment of new fraternities. The issues of the activity of the fraternities were repeatedly discussed at the congresses of the clergy of the western provinces of the Russian Empire, at which the priority directions of educational work were proposed.

Keys words: orthodox fraternities, restoration, Right-Bank Ukraine, Russian Empire.

Упродовж другої половини XIX ст. в Російській імперії відбувалися політичні зміни, що вплинули на процес відновлення діяльності православних церковних братств. Православна церква втрачала пануюче становище та авторитет серед вірян, тому російський уряд впроваджував політику посилення її ролі серед населення Правобережної України. На православні братства покладали сподівання у реалізації наміченої роботи, яка суворо контролювалася державною владою.

Питання становлення та функціонування православних братств Волинської губернії проаналізовано у статтях С. Жилюка [4], О. Сажок [14] та І. Тимочко [16]. В. Сергієнко дослідила систему управління братств на Лівобережній Україні [15]. У публікації О. Григорука [2] розкрила окремі аспекти просвітницької діяльності православних братств Подільської губернії. М. Казаков [5] по-

казав обставини виникнення братств Київської губернії у 1860-х р. У сучасній історіографії відсутні наукові дослідження, які б повністю розкривали означену тему. У статті використано опубліковані та маловідомі архівні документи, періодичні видання, що дало можливість висвітлити процес відновлення та регулювання діяльності православних братств Правобережної України.

На початку 1860-х років розпочинається відновлення діяльності православних церковних братств. Братства стали одним із вагомих засобів боротьби з католицькою та уніатською церквами та впливу Православної церкви на українське населення Правобережної України. Після законодавчого оформлення визнання православних братств центральною владою у вигляді «Основних правил для заснування православних церковних братств» (8 травня 1864 р.) можна виділити наступний етап в історії розвитку церковно-братського руху. Державна та церковна влада перейшла до активного сприяння відновлення та розвитку їх діяльності.

1862 р. імператор Олександр II ознайомився з доповідною запискою чиновника міністерства внутрішніх справ П. Батюшкова «Про становище православного духовенства в Західному краю». Представлена ним інформація містила відомості про становище та значення церковних братств. У записці зазначено, що братства – це «вроджені стихії» православного населення Західного краю, які слугуватимуть панацеєю для імперської влади та церкви в проблемному регіоні. Того ж року історик М. Коялович, подорожуючи Білоруссю та Литвою, відзначив існування великої кількості братств [15, арк. 11-18].

У доповіді відомства у справах православного духовенства за №8 від 8 лютого 1864 р. обговорювали питання про православні церковні братства. У ній зазначали, що з 1857 р. загальну увагу приділяли їхній діяльності у зв'язку з заворушеннями, що виникли в західному регіоні через дії польських повстанців. Відтак це спонукало російський уряд задуматися над відновленням церковних братств, як «благодійних у свій час установ інституцій, від яких можна очікувати користь..., особливо для підтримки православних церков, шкіл» [18, арк. 158].

11 березня 1864 р. під час засідання відомства у справах православного духовенства міністр внутрішніх справ П. Валуєв наголосив на тому, що слід розробити відповідні умови, що дозволять засновувати та відновлювати церковні братства. Відповідно члени Святішого Синоду делегували йому та обер-прокурору право підготувати проєкт правил для заснування православних братств та винести його для обговорення. 13 березня 1864 р. таке рішення виконали. 6 квітня відбулося чергове засідання, на якому обговорювали проєкт, який склали міністр внутрішніх справ та обер-прокурор, та одностайно його затвердили у відповідній редакції [18, арк. 162].

Відновлення православних братств прослідковувалося після затвердження російським урядом 8 травня 1864 р. закону «Основні правила для заснування православних церковних братств» [12, с. 409]. У зв'язку з цим імператор наказав міністру внутрішніх справ П. Валуєву обговорити з обер-прокурором Синоду питання стосовно запровадження «Правил», на підставі яких мали створювати церковні братства. Як наслідок обер-прокурор виніс це питання на обговорення департаменту у справах православного духовенства. У результаті обговорення присутні прийшли до висновку, що «слід прийняти можливі заходи для того, щоб їх відновлення не мало випадкового характеру, щоб вони були поставлені у визначені умови діяльності» відповідно до намірів уряду [17, арк. 2].

Становище Православної церкви було складним і на утримання православного духовенства західних губерній Російської імперії щорічно із скарбниці уряду додатково виділяли матеріальну допомогу. Як додатковий засіб допомоги було засновано парафіяльні попечительства як «особливі установи з духовних і світських осіб для постійної опіки над благоустроєм парафіяльних церков та парафій у господарському відношенні» [18, арк. 158зв]. Попечительства утримували початкові школи та проводили благодійну роботу в межах парафії. Проте вони не змогли вповні задовольняти духовні потреби віруючих, тому згодом новостворені церковні братства стали виконувати зазначені функції. Як писав К. Левитський, «в церковних братствах і попечительствах полягає найкраще перевірена досвідом і найбільш доцільна організація для церковної школи, парафіяльної церкви і взагалі морально-благодійної діяльності парафії» [7, с. 634]. Попечительства, на відміну від братств, які були більш активними і принесли суспільну користь, відрізнялися лише чисельністю, однак така перевага не допомогла їм на практиці вповні виконувати свої завдання.

Відповідна державна політика сприяла появі та зростанню кількості церковних братств з 1864 р. За даними, наведеними дослідником О. Папковим, у губерніях Правобережної України станом на 1 січня 1893 р. нараховувалося 159 братств [11, с. 46]. На думку Т. Ковальчук, «епархіальні та па-

рафіяльні братства репрезентували інтереси віруючих і були результатом реалізації громадянської ініціативи, незважаючи на те, що їх очолювали безпосередні виконавці самодержавних наказів» [6, с. 42].

На початку ХХ ст. утворилася значна кількість церковних братств. Цьому сприяв указ імператора Миколи II про віротерпимість від 17 квітня 1905 р. 3 грудня 1905 р. міністерство народної освіти видало циркуляр директорам народних училищ про термінове скасування адміністративних розпоряджень про обмеження прав старообрядців і так званих сектантів у їх перебуванні на державній і громадській службі, посилаючись на спеціальне положення Комітету міністрів від 17 квітня 1905 р. [19, арк. 1]. Церковні ієрархи вважали, начебто уряд дозволив «пониження православної церкви», яке виявилось в тому, що неправославні конфесії й навіть старообрядці одержали більше юридичних прав і домоглися кращого облаштування парафій та громад, аніж панівне віросповідання.

Відтак на початку ХХ ст. на Правобережній Україні відновили та активізували свою роботу братства, що припинили свою діяльність наприкінці ХІХ ст. Відбулася реорганізація в діяльності діючих братств, тому було складено та запропоновано нову редакцію статуту для парафіяльних братств [20, с. 246].

У цей період майже одночасно заснували три єпархіальних братства: Київське, Волинське та Подільське. Кожне з них відкрило свої повітові відділення, котрі займалися організацією парафіяльних братств у містах та селах. До прикладу, 1914 р. у Київській губернії заснували Київське Свято-Володимирське єпархіальне братство. Воно організувало три комісії: просвітницьку, релігійно-проповідницьку, економічну. Просвітницький комітет займався розробкою програм для читань і бесід, ретельним відбором спеціальної літератури, укладанням каталогів книг і брошур, скеровував сільські братства в організації розважальних заходів для учнів та молоді. Другий допомагав повітовим і сільським братствам боротися з пропагандою поширення католицизму, сектанства і з «розтлінням моралі селян та байдужим відношенням до громадських інтересів» засобами проведення святкових богослужінь та проповідництва. Для цього створили видавничу комісію, яка розробляла проекти видань релігійно-моральної літератури. Економічний відділ, в свою чергу, займався питаннями налагодження ведення сільського господарства. Для досягнення такої цілі він намічав нові шляхи, щоб провести реорганізацію в галузі сільського господарства та значно посилити результативність селянської праці, допомагав у відкритті ощадних кас, споживацьких товариств і братських лавок, де селяни могли отримати кредитування [8, с. 400].

Діяльність комітетів мала сприяти розвитку сільського господарства і торгівлі та підвищити продуктивність праці. Ці комісії досить жваво розпочали свою діяльність, проте розпочалася війна і братство активно долучилося до нового напрямку роботи. З цією метою 22 липня 1914 р. утворили комітет для збору пожертв на допомогу сім'ям військовим. Комітет звернувся до повітових відділень із проханням утворити відповідні комітети допомоги, запропонував священникам за допомогою представників урядових установ заснувати такі ж комітети в парафіях. Комітет надіслав усім повітовим і парафіяльним відділам, священникам циркуляри з детальною інформацією про програми дій цих комітетів. У результаті парафіяльні відділення відгукнулися на пропозицію і по усіх селах утворили комітети допомоги [9, с. 8-9].

Для реалізації поставлених завдань відбулася зміна в системі управління братств Київської єпархії. Вона полягала в наступному: головним стало єпархіальне, йому підлягали повітові та парафіяльні братства, які сприяли захисту та утвердженню віри, сприяли підняттю культурного та матеріального добробуту селян. Повітові відділення виконували роль посередника між єпархіальними та парафіяльними, поширювали розпорядження. 22 січня обрали раду братства, до її складу ввійшли представники усіх відомств та закладів Києва. За перший рік функціонування основні зусилля спрямували на організаційну роботу з відкриття нових відділень, формування програми дій. Відповідно було відкрито 12 повітових відділень по всіх повітових містах губернії та 132 парафіяльних братств (26 в Київському повіті, 2 в Бердичівському, 2 у Васильківському, 9 у Звенигородському, 5 в Каневському, 14 в Липовецькому, 14 в Радомишльському, 2 у Сквирському, 9 у Таращанському, 10 в Уманському, 14 у Черкаському, 4 у Чигиринському). Головами повітових відділень були настоятелі соборів, а членами представники усіх відомств, парафіяльні – очолили священники, члени – вчителі, місцеві громадські діячі та інтелігенція [9, с. 3-6].

25 лютого 1914 р. відбулося офіційне відкриття повітового відділення Київського єпархіального братства. На засіданні провели вибори голови та членів ради, обговорили питання про можливість

відкриття нових парафіяльних братств у різних містах єпархії, зокрема м. Макарове, Гостомелі, Кагарлику, Обухові, Трипільлі, Бородинці, Ржищеві, Германовці, с. Микуличах і Петровцях. У 1914 р. повітове братство розгорнуло продуктивну роботу і відкрило ще 27 парафіяльних відділень [10, с. 2, 5].

На початку ХХ ст. було прийнято новий статут функціонування братств Подільської губернії, в якому основним завданням братств визначали «піклування про зміцнення в парафіях православної віри і розвиток російської самосвідомості». Єпархіальне керівництво визнало, що документ за своїм змістом «відповідає запитам часу, а за своєю доцільністю повною мірою придатним для всіх церков Подільської єпархії» [3, арк. 7].

Неодноразово на з'їздах благочинних Волинської губернії розглядалося питання про створення нових братств. Для того, щоб уникнути непорозумінь із боку селян, священник повинен був (ще до відкриття братства) провести роз'яснювальну роботу серед мирян, щоб переконати окремих із них вступити до братства. Це дозволяло сформуванню потенційний склад братчиків і лише потім він повинен був інформувати та закликати до створення братства інших мешканців. Цей факт свідчив про те, що ініціативу щодо заснування братств, яка раніше надходила від громадських діячів та світської інтелігенції, нині покладали на священників, які на прохання керівництва єпархії мали «викликати до життя вмираючі братства, бути їхніми творцями, натхненниками, очолити їх, як голови братських рад» [1, с. 438-439].

На певний період часу простежувалося певне поживавлення в заснуванні нових братств. З 1914 р. відбувався процес до зростання кількості церковних братств у Російській імперії, більшість з яких функціонували в західних губерніях імперії.

Підсумовуючи це питання, відзначимо, що на території Правобережної України процес відновлення православних братств розпочався з 1860-х рр. і в подальшому їх діяльність суворо контролювалася державною та церковною владою. До кінця ХІХ ст. тривав процес збільшення кількості братств. Згодом через скрутне матеріальне становище чимало братств припинили свою діяльність. Така ситуація викликала стурбованість церковного керівництва, яке почало шукати шляхів для відновлення старих та заснування нових церковних братств. Як наслідок, у цей період єпархіальне управління розробило нові правила та зразки статутів для їх подальшого функціонування. Перспективи подальшого вивчення цієї теми вбачаємо у з'ясуванні діяльності єпархіальних та повітових православних братств на початку ХХ ст.

Список використаних джерел та літератури:

1. Братский съезд благочинных Волинских епархий. *Волинские епархиальные ведомости*. 1914. № 26. С. 438–439.
2. Григорук О. До історії православних церковних братств Поділля (За матеріалами «Подольских епархиальных ведомостей»). *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. 2008. Т. 16. С. 234–242.
3. Державний архів Хмельницької області. Ф. 318. Оп. 1. Спр. 9280. 11 арк.
4. Жилюк С. Російська православна церква на Волині (1793–1917 рр.). Житомир, 1996. 174 с.
5. Казаков М. «Братська» реформа в Київській єпархії 1914 року – завершення розвитку православних братств Російської імперії. *Етнічна історія народів Європи*. 2015. Вип. 45. С. 48–55.
6. Ковальчук Т. Діяльність православних церковних братств в українських єпархіях Російської православної церкви (1905–1917). *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. 2009. Вип. 25. С. 40–48.
7. Левитский К. Церковно-просветительская деятельность на Волини. *Волинские епархиальные ведомости*. 1893. №23. С. 635–644.
8. Новые церковно-общественные организации. *Волинские епархиальные ведомости*. 1914. №23. С. 400–401.
9. Отчет о деятельности Киевского Епархиального Свято-Владимирского братства, сост. под высоч. покровительством его императ. величества за 1914–1915. Киев, 1916. 32 с.
10. Отчет о деятельности Киевского уездного отделения Епархиального Свято-Владимирского братства, сост. под высоч. покровительством его императ. величества за 1914 г. Киев, 1915. 15 с.
11. Папков А. Братства. Очерк истории западно-русских православных братств. СПб, 1893. 146 с.
12. Полное обраніе законов Российской империи. 1825–1881 гг. СПб, 1878. Т. 51. 602 с.
13. Проект устава приходских братств или обществ ревнителей православия в местностях, имеющих сектантов. *Волинские епархиальные ведомости*. 1903. №20. С. 581–584.
14. Сажок О. Становлення і розвиток церковного братського руху у Волинській губернії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. 2013. Вип. 21. С. 33–38.
15. Сергієнко В. Становлення мережі православних церковних братств Лівобережної України у другій половині ХІХ ст. – на початку ХХ ст. *Гуржійські історичні читання*. 2013. Вип. 6. С. 219–222.

16. Тимочко І. Організаційні засади діяльності православних братств Волинської губернії. *Нова педагогічна думка*. 2010. №3. С. 10–13.
17. Центральний державний історичний архів України (ЦДАК України). Ф. 127. Оп. 667. Спр. 499. 20 арк.
18. ЦДАК України. Ф. 192. Оп. 1. Спр. 190. 273 арк.
19. ЦДАК України. Ф. 707. Оп. 227. Спр. 12. 109 арк.
20. Aloshyna O, Smyrnov A, Yankovska Zh, Blyzniak M., Marchuk V. Organizational foundations of functioning of the Right-Bank Ukraine orthodox brotherhoods from the 1850s to 1900s. *Journal of Education Culture and Society*. Warszawa, 2021. Vol. 12. No 2. S. 242–250.

References:

1. Grygoruk O. Do istoriії pravoslavnykh tserkovnykh bratstv Podillia (Za materialamy «Podol'skykh yeparkhial'ntkh vidomostey»). *Naukovi zapysky. Zbirnyk prats molodykh vchenykh ta aspirantiv*. 2008. Vyp. 16. S. 234–242.
2. Zhyliuk S. Rosiiska pravoslavna tserkva na Volyni (1793–1917 rr.). Zhytomyr, 1996. 196 s.
3. Kazakov M. «Bratska» reforma v Kyivskii yeparkhii 1914 roku – zavershennia rozvytku pravoslavnykh bratstv Rosiiskoi imperii. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*. 2015. Vyp. 65. S. 48–55.
4. Kovalchuk T. Diialnist pravoslavnykh tserkovnykh bratstv v ukraiinskykh yeparkhiiakh Rosiiskoi pravoslavnoi tserkvy (1905–1917). *Hileia: naukovyi visnyk. Zbirnyk naukovykh prats*. Kyiv, 2009. Vyp 25. S. 40–48.
5. Levitskiy K. Tserkovno-prosvetitelskaya deyatelnost na Volyni. *Volynskie eparhialnye vedomosti*. 1893. № 23. S. 635–644.
6. Papkov A. Bratstva. Ocherk istorii zapadno-russkikh pravoslavnykh bratstv. Sankt-Peterburg, 1893. 719 s.
7. Sazhok O. Stanovlennia i rozvytok tserkovnoho bratskoho rukhu u Volynskii hubernii u druhii polovyni XIX – na pochatku XX st. *Naukovyi visnyk Skhidnoievropeiskoho natsionalnogo universytetu imeni Lesi Ukrainky. Istorychni nauky*. 2013. Vyp. 21. S. 33–38.
8. Serhiienko V. Stanovlennia merezhi pravoslavnykh tserkovnykh bratstv Livoberezhnoi Ukrainy u druhii polovyni XIX st. – na pochatku XX st. *Hurzhiivski istorychni chytannia*. 2015. Vyp. 6. S. 219–222.
9. Tymochko I. Orhanizatsiini zasady diialnosti pravoslavnykh bratstv. *Nova pedahohichna dumka*. 2010. № 3. S. 10–13.
10. Aloshyna O., Smyrnov A., Yankovska Zh., Blyzniak M., Marchuk V. Organizational foundations of functioning of the Right-Bank Ukraine orthodox brotherhoods from the 1850s to 1900s. *Journal of Education Culture and Society*. Warszawa, 2021. Vol. 12. No 2. S. 242–250.

Отримано: 10.02.2022 р.

Прорецензовано: 13.02.2022 р.

Прийнято до друку: 18.02.2022 р.

e-mail: grikan@ukr.net, inna6920@ukr.net

DOI: 10.25264/2409-6806-2022-33-11-15

Гриценко А., Свистун О. Особливості розвитку тютюново-махоркової промисловості на території сучасної Сумщини на рубежі XIX–XX ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2022. Вип. 33. С. 11–15.

УДК 663.97(477.52)(091)

Андрій Гриценко, Олександр Свистун

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ТЮТЮНОВО-МАХОРКОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ НА ТЕРИТОРІЇ СУЧАСНОЇ СУМЩИНИ НА РУБЕЖІ XIX–XX СТ.

Стаття присвячена аналізу тютюново-махоркової промисловості, що розвивалася на території сучасної Сумської області наприкінці XIX – на початку XX століть. Авторами звернено увагу на особливостях упровадження на українських землях чіткого районування вирощування сільськогосподарських культур загалом та тютюну, зокрема. Також відзначено, що територія Сумщини, як і всієї півночі України не мала на той час потужних підприємств, бо у переважній більшості тютюн вирощували в лісостеповій зоні України. У ході дослідження питання було охарактеризовано деякі сторінки розвитку тютюнових підприємств на території сучасної Сумщини.

Ключові слова: історія, сільське господарство, Сумщина, тютюнова галузь, мануфактура, фабрика, тютюн.

Andriy Hrytsenko, Olexander Svistun

PECULIARITIES OF THE DEVELOPMENT OF THE TOBACCO AND SHAG INDUSTRY ON THE TERRITORY OF THE MODERN SUMCHINA AT THE BORDER OF THE XIX – XX CENTURIES.

The article is devoted to the analysis of the tobacco and shag industry, which developed on the territory of the modern Sumy region in the late XIX – early XX centuries. The authors draw attention to the peculiarities of the introduction of clear zoning in Ukraine on the cultivation of crops in general and tobacco in particular. It was also noted that the territory of Sumy region, as well as the whole north of Ukraine did not have powerful enterprises at that time, because the vast majority of tobacco was grown in the forest-steppe zone of Ukraine. In the course of the research, some pages of the development of tobacco enterprises in the territory of modern Sumy region were described. In particular, the launch of the first industrial enterprise on the Left Bank in Okhtyrka, which provided processing of tobacco products and the activities of a special office to provide the population with tobacco seeds in Romny.

In addition, the article identifies periods with different rates of development of the tobacco and shag industry in the Ukrainian lands: growth (1861-1885), crisis and decline (1885-1900), active monopolization (1911-1914), having received a significant boost in development as a result of major reforms in the 1860s, the tobacco and shag industry was actively growing until 1885. After that, the Ukrainian lands are gradually reducing the area under tobacco and its gross harvest. The result was a decrease in the early twentieth century. the number of enterprises, which was accelerated by the reduction of markets for manufactured products and the introduction of the excise charter, according to which a small number were engaged in the purchase of leaf tobacco. Then, as a result of active monopolization of the domestic economy in the early twentieth century. the tobacco and shag industry, while reducing the number of enterprises due to their consolidation, was characterized by an increase in the number of manufactured products and the gradual introduction of mechanization into the production process.

Key words: agriculture, history, Sumy region, tobacco industry, manufactory, factory, tobacco.

Розвиток історичної думки на сучасному етапі передбачає, серед іншого, дослідження соціально-економічних процесів у період трансформацій. Безперечно, одним з таких часових проміжків є й рубіж XIX–XX століть, коли роль українських територій у розвитку економіки та, зокрема, промисловості, мала велике значення. Серед складного комплексу наукових аспектів, що стосуються досліджуваного періоду історії України важливе місце відводиться проблематиці розвитку обробних

галузей промисловості. Це питання достатньо вивчене та проаналізоване вітчизняним та закордонними вченими. Водночас тютюнова вітчизняна галузь, тим більше, на території, що зараз входить до складу Сумської області, залишилась осторонь глибоко дослідження науковцями. Одною з причин такого становища є упереджене і почасти правильне ставлення суспільства до шкоди від куріння тютюну. Утім, тютюно-махоркова промисловість була важливим складником розвитку суміжних галузей, таких як медицина та парфумерна промисловість. Адже тютюн був сировиною для добування ефірної олії для парфумерної промисловості, а також, він застосовувався для видобування отруйного алкалоїду нікотину, що використовується у медицині, ветеринарії та для боротьби зі шкідниками сільськогосподарських культур. Виходячи з названих аспектів тема безперечно є актуальною для дослідження. Адже, якісне усвідомлення сучасного розвитку та передбачення майбутнього при нових трансформаційних процесах вітчизняної економіки, можливе завдяки професійному аналізу минулого.

Істориками питання визначення історичних умов становлення та розвитку тютюново-махоркової промисловості у підросійській Україні залишається недостатньо вивченим. Більш того, цей аспект на території сучасної Сумщини на рубежі XIX-XX ст. зовсім не був предметом дослідження. Складові розвитку тютюнової галузі спочатку почало цікавити переважно, економістів у означений період [2; 12; 17]. З істориків у цей період були спроби виокремити окреслену проблему В. Щербачовим [26; 27].

Поодинокими, як, наприклад, монографії І. Гуржія [5], А. Слюсарського [19] були дослідження і за радянського періоду. Однак, і в період незалежності аналіз історії розвитку тютюново-махоркової промисловості в цілому в Україні можна зустріти лише в роботах поодиноких дослідників, наприклад, Г. Бялковської [1], О. Заєць [6] чи М. Яременка [28; 29]. Історія діяльності тютюнових підприємств на території нинішньої Сумщини представлена у праці Г. Комликової [8], а також фрагментарно висвітлюється в краєзнавчих виданнях [16; 18]. Таким чином, дослідження цієї теми залишається і нині не повністю розкритим. Саме тому, дослідження історичних умов виникнення та подальшого розвитку тютюново-махоркового виробництва на території сучасної Сумської області як частини Наддніпрянщини постає одним із основних завдань сьогодення.

Основна мета статті полягає у висвітленні ключових проблем розвитку тютюново-махоркового виробництва на території сучасної Сумщини наприкінці XIX – на початку XX ст. Виходячи з мети, основне завдання статті полягає в аналізі тютюново-махоркового виробництва, як галузі легкої промисловості на території сучасної Сумщини на рубежі XIX – XX ст.

Використання тютюну на українських землях розпочинається з середини XVII ст. Почали його вирощувати ще кримці, які навчили цьому запорізьких козаків [9; 20, с. 550]. Досить м'який клімат України дав можливість для розвитку тютюництва. З розширенням виробництва цієї продукції виникла потреба створення власного виробництва, яке б давало змогу перекрити потреби внутрішнього ринку.

Першу тютюнову мануфактуру на території нинішньої Сумщини було відкрито 1718 р. в Охтирці [16, с. 68; 18, с. 24; 19, с. 328], бо місцеве населення (головним чином, переселенці з Правобережжя) почало розводити городницький тютюн [6, с. 328]. 1717 р. з Амстердаму приїхав майстер тютюнової справи Ж. Жізі [19, с. 328-329]. За розпорядженням київського губернатора Д. Голіцина на початку 1718 р. охтирський полковник Ф. Осипов обрав місце, а 1719 р. за казенний кошт виготовили необхідне обладнання та побудували приміщення для переробки тютюну [19, с. 328].

Сировина для підприємства вирощувалася на власних тютюнових плантаціях, площа яких коливалась від 33 до 55 десятин. А починаючи з 1740-х рр. ці площі були ліквідовані [19, с. 330]. Заміною став тютюн, який збирався з населення лівобережних козацьких полків у вигляді десятинного податку. Утім з часом попит на продукцію зменшувався, бо рульний, картузний, папушний, кришений та тертий тютюн, хоч і був якіснішим інших українських («черкаських») виробників, але дорожчим, тому і не доступним місцевим жителям [8, с. 133]. Від так, 1759 р. підприємство було ліквідоване [18, с. 25; 19, с. 334; 21, с. 180].

1763 р., за наказом імператриці Катерини II у м. Ромни, з метою «спостереження за ходом тютюновництва в Малоросії» була створена спеціальна контора із забезпечення населення насінням тютюну [23, арк. 129; 10, с. 17-18]. Її фахівці до 1766 р. збирали статистичні дані про площі посівів тютюну, їх стан та врожайність [25, арк. 29].

Лише після скасування кріпосного права в 1861 р. тютюново-махоркова промисловість одержала справжній поштовх до розвитку. Розпочаті задля імперської потреби, великі реформи сприяли різко-

му збільшенню кількості вільнонайманих працівників, що дало поштовх для залучення українських губерній до великої капіталізації ринків, сировини, продукції Європи та Російської імперії. До кінця XIX ст. завдяки стрімкому розвитку тютюнового виробництва, відбувалося підпорядкування селянських промислів та витіснення мануфактур і міського ремесла.

Цей період структурно включає два складники: підйому та спаду. Починаючи з 1860-х років на українських землях працювало 109 тютюнових фабрик, які виробляли продукції на 1,6 млн. крб. У подальші десять років, навіть при зменшенні чисельності фабрик до 90, вартість виробленої продукції зросла до 5,9 млн. крб., а до 1885 року збільшилась взагалі до 19,2 млн. крб. при 114 працюючих фабриках. Надалі в цій галузі відбувається спад виробництва. Так, на 1895 р. в губерніях Наддніпрянщини 72 діючі фабрики виробляли продукції на 7,7 млн. крб. [5, с. 41]. Очевидно, це пояснюється більш стрімким розвитком інших галузей переробної промисловості Наддніпрянщини – цукрової, винокурної та борошномельної, а не тютюнового виробництва. Ще однією особливістю цього періоду стало чітке районування вирощування сільськогосподарських культур. Сумщина, як і вся північ України не мала потужних підприємств, бо у переважній більшості тютюн вирощували в лісостеповій зоні, а Чернігівська губернія у підросійській Україні посідала останнє місце по промислому виробництву тютюнових виробів [3, с. 17]. Водночас сприятливі природно-кліматичні умови Роменського повіту (тодішньої Полтавської губернії, а нинішньої Сумської області) дозволяли виробляти близько 200 тис. пудів тютюну різних сортів, що становило майже 1/5 усієї тютюницької продукції в Російській імперії [11, с. 252].

Основними сортами тютюну, але нижчого гатунку, що вирощувалися на півночі сучасної Сумщини були: махорка, рубанка, ніжинські корінці, комергерський. Окремі кола поміщиків (Лизогуб, Кониський, Свічин) вирощували тютюн найвишого гатунку американський або «виргинку» [6, с. 59]. Також найвищі сорти тютюну (американські – «виргинські» та голландські – «амерсфордські») могли собі дозволити лише поміщицькі господарства на півдні сучасної Сумщини, селяни ж вирощували переважно тютюн нижчих сортів – бакун та махорку [11, с. 253].

На Сумщині вирощуванням та продажем тютюнових виробів займалися безпосередньо на місці. Купувати тютюнові вироби мали змогу купці з інших міст, самостійно або присилаючи довірених осіб. Продукція продавалась через посередників, що їздили селами та скупляли у виробників тютюн та здавали його до центрів тютюнової торгівлі, поза межами нинішньої Сумщини якими були Ніжин, Сосниця, Мена, Біла Вежа. Однієї з найбільших тютюнових фабрик за обсягом виробництва у Полтавській губернії, де тютюново-махоркова промисловість була провідною галуззю виробництва, була роменська [7, с. 20–21; 22, с. 2–12].

Відомості Чернігівського губернського акцизного управління дають нам можливість дізнатися про загальний стан розвитку тютюно-махоркової промисловості. Наприкінці XIX ст. основна маса виробленого тютюну відправлялася на експорт. Вивіз цієї продукції був нерівномірним: у 1861–1865 рр. – 133 тис. пудів, 1866–1870 рр. – 132, 1871–1875 рр. – 249, 1876–1880 рр. – 271, 1881–1885 рр. – 251, 1886–1890 рр. – 281, 1891–1895 рр. – 255 і в 1896–1897 рр. – 299 тис. пудів [14, арк. 197 зв.].

Головним залізничним вузлом у промисловому обігові товарів нинішньої Сумської області стало місто Конотоп. Серед залізничних станцій Курсько-Київської залізниці воно поступалось лише Ніжину та Бобровиці. Так відправлено було 72,7 тис. пудів тютюну або 6,2% по всій залізниці, тоді як привезено 3,75 тис. пудів або 7,4%. Замовлення на конотопський тютюн надходило переважно з великоросійських губерній та Сибіру [14, арк. 59].

На початку XX століття спад розвитку тютюно-махоркової промисловості лише посилювався. Негативним фактором стало уведення в дію акцизного статуту, згідно з яким закупкою листового тютюну займалась невелика кількість фабрикантів. Як наслідок, це монополізувало ринок тютюну, що призвело до усунення вільної конкуренції і штучного зниження цін на сировину. Після 1911 р. площа посіву тютюну почала зменшуватися з 26 080 десятин у 6 губерніях до 16337 десятин у 1914 р. [24, арк. 97-98; 26, с. 9-10], що відображено у таблиці 1:

Таблиця 1

	1911	1912	1913	1914	%% 1914 р. до 1911 р.
Площі посіву тютюну, дес.	26 080	23 663	18 786	16 337	62,64%
Збір тютюну, тис. пудів	3 273	3 426	2 803	2 018	61,66%

Також, починаючи з 1906 р., різко почала зменшуватися кількість тютюнових фабрик. До 1910 р. у Лівобережній Україні чисельність фабрик зменшилася з 28 – до 23, на Правобережжі – із 49 – до 26, на півдні України з 38 залишилось працювати 22 фабрики. Упродовж 1911-1914 рр. в українських губерніях закрилися ще 23 фабрики. Додатковою причиною кризового стану тютюново-махоркової промисловості стало зменшення ринків збуту виробленої продукції.

Однак у цій ситуації відбувається концентрація виробництва та укрупнення підприємств з поступовим закриттям малих виробництв. Тому кількість виробленої продукції в Україні в період з 1911 по 1914 рр. зросла з 5721 – до 7250 тис. пудів. Це підтверджує загальну тенденцію монополізації української промисловості на початку ХХ ст. Ситуація посилювалась тим, що монопольне право надавало підприємцям право скуповувати сировину, а власник був зобов'язаний продавати лише їм вирощений тютюн. Наслідком монополізації тютюно-махоркової промисловості стали зміни в землеробстві, а також в суміжних галузях економіки.

Утім особливості виробничого процесу гальмували уведення механізації процесу виробництва. Адже, тютюн, аби не стертися в порошок, мав бути вологим. У свою чергу, таких вимог не витримувала техніка і швидко псувалася. За допомогою трубки з якої стержнем до гільзи вручну проштовхували тютюн, виготовляли сигарети середньої якості. Для виготовлення вищих сортів легким розтиранням руки тютюн насипали до гільзи та їх заклеювали клейстером [13, с. 716, 727–728].

Таким чином, механізація процесу виробництва починається наприкінці ХІХ ст., коли з'являються парові та газові двигуни, за допомогою яких механізували процес різки тютюну, але решта процесів як і раніше здійснювалось в ручну, на відміну від цукрової та борошномельної галузей промисловості, яка механізувалася швидшими темпами.

Отримавши значний поштовх у розвитку в результаті великих реформ 1860-х років тютюно-махоркова промисловість активно зростала до 1885 р. Після цього відбувається поступове зменшення площ посіву тютюну та його валовий збір, а також чітке районування його вирощування. Сумщина, як і вся північ України не мала потужних підприємств, бо у переважній більшості тютюн вирощували в лісостеповій зоні. Наслідком цього стало зменшення на початку ХХ ст. кількості підприємств, що було пришвидшене зменшенням ринків збуту виробленої продукції та уведенням в дію акцизного статуту, згідно з яким закупкою листового тютюну займалась невелика кількість фабрикантів. Тому на початок ХХ ст. криза в тютюновій промисловості тільки поглиблювалася.

Утім активна монополізація економіки на початку ХХ ст. та тютюно-махоркової промисловості, зокрема, при зменшенні кількості підприємств, за рахунок їх укрупнення, призвело до зростання кількості виробленої продукції та поступового уведення механізації процесу виробництва.

Таким чином, розроблення цієї теми та аналіз основних тенденцій розвитку тютюно-махоркової промисловості на території сучасної Сумщини на рубежі ХІХ-ХХ ст. не вичерпуються у даній статті, а, навпаки, мають перспективи подальшого розвитку. Чекають на науковий пошук питання змін у соціальній структурі населення у результаті означених процесів з потребою дослідження розвитку тютюно-махоркової промисловості під час Першої світової війни та в контексті інших регіонів підросійської України.

Список використаних джерел та літератури:

1. Бялковська Г. Д. Концептуальні засади розвитку тютюництва в Україні. *Інноваційна економіка*. 2011. № 2. С. 219-222.
2. Василенко В. Обзор табаководства в России. Вып. II-III. Малороссия и Туркестанский край. *Киевская старина*. 1895. Т. I. С. 47-51.
3. Вобльїй К. Г. Опыт истории свеклосахарной промышленности СССР: (до освобождения крестьян 1861 г.) Москва, 1928. Т. 1. 412 с.
4. Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Адрес-календарь Российской империи. 1897. Т. 2. 3399 с.
5. Гуржій І. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років ХІХ ст. Київ, 1968. 192 с.
6. Заєць О. Товарне сільськогосподарське виробництво на Чернігівщині у другій половині ХІХ ст. *Київська старовина*. 2003. № 1. С. 58–65.
7. Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська обл. / голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова та ін.). Київ, 1967. 1028 с.
8. Комликова Г. І. Історичні аспекти розвитку тютюницької галузі на Сумщині. *Історичні студії суспільного прогресу*. 2017. Вип. 5. С. 131-137.
9. Костомаров Н. И. Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI и XVII столетиях и Старинные земские соборы. 3-е изд. СПб., 1887. 428 с.
10. Николайчик Ф. Ф. Ильинская ярмарка в период ее существования в Ромнах. Полтава, 1907.

11. Парасунько О. А. Положение и борьба рабочего класса Украины (60–90-е годы XIX в.). Киев, 1963. 576 с.
12. Пономарев Н. В. Исторический обзор правительственных мероприятий к развитию сельского хозяйства в России от начала государства до настоящего времени. СПб, 1888. 401 с.
13. Промышленность и техника. Сельское хозяйство и обработка важнейших его продуктов / [под ред. В. Я. Добровлянского, А. В. Ключарева и др.]. СПб, 1904. Т. IV. 745 с.
14. Российский государственный исторический архив, г. Санкт-Петербург, ф. 18, оп. 4, д. 923, 229 л.
15. Российский государственный исторический архив, г. Санкт-Петербург, ф. 207, оп. 1, д. 20, 256 л.
16. Руженський М. М., Ситник Ю.В. Охтирщина. Історія економіки та заселення краю. Суми, 2009. 216 с.
17. Сигарное табаководство в Черниговской губернии / сост. старшим специалистом по табаководству С. А. Эгизом. *Ежегодник Главного Управления Землеустройства и Земледелия по Департаменту Земледелия Лесному Департаменту*. 1908. СПб, 1909. С. 442-472.
18. Ситник Ю.В. Благодолвенний край Охтирщина. Суми, 2007. 172 с.
19. Слюсарский А. Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII-XVIII вв. Харьков, 1964. 460 с.
20. Сторожев В. Н. Древность малороссийского табаководства. *Киевская старина*. 1890. Т. XXIX, июнь. С. 549-551.
21. Твердохлебов А. Судьба табачной фабрики, заведенной при Петре I-м в Ахтырке. *Киевская старина*. 1886. Т. XVI, сентябрь. С. 178-182.
22. Фабрично-заводская промышленность по Полтавской губернии. Полтава, 1905. 219 с.
23. Центральный державный исторический архив Украины, м. Київ (ЦДАК України), ф. 2 КМФ, оп. 1, спр. 23, арк. 139.
24. ЦДАК України, ф. 575, оп. 1, спр. 183, 276 арк.
25. ЦДАК України, ф. 763, оп. 1, спр. 157, арк. 27.
26. Щербачев В. С. Обзор табаководства в России. СПб. : Тип. В. Думакова, Новый пер., д. 7, 1889. Вып. I : Бессарабия, Кубанская область, Закавказье.
27. Щербачев В. С. Обзор табаководства в России. СПб. : Тип. В. Думакова, Новый пер., д. 7, 1894. Вып. II, III : Малороссия и Туркестанский край. 1894. 192 с.
28. Яременко М. Ф. Нариси історії Сумщини. Вип. 3 : Початок XIX ст. – 1861 р.: посібник з історії рідного краю для шкіл, середній спеціальних і вищих учбових закладів. Суми, 2000. 175 с.
29. Яременко М. Ф. Сумщина пореформена (1861–1916 рр.): монографія. Суми, 2002. 366 с.

References:

1. Bialkovs'ka, H.D. (2011). Kontseptual'ni zasady rozvytku tiutiunnytstva v Ukraini. *Innovatsijna ekonomika*, 2, 219-222.
2. Vasylenko, V. (1895). Obzor tabakovodstva v Rossyy. *Kyevskaia staryna*, I, 47-51.
3. Voblyj, K. G. (1928). *Opyt istorii sveklosaxarnoj promyshlennosti SSSR: (do osvobozhdeniya krest'yan 1861 g.)*.
4. Hurzhij, I. (1968). *Ukraina v systemi vserosijs'koho rynku 60–90-kh rokov XIX st.*
5. Zaiets', O. (2003). Tovarne sil'skohospodars'ke vyrobnytstvo na Chernihivschyni u druhij polovyni XIX st. *Kyivs'ka starovyna*, 1, 58–65.
6. Tron'ko, P.T. (1967). *Istoriia mist i sil Ukrains'koi RSR. Poltavs'ka oblast'*. Instytut istorii AN URSSR.
7. Komlykova, H. I. (2017). Istorychni aspekty rozvytku tiutiunnyts'koi haluzi na Sumschyni. *Istorychni studii suspil'noho prohresu*, 5, 131-137.
8. Kostomarov, N. I. (1887). *Ocherk domashnej zhizni i npravov velikorusskogo naroda v XVI i XVII stoletiyax i Starinnye zemskie sobory*.
9. Nikolajchik, F. F. (1907). *Il'inskaya yarmarka v period ee sushhestvovaniya v Romnax*. E'lekt. tip. G. I. Markevicha.
10. Parasun'ko, O. A. (1963). *Polozhenie i bor'ba rabocheho klassa Ukrainy (60–90 e gody XIX v.)*. Izda'tel'stvo Akademii nauk USSR.
11. Ponomarev, N. V. (1888). *Istoricheskij obzor pravitel'stvennyx meropriyatij k razvitiyu sel'skogo xozyajstva v Rossii ot nachala gosudarstva do nastoyashhego vremeni*. Tip. V. Kirshbauma.
12. Dobrovlyanskij V.Ya., & Klyuchareva A.V. (1904). *Promyshlennost' i texnika*. Sel'skoe xozyajstvo i obrabotka vazhnejshix ego produktov.
13. Ruzhens'kyj M. M., & Sytnyk Yu.V. (2009). *Okhtyrshyna. Istoriia ekonomiky ta zaseleennia kraiu*. PVP «Vydavnychyj budynok «Ellada».
14. Sytnyk, Yu.V. (2007). *Blahoslovennyj kraj Okhtyrshyna*. PVP «Vydavnychyj budynok «Ellada».
15. Slyusarskij, A. G. (1964). *Social'no-e'konomicheskoe razvitie Slobozhanshiny XVII-XVIII vv*. Har'kovskoe knizhnoe izdatel'stvo.
16. Storozev, V. N. (1890). *Drevnost' malorossijskogo tabakovodstva*. *Kievskaya starina*, XXIX, 549-551.
17. Tverдохлебов, A. (1886). *Sud'ba tabachnoj fabriki, zavedennoj pri Petre I-m v Ahtyrke*. *Kievskaya starina*, XVI, 178-182.
18. Shherbachev, V. S. (1889). *Obzor tabakovodstva v Rossii*. Tip. V. Dumakova.
19. Shherbachev, V. S. (1894). *Obzor tabakovodstva v Rossii*. Tip. V. Dumakova.
20. Yaremenko, M. F. (2000). *Narysy istorii Sumschyny*, 3. Kozats'kyj val.
21. Yaremenko, M. F. (2002). *Sumschyna poreformena (1861–1916 rr.)*. Universytets'ka knyha.

Отримано: 31.12.2021 р.

Прорецензовано: 06.01.2022 р.

Прийнято до друку: 17.01.2022 р.

e-mail: davrus63@gmail.com

DOI: 10.25264/2409-6806-2022-33-16-22

Давидюк Р. Пошуки формули порозуміння у Волинському прикордонні (20-30-і роки ХХ ст.). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2022. Вип. 33. С. 16–22.

УДК 94 (477) «1921/1939»

Руслана Давидюк

ПОШУКИ ФОРМУЛИ ПОРОЗУМІННЯ У ВОЛИНСЬКОМУ ПРИКОРДОННІ (20-30-І РОКИ ХХ СТ.)

У Другій Речі Посполитій спроби міжнаціонального примирення асоціювалися з ідеями представників поміркованої частини польської інтелектуальної еліти, політичною спадщиною Маршала Юзефа Пілсудського і його прихильників. Практичне втілення принципів українсько-польської співпраці та співіснування на Волині знайшло своє втілення у політиці воєводи Генрика Юзевського. Польські інтелектуали критикували ідею «сокальського кордону», вагомим складником «волинської політики», зазначали, що розмежування Галичини і Волині лише шкодить інтересам Польщі. Попри поширення ідей міжнаціональної толерантності у середовищі представників польської поміркованої еліти, національна політика міжвоєнної Польщі відзначалася непослідовністю, суперечливістю, що у кінцевому результаті призвело до поглиблення протиріч у суспільстві.

Ключові слова: українсько-польське порозуміння, Друга Річ Посполита, інтелектуальна еліта, «волинський експеримент», політичні емігранти.

Ruslana Davydiuk

FINDING A FORMULA FOR UNDERSTANDING AT THE VOLYN BORDER (20-30 YEARS OF THE XX CENTURY)

In defining the principles of the policy of memory in Ukraine and Poland today, the problem of understanding the attempts at interethnic reconciliation in the interwar period is significant. In the Second Polish-Lithuanian Commonwealth, they were associated with the ideas of members of the moderate part of the Polish intellectual elite, the political legacy of Marshal Józef Piłsudski and his supporters.

The scientific article opens up the foundations of federalist policy and its specificity at the Volyn border. It has focused on the ideas of Polish intellectuals during the interwar period, their vision of the future of Ukraine, and Ukrainian-Polish relations. It was found that the practical implementation of the principles of Ukrainian-Polish cooperation and coexistence was embodied in the policy of Volyn governor Henryk Józefowski. The ideas of prometheism, the «Volyn experiment» were shared by the Ukrainian political emigration leaders who consolidated around the figure of Symon Petliura.

Some Polish intellectuals criticized the idea of the «Sokal border», an important component of «Volyn politics», noting that the separation of Galicia and Volynia only harms the interests of Poland. Despite the spread of ideas of interethnic tolerance among the representatives of the Polish moderate intellectual elite, the national policy of interwar Poland was marked by inconsistencies, contradictions, which ultimately led to deepening contradictions in society.

Despite the spread of the ideas of the Polish-Ukrainian rapprochement, they have not been implemented in the Second Polish Republic.

Key words: Ukrainian-Polish understanding, the Second Polish Republic, intellectual elite, prometheism, «the Volyn experiment», political emigrants.

Після падіння комуністичних режимів у Європі та розпаду СРСР відносини між Польщею та Україною не раз загострювалися через різне ставлення до історичного минулого. Історична пам'ять впливає не лише на сучасні відносини між державами і народами, але й на обговорення питань щодо розширення ЄС і можливого вступу до цієї структури України. При визначенні засад політики пам'яті в Україні і Польщі сьогодні вкотре значимо постає проблема осмислення спроб міжнаціонального примирення. У міжвоєнний період вони асоціювалися з ідеями представників інтелектуальної еліти, з політичною спадщиною Маршала Юзефа Пілсудського та його прихильників. Аналіз думок

поміркованої групи польських діячів, політичної спадщини Ю. Пілсудського видається актуальним у сучасній системі безпекових координат, коли в умовах наростання російського тиску на Україну вкотре постає питання забезпечення миру в Східній Європі.

Намагаючись зміцнити польську державність, Ю. Пілсудський зміг сконсолідувати польську націю, позиціонуючи Другу Річ Посполиту мостом між Сходом і Заходом, а не буфером між Москвою і Німеччиною. Діяльність Маршала та його найближчого оточення тісно пов'язана з українським питанням. Яскравим прикладом спроби його розв'язання був «волинський експеримент» воєводи Генрика Юзевського та його співпраця з політичними емігрантами з табору Української Народної Республіки (УНР). Водночас, окремі польські інтелектуали критикували вагомий складник «волинської політики» – ідею «сокальського кордону», зазначаючи, що розмежування Галичини і Волині лише шкодить інтересам Польщі.

У науковій статті досліджуються спроби налагодження українсько-польського діалогу у волинському прикордонні, з'ясовано думки поміркованих польських інтелектуалів та специфіку практичного втілення федералістської ідеї через «волинський експеримент».

Проблеми міжнаціональних взаємин у міжвоєнний період характеризуються значимою історіографією, залишаються актуальними і цікавими для багатьох вчених. У написанні статті було використано напрацювання українських дослідників В. Комара [13] про концепцію прометеїзму, Л. Зашкільняка [11], М. Кучерепи [15], Р. Давидюк [6] щодо проблем та принципів нормалізації взаємин між двома народами, О. Юрчук [24] про українське питання у польській політичній думці польських інтелектуалів та ін. Як також розвідки польських істориків – книгу В. Менджецького [34], присвячену впливу польської інтелігенції у волинському регіоні, дослідження Я. Кенсіка [32] – автора політичного портрета волинського воєводи Генрика Юзевського, Е. Міроновича [35], В. Паруха [36] про національну політику пілсудчиків. Серед західноєвропейських вчених виокремимо працю Т. Снайдера [38], присвячену воєводі Г. Юзевському, та узагальнюючу розвідку Н. Дейвіса [7].

Джерелами для написання наукової статті слугували архівні матеріали (Centralne Archiwum Wojskowe (CAW), Державного архіву Волинської області (ДАВО), Державного архіву Рівненської області (ДАРО), Центрального державного історичного архіву України, м. Львів (ЦДІАЛ України), польська та західноукраїнська міжвоєнна періодика («Вісті УЦК у Польщі», «Діло», «Волинське слово», «Українська нива», «Розбудова нації», «Biuletyn Polsko-Ukraiński (BPU)), праці польських інтелектуалів міжвоєнного часу [1; 4; 25; 26; 27; 29; 30], спогади [12; 31], опубліковані збірники документів [21; 37].

Проблема взаємин польської держави і польської спільноти з національними меншинами була однією з найскладніших в її міжвоєнній історії. Вирішення української питання у Другій Речі Посполитій та стабільність держави на міжнародній арені багато в чому залежали від реалізації ідей національної толерантності, співпраці і взаєморозуміння у волинському прикордонні, де у першій половині 20-х років ХХ століття тривала партизанська боротьба і поширювалися радянофільські настрої.

Успіхом реалізації концепції федералізму була Варшавська угода, але невдачі військової кампанії перекреслили плани Ю. Пілсудського і С. Петлюри. Внаслідок поразки Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр. за Збруч змушені були перейти десятки тисяч вояків армії УНР і цивільних емігрантів, сформувавши міжвоєнну хвилю української політичної еміграції. У Польщі державні структури УНР продовжували зберігати свою організаційну єдність, орієнтувалися на підтримку польського уряду.

Про розуміння Ю. Пілсудським важливості ефективної політики на порубіжних землях дають підстави стверджувати слова, проголошені ним 9 січня 1920 р. у Рівному: «Сам я був на окраїні вихований і пережив ту ганьбу, що її нам не шкодували, як народові побитому. Коли говоримо про окраїни, то мусимо здавати собі справу з того, що то є окраїна. Окраїна – то зустріч одного народу з іншим, однієї культури з другою, одного виховання з іншим. Тому найтруднішою річчю для кожної політики на окраїні є здобуття сильної міцної поваги для влади» [23, арк. 105].

У середовищі прихильників політичної лінії Ю. Пілсудського формувалася концепція прометеїзму. Її підґрунтям слугувало бачення, що детермінантою перебудови Центрально-Східної Європи мало стати здобуття незалежності поневоленими Росією народами, створення противаг Росії – якою би вона не вийшла з громадянської війни. За нових умов це звучало, як визволення національностей у СРСР [3]. Йшлося про Україну, Грузію, Азербайджан, Крим та інші республіки. Через своє

центральне положення, Польща могла б одержати роль регіональної наддержави. Фундаментальним принципом концепції прометеїзму було гасло створення спільного фронту народів, спрямованого проти радянської Росії [13, с. 127]. Складниками теорії прометеїстського руху в українському питанні були створення незалежної України над Дніпром та інтеграція західноукраїнських земель до складу Польщі. У руслі ідей прометеїзму наголошувалося, що Україна може протистояти Росії лише у союзі з Польщею, Кубанню, Північним Кавказом, Грузією, Азербайджаном і Румунією [2, с. 2–3]. Думку, що єдиним виходом у боротьбі за незалежність України, є «порозуміння із сусідніми народами, хоч би й ціною деяких компромісів» [2, с. 3], поділяла частина наддніпрянської політичної еміграції, популяризував пресовий орган Українського центрального комітету – «Вісті УЦК у Польщі».

Ідеї у налагодженні міжнаціональних взаємин ініціювали науковці, письменники, митці, обмірковуючи геополітичне становище Польщі. Адольф Бохенський у праці «Поміж Німеччиною і Росією» писав, що найбільшою катастрофою і загрозою для незалежності польської держави є можливість коаліції Росії з Німеччиною, і навпаки, найвигідніший для неї стан – це стан більшого або меншого напруження поміж обома цими державами. Тому, на думку А. Бохенського, потрібно «змагати до поділу Росії», однією з основних засад польської державної політики має стати «змагання до створення і збереження на східних кордонах Польщі максимальної кількості менших державних творів» [17, с. 7]. 25 січня 1937 р. у статті «Актуальність ягеллонської ідеї» він закликав зрозуміти, що «ні литовці, ні українці, ні білоруси не мають бажання залишатися поляками», і цю волю поляки повинні шанувати. Намагання панувати над сусідніми народами, «накинути їм якусь асиміляцію робить з поляків карикатуру російського і німецького імперіалізму» [16, с. 4; 24, с. 79].

Осмислюючи історію українсько-польських взаємин, Владзімеж Бончковський замислювався над питанням, що має бути символом цих відносин – «Грюнвальд чи Пилявці», обґрунтовуючи перевагу першого. В. Бончковський писав: «Знаємо, що зможемо збудувати велику Польщу лише ціною великих зусиль у внутрішній і зовнішній політиці. Знаємо, що наша сила полягає не у зменшенні українських (а також білоруських чи литовських) сил, а в наголошенні на спільній меті, у спільних прагненнях до всесвітнього значення балтійсько-чорноморського міжмор'я, замкненого в наших національних кордонах. Українців (так само, як і білорусів із литовцями) вважаємо своїми союзниками, а їхній поміркований здоровий розвиток, свідомий власної мети й прагнень, визначаємо як такий, що підсилює наші власні сили. І саме тому проголошуємо: «Україна має бути вільною!» [1, с. 148].

Однак, в ідеї української соборності польські інтелектуали міжвоєнної доби українцям відмовляли. Тадеуш Голувко підкреслював: «Українські й білоруські землі, що належать Польщі, є лише окраїнами величезних етнографічних територій. Відірвані від Польщі, вони непридатні для того, щоб створити власну державність. Для цих земель тепер немає інших можливостей, ніж бути частиною Польщі або відірватися й приєднатися до Радянської Росії». З огляду на це, політик вбачав, що «у кордонах Республіки Польща необхідно створити можливості повного національного й культурного життя, творення й збагачення власної культури на взірць Західної Європи». Незалежність Наддніпрянської України Т. Голувко, як і інші прометеїсти бачили для Польщі «найкращою гарантією від нових нападів Москви» [4, с. 109].

Звертав увагу Т. Голувко на самоврядування, освіту, акцентував на важливості економічного питання, проведення аграрної реформи, зокрема парцеляції великого землеволодіння на користь місцевих українців: «Справжнім фундаментом пов'язання українського населення з польською державою є швидке й стале проведення там земельної реформи» [4, с. 118]. Покращення економічного становища, долучення до польської культури мало спонукати українців стати прихильними до держави. Політик заявляв: «Креси – то наші легені. Якщо хочемо бути міцною державою, то мусимо на кресах міцно закріпити не тільки Польську державу, але і польську культуру» [30, с. 76].

Говорячи про «Перспективи української незалежності» (таку назву мав другий розділ праці «Між Німеччиною і Росією») Адольф Бохенський давав пораду польським політикам полишити «сокальський кордон» і навпаки боротися за найбільше психологічне зближення між Східною Галичиною та Волинно. Автор вважав, що в інтересах Польщі є психологічне віддалення її «східних територій від радянської України», отже наближення їх до Західної Європи: «Волинь, яка є нині ближча до радянської України ніж Галичина, треба психологічно наблизити до Галичини. Отже треба зліквідувати, а не підтримувати «сокальський кордон». Таким чином наступить уніфікація українців на окраїнах Польщі і разом з тим поглиблення різниці між придністрянськими та придніпрянськими українцями. Та різниця лежить в інтересі Польщі» [17, с. 7]. Обмірковуючи думки, що ставлення україн-

ців до польської держави погіршитися у випадку виникнення української держави, автор, критично оцінюючи польську національну політику 1920-х років, переконував: «Державної втрати з цього Польща не матиме, бо вже не можна подумати гіршого відношення українців до Польщі, як воно є сьогодні. Повстання української держави матиме для Польщі корисний наслідок тому, що на сході виникне одночасно кілька державних організмів, які разом з Росією, будуть себе взаємно поборювати. Повстання української держави зробить неможливою загрозу російсько-німецької коаліції» [17, с. 7; 27].

Однак, більшість поляків не поділяли подібних, лояльних до національних груп, поглядів. Іван Кедрин із сумом констатував: «Розумні статті деяких польських публіцистів – К. Сроковського, Адольфа й Александра Бохенських, В. Бончковського, Л. Васілевського, П. Дуніна-Борковського, Мечислава і Ксаверія Прушинських і ще декого – не доходили до свідомості польського громадянства та його політичної верхівки. Так і до кінця свого існування Польща не знала, як властиво називається найбільша її кількомільйонна «меншина» [12, с. 248].

Критикована А. Бохенським ідея «сокальського кордону» була одним із основних складників «волинського експерименту» Г. Юзевського. Воевода сформував концепцію багатовекторної «волинської політики», яка передбачала охоплення всіх граней життя воєводства із наданням прерогативи налагодженню українсько-польських відносин [29, с. 329–332]. Зауважимо, що для національної політики пілсудчиків було характерним використання принципів регіоналізму. «Сокальський кордон» був утворений з метою розмежування західноукраїнських етнічних земель та був покликаний не допустити поширення впливів національних інституцій Східної Галичини та Греко-католицької церкви на територію Волинського воєводства. Програма ізоляції волинського життя здійснювалася насамперед, адміністративними методами, шляхом заборони діяльності низки українських організацій, які міцно тут вкоренилися [5, с. 280–287]. «Сокальський кордон» захищали проурядово налаштовані наддніпрянські емігранти. Скажімо, Степан Скрипник, виступаючи в Сеймі, переконував, що «існування «сокальського кордону» є вислідом багатьох причин, а саме релігійних, культурних, а головне внаслідок впливів одмінних державних організмів на українське життя в Австрії та Росії перед війною, і відмінних шляхів, якими йшла політична думка українців Волині й Галичини» [18, с. 1].

У своїй діяльності воєвода керувався настановами Ю. Пілсудського про те, що на Волині «влада має бути міцною і суворою, але справедливою» [33, с. 144]. Незважаючи на симпатії до українців як колишніх союзників, Маршал був переконаним прихильником інтеграції всіх земель держави, а поступки в інтересах національних меншин визнавав потенційним джерелом зростання сепаратистських настроїв [35, с. 141–142].

Концепція прометеїзму та ідея польсько-українського порозуміння були теоретичною базою «волинського експерименту». Мету ж цієї політики визначали гарантування спокою на кордонах Другої Речі Посполитої, а також створення противаги національній політиці в УСРР.

Г. Юзевський мав давні та приязні контакти з багатьма соратниками Симона Петлюри. «Я був поляком – довіреною особою Польщі і був поляком – українським віце-міністром, довіреною особою України. Я не був «знаряддям» Польщі в українському уряді і не був «агентом» чи «стікачем». Польща могла мати до мене довіру. В не меншій мірі могла мені довіряти й Україна і тут, і там був собою, став об'єднувачем двох народів, які довірливо дивились один одному у вічі» [31, с. 116] – згадував воєвода.

Підтримуючи українських політичних емігрантів, Г. Юзевський розраховував на їхню відданість. І небезпідставно, бо ті, підтримавши всі його задуми, заходилися «до праці із захопленням, бо то ж були справи того самого роду, які по програній боротьбі повели їх на скитальщину» [20, с. 65–66].

Наслідком взаємодії політичних чинників, які поширювали ідеї прометеїзму та «волинського експерименту» Г. Юзевського, стало партійне структурування уенерівської еміграції у Волинському воєводстві. Йшлося, насамперед, про «групу Петра Певного», партійна легітимізація якої відбулась 1931 р. під назвою «Волинське українське об'єднання» (ВУО). На Установчому конгресі ВУО 29 червня 1931 р. було обрано керівні органи партії, проголошено програмні документи [15, с. 27]. Новоутворена партія зайняла позицію абсолютної лояльності до польської держави, погодившись, що вирішення українського питання є внутрішньою справою Польщі. Автори Декларації ВУО, з одного боку, наголошували на українсько-польській співпраці, з іншого, декларували прагнення розвивати національну самосвідомість волинян [8, арк. 1–12]. Поява української проурядової партії, що мала сприяння та матеріальну підтримку воєводської адміністрації, зумовила політичні

суперечності на західноукраїнських землях. Партія викликала неприйняття інших політичних сил регіону, занепокоєння та критику з радянського боку. Автори міжвоєнної галицької преси заявляли: «Вони розбудували ВУО, Рідну хату, Українську ниву, районні кооперативи, різні товариства, братства, театри, посли, сенатори – все й скрізь наддніпрянці. Вони відривають волиняків від буденної праці «високою політикою» й мріями про державу над Дніпром» [6, с. 347].

Скептично сприймала діяльність проурядово налаштованих наддніпрянців більшовицька влада. В інформації VII відділу штабу Українського військового округу до ЦК КП(б)У «Про становище на окупованій поляками території Волині» у січні 1929 р. повідомляли: «Таких достойних людей і не останніх «стовпів» УНР, як Певний (редактор «Ниви») і Богуславський (посол), – Просвіти не приймають в число своїх членів ...» [21, с. 347].

Незначний вплив і авторитет керівників ВУО відзначав у липні 1933 р. православний капелан Округу корпусу П С. Федоронько, згодом головний православний капелан Війська Польського. У доповідній записці «Про суспільно-політичну і релігійну ситуацію у Волинському воєводстві» шефу бюро некатоліцьких віросповідань міністерства військових справ Польщі він писав: «П. Певний, як і деякі інші, походять не з Волині і представляють швидше петлюрівський рух, який на Волині мало популярний» [28, к. 2]. Урядовці КОП, звітуючи про діяльність проурядово налаштованих емігрантів, почасти послуговувалися зневажливим терміном «українці на експорт» [37, с. 193].

Незважаючи на труднощі та протидію, воєвода намагався забезпечити приязні відносини між поляками і українцями, зобов'язував державних і самоврядних чиновників вживати українську мову в контактах з українськими мешканцями [34, с. 195], а його соратник Йоахим Волошиновський разом з українським емігрантом, письменником Модестом Левицьким, з метою допомогти полякам, які проживали на Волині, вивчити українську мову, видали посібник «Скорочений курс української мови у 10 лекціях з маленьким словником відомих виразів» польською мовою [6, с. 226].

В опозиції до «волинського експерименту» перебувала більшість польського населення воєводства, не визнаючи факту існування українського народу. Г. Юзевському так і не вдалося консолідувати польську громаду навколо своїх ідей. Усе це, зрештою, унеможливило стабілізацію українсько-польських відносин, забезпечення конструктивного, результативного діалогу Відтак ліберальна політична модель не мала шансів на успіх.

Водночас, навіть прихильники найбільш лояльних у національному питанні концепцій передбачали відмову західних українців від ідеї соборності та визнання приналежності до Польщі, стверджували, що «Волинь є не для поляків, але для Польщі». Воєвода Юзевський переконував: «Волинь польською була й буде, ми ніколи не зречемося польськості Волині» [19, с. 352]. Польські інтелектуали, політики, що визнавали права сусідніх народів, зокрема українців, на власну державність, підкреслювали збереження незмінності міжвоєнних кордонів Польщі.

Наростання авторитарних тенденцій у Другій Речі Посполитій не лише не пом'якшувало міжнаціонального протистояння всередині держави, а й усувало зі свідомості польського суспільства принципи національної толерантності. За таких умов концепції в справі покращення польсько-українських взаємин не виходили за межі державного курсу інтеграції західноукраїнських земель до складу Польщі. Загальні елементи політики Ю. Пілсудського щодо підтримки незалежної України за Збручем не узгоджувалися з придушенням українського національного руху в Галичині і на Волині [11, с. 7]. За оцінку внутрішньої політики Другої Речі Посполитої можна вважати висновок англійського історика Нормана Дейвіса: «Якби Другу Річ Посполиту не вбили мерзенно 1939 р. зовнішні агенти, вона, безперечно, невдовзі впала б унаслідок внутрішніх причин» [7, с. 764].

За умов наростання міжнародної небезпеки напередодні Другої світової війни більшість представників табору УНР продовжувала орієнтуватися на підтримку Польської держави. 24 серпня 1939 р. на засіданні УПР Волині під головуванням сенатора Сергія Тимошенка було наголошено: «В обличчі нових відносин, що витворилися на Заході й Сході Європи внаслідок німецько-совітського порозуміння, УПРВ висловлює глибоке переконання, що підставою рівноваги в Європі ... є тривке порозуміння між польським і українським народом» [14, с. 1].

Василь Мудрий і Степан Скрипник, виступаючи на скликаній Президентом Другої Речі Посполитої надзвичайній сесії Сейму та Сенату, закликали українців потурбуватися про долю «спільної Польської держави» [10, с. 2]. На мітингу в Рівному 3 вересня 1939 р. політичні емігранти згадували про успіхи польської та української армій 1920 р., запевняли, що українське населення буде вірно захищати польську державу, яка «приютила українців» [9, арк. 10].

Таким чином, попри поширення ідей міжнаціональної толерантності в середовищі представників польської поміркованої інтелектуальної еліти, національна політика міжвоєнної Польщі відзначалася непослідовністю, суперечливістю, що в кінцевому результаті призводило до поглиблення протиріч у суспільстві. Концепція прометеїзму та Варшавська угода 1920 р. були теоретичною та ідеологічною основою «волинського експерименту» Г. Юзевського, що визначався спробами започаткувати польсько-українське порозуміння, підтримкою проурядових українських сил в особі колишніх соратників С. Петлюри та боротьбою з противниками польської держави. Незважаючи на всі заходи, ідея українсько-польського співжиття в умовах Другої Речі Посполитої так і залишилася нереалізованою: «Можна було видати десятки грубих томів з промовами на українську тематику. Проте десятилітній обмін думками так і не вирішив цієї проблеми» [22, с. 1].

Важливість українсько-польського діалогу для національного розвитку обох народів залишається актуальною в XXI столітті. Історичний досвід спроб налагодження міжнаціонального співжиття в період Другої Речі Посполитої є повчальним у сьогоденних умовах гібридної війни на Сході України, активізації «руського мира», засвідчує, що українсько-польська співпраця є стратегічно важливою для обох народів, для обох держав. Варто пам'ятати слова А. Бохенського, що послаблення України не може відповідати інтересам Польщі, так само як послаблення Польщі не відповідає інтересам України. Зміни суспільно-політичних реалій у Центрально-Східній Європі доводять, що вступ України до європейських та євроатлантичних структур тісно пов'язаний з формуванням єдиного безпекового та політико-економічного простору в цьому регіоні.

Список використаних джерел та літератури:

1. Бончковський В. Ми не є українофілами. *Ми не є українофілами. Польська політична думка про Україну і українців : антологія текстів* / за ред. П. Ковалю, Я. Олдаковського, М. Зухняк. Сергій Гірик (пер. з пол.). Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2012. С. 145–150.
2. *Вісті УЦК в Польщі*. 1927. Січень-лютий. Ч. 8–9. С. 1–4.
3. Гнатюк О. Прометеї двох народів: люди, які примиряли Польщу і Україну. URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2010/10/18/568/> (Дата доступу 06.06. 2021).
4. Голувко Т. Методи й шляхи оздоровлення взаємовідносин у Східній Галичині і східних воєводствах. *Ми не є українофілами. Польська політична думка про Україну і українців : антологія текстів* / за ред. П. Ковалю, Я. Олдаковського, М. Зухняк. Сергій Гірик (пер. з пол.). Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2012, С. 108–119.
5. Давидюк Р. «Сокальський кордон» у національній політиці пілсудчиків. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. Наукові записки РДГУ. 2006. Вип. 10. С. 280–287.
6. Давидюк Р. Українська політична еміграція в Польщі: склад, структура, громадсько-політичні практики на території Волинського воєводства: монографія. Львів–Рівне: Дятлик М., 2016. 704 с.
7. Дейвіс Н. Боже ігрище: історія Польщі / пер. з англ. П. Таращук. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. 1080 с.
8. Державний архів Волинської області (ДАВО). Ф. 198. Оп. 1. Спр. 5.
9. Державний архів Рівненської області (ДАРО). Ф. Р–2771. Оп. 2. Спр. 3250.
10. Засідання Сейму і Сенату. *Волинське слово*. 1939. 7 вересня. Ч. 24. С. 2.
11. Зашкільняк Л. Україна і Польща в ХХ ст. : від конфронтації до порозуміння. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2008. Вип. 17: Українсько-польсько-білоруське сусідство ХХ століття. / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 2008. С. 3–18.
12. Кедрин І. Життя – Події – Люди. Спомини і коментарі. Нью-Йорк: Видавнича Кооператива «Червона Калина», 1976. 724 с.
13. Комар В. Концепція прометеїзму в політиці Польщі (1921–1939 рр.). Івано-Франківськ: Місто НВ, 2011. 360 с.
14. Комунікат. *Волинське слово*. 1939. 7 вересня. Ч. 24. С. 1.
15. Кучерепа М. Давидюк Р. Волинське українське об'єднання (1931–1939 рр.). Луцьк: Надстир'я, 2001. 420 с.
16. «Нічого про українців без українців». *Діло*. 1937. 28 січня. Ч. 18. С. 4
17. Новини польської політичної літератури. Адольф Бохенський: «Поміж Німеччиною і Росією». *Діло*. 24 листопада. Ч. 259. С. 7.
18. Промова посла С. Скрипника в Бюджетовій Комісії Сейму. *Українська нива*. 1935. 10 лютого. Ч. 6–7. С. 1–2.
19. С. Під Польщею. *Розбудова нації*. 1928. Вересень. Ч. 9. С. 351–353.
20. Сивіцький М. Записки сірого волиняка. Вид. 2-ге. Київ: Вид-во імені Олени Теліги, 2000. 400 с.
21. Українська політична еміграція 1919–1945. Документи і матеріали / Упорядники: В. С. Лозицький (кер.), О. В. Бажан, С. І. Власенко, А. В. Кентій. Київ: Парламентське вид-во, 2008. 928 с.
22. Українська проблема у сеймі. *Волинське слово*. 1939. 26 лютого. Ч. 6. С. 1.
23. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДАІЛ України). Ф. 580 т. Оп. 1. Спр. 6.
24. Юрчук О. Українське питання у політичній публіцистиці братів Бохенських (1930–1939). *Проблеми слов'янознавства*. 2007. Вип. 56. С. 73–83.

25. Bączkowski W. Nie jesteśmy ukrainofilami. *Biuletyn Polsko-Ukraiński*. 1935. № 3. S. 23–25.
26. Bączkowski W. Petlurowstwo a piłsudskizm. *Biuletyn Polsko-Ukraiński*. 1937. № 9–10. S. 1–2.
27. Bocheński A. M., Niepodległość czy samoistość. *Bocheński A. M. Historia i polityka. Wybór publicystyki*. Wybrał, opracował i przedmową poprzedził M. Król, Warszawa: PIW. 1989. S. 127–145.
28. Centralne Archiwum Wojskowe (CAW). Zespół Ministerstwo Spraw Wojskowych (MSW). Sygn. 300. 1. 412.
29. Dunin-Borkowski P. Problem kordonu Sokalskiego. *Biuletyn Polsko-Ukraiński*. 1938. № 31. S. 329–332.
30. Hołowko T. Ostatni rok. Warszawa, 1932. 124 s.
31. Józewski H. Zamiast pamiętnika. *Zeszyty historyczne*. Paryż, 1982. Z. 59–60.
32. Kęsik J. Zaufany Komendanta. Biografia polityczna Jana Henryka Józewskiego. 1892–1981. Wrocław Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1995. 214 s.
33. Madajczyk Cz. Dokumenty w sprawie polityki narodowościowej władz polskich po przewrocie majowym. *Dzieje Najnowsze*. 1972. № 3. S. 136–159.
34. Mędrzecki W. Inteligencja polska na Wołyniu w okresie międzywojennym. Warszawa: Wydawnictwo Neriton Instytut Historii PAN, 2005. 331 s.
35. Mironowicz E. Białorusini i Ukraińcy w polityce obozu piłsudczykowski. Białystok: Wydawnictwo Uniwersyteckie Trans Humana, 2007. 294 s.
36. Paruch W. Myśl polityczna obozu piłsudczykowski 1926–1939. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2005. 749 s.
37. Polityka wołyńska Henryka Józewskiego w świetle nieznanych źródeł z lat 1935–1936, zachowanych w CAW [pryg. P. Stawecki]. *Przegląd Wschodni*. T. IV. 1997. Z. 1 (13). S. 179–209.
38. Snyder T. Tajna wojna. Henryk Józewski i polsko-sowiecka rozgrywka o Ukrainę. Przeł. Bartłomiej Pietryk. Kraków: Wydawnictwo Znak, 2008. 344 s.

References:

1. Bonchkovskiy V. My ne ye ukrainofilamy. My ne ye ukrainofilamy. Polska polityczna dumka pro Ukrainu i ukraintsv : antolohiia tekstiv / za red. P. Kovalia, Ya. Oldakovskoho, M. Zukhniak. Serhii Hirik (per. z pol.). Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylianska akademiia», 2012. S. 145–150.
2. Hnatiuk O. Prometei dvokh narodiv: liudy, yaki prymyrialy Polshchu i Ukrainu. URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2010/10/18/568> (Data dostupu 06.06. 2021).
3. Holuvko T. Metody y shliakhy ozdorovlennia vzaiemovydosyn u Skhidnii Halychyni i skhidnykh voievodstvakh. My ne ye ukrainofilamy. Polska polityczna dumka pro Ukrainu i ukraintsv : antolohiia tekstiv / za red. P. Kovalia, Ya. Oldakovskoho, M. Zukhniak. Serhii Hirik (per. z pol.). Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylianska akademiia», 2012, S. 108–119.
4. Davydiuk R. «Sokalskyi kordon» u natsionalnii politytsi piłsudchukiv. Aktualni problemy vitchyzniano i vsesvitnoi istorii. Naukovi zapysky RDHU. 2006. Vyp. 10. S. 280–287.
5. Davydiuk R. Ukrainska polityczna emihratsiia v Polshchi: sklad, struktura, hromadsko-politychni praktyky na terytorii Volynskoho voievodstva: monohrafiia. Lviv–Rivne: Diatlyk M., 2016. 704 s.
6. Deivis N. Bozhe ihryshche: istoriia Polshchi / per. z anhł. P. Tarashchuk. Kyiv: Vyd-vo Solomii Pavlychko «Osnovy», 2008. 1080 s.
7. Zashkilniak L. Ukraina i Polshcha v KhKh st. : vid konfrontatsii do porozuminnia. Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist. 2008. Vyp. 17: Ukrainsko-polsko-biloruske susidstvo KhKh stolittia. / In-t ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy. Lviv, 2008. S. 3–18.
8. Kedryn I. Zhyttia – Podii – Liudy. Spomyny i komentari. Niu-York: Vydavnycha Kooperatyva «Chervona Kalyna», 1976. 724 s.
9. Komar V. Kontseptsiia prometeizmu v politytsi Polshchi (1921–1939 rr.). Ivano-Frankivsk: Misto NV, 2011. 360 s.
10. Kucherepa M. Davydiuk R. Volynske ukrainske obiednannia (1931–1939 rr.). Lutsk: Nadstyria, 2001. 420 s.
11. Syvitskyi M. Zapysky siroho volyniaka. Vyd. 2-he. Kyiv: Vyd-vo imeni Oleny Telihy, 2000. 400 s.
12. Iurchuk O. Ukrainske pytannia u politychnii publitsystytsi brativ Bokhenskykh (1930–1939). Problemy slovianoznavstva. 2007. Vyp. 56. S. 73–83.
13. Bączkowski W. Nie jesteśmy ukrainofilami. *Biuletyn Polsko-Ukraiński*. 1935. № 3. S. 23–25.
14. Bączkowski W. Petlurowstwo a piłsudskizm. *Biuletyn Polsko-Ukraiński*. 1937. № 9–10. S. 1–2.
15. Bocheński A. M., Niepodległość czy samoistość. *Bocheński A. M. Historia i polityka. Wybór publicystyki*. Wybrał, opracował i przedmową poprzedził M. Król, Warszawa: PIW. 1989. S. 127–145.
16. Dunin-Borkowski P. Problem kordonu Sokalskiego. *Biuletyn Polsko-Ukraiński*. 1938. № 31. S. 329–332.
17. Hołowko T. Ostatni rok. Warszawa, 1932. 124 s.
18. Józewski H. Zamiast pamiętnika. *Zeszyty historyczne*. Paryż, 1982. Z. 59–60.
19. Kęsik J. Zaufany Komendanta. Biografia polityczna Jana Henryka Józewskiego. 1892–1981. Wrocław Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1995. 214 s.
20. Madajczyk Cz. Dokumenty w sprawie polityki narodowościowej władz polskich po przewrocie majowym. *Dzieje Najnowsze*. 1972. № 3. S. 136–159.
21. Mędrzecki W. Inteligencja polska na Wołyniu w okresie międzywojennym. Warszawa: Wydawnictwo Neriton Instytut Historii PAN., 2005. 331 s.
22. Mironowicz E. Białorusini i Ukraińcy w polityce obozu piłsudczykowski. Białystok: Wydawnictwo Uniwersyteckie Trans Humana, 2007. 294 s.
23. Paruch W. Myśl polityczna obozu piłsudczykowski 1926–1939. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2005. 749 s.
24. Polityka wołyńska Henryka Józewskiego w świetle nieznanych źródeł z lat 1935–1936, zachowanych w CAW [pryg. P. Stawecki]. *Przegląd Wschodni*. T. IV. 1997. Z. 1 (13). S. 179–209.
25. Snyder T. Tajna wojna. Henryk Józewski i polsko-sowiecka rozgrywka o Ukrainę. Przeł. Bartłomiej Pietryk. Kraków: Wydawnictwo Znak, 2008. 344 s.

Отримано: 28.01.2021 р.

Прорецензовано: 05.02.2022 р.

Прийнято до друку: 09.02.2022 р.

e-mail: volodymyr.marchuk@oa.edu.ua

DOI: 10.25264/2409-6806-2022-33-23-29

Марчук В. Вплив польсько-радянського кордону на економіку Волинського воєводства в 1921–1939 роках. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2022. Вип. 33. С. 23–29.

УДК 94(477+438) «1921–1939»

Володимир Марчук

ВПЛИВ ПОЛЬСЬКО-РАДЯНСЬКОГО КОРДОНУ НА ЕКОНОМІКУ ВОЛИНСЬКОГО ВОЄВОДСТВА В 1921–1939 РОКАХ

У статті зроблено спробу окреслити вплив польсько-радянського кордону на економіку Волинського воєводства в міжвоєнне двадцятиліття. Встановлено, що в період 1921–1924 рр. економіка краю значно піднялася завдяки торгівлі з Радянською Україною. Проте в наступний період 1925–1939 рр. торговельні контакти Волинського воєводства з СРСР звелися до мінімуму. Укріплення кордону силами Корпусу охорони пограниччя фактично ізолювало Волинь від будь-яких контактів із радянською стороною, тим самим унеможлививши використання фактору кордону для економічного розвитку Волинського воєводства.

Ключові слова: Волинське воєводство, польсько-радянський кордон, міжвоєнний період, економічний розвиток, торгівля.

Volodymyr Marchuk

THE INFLUENCE OF THE POLISH-SOVIET BORDER ON THE ECONOMY OF VOLYN' VOIVODESHIP IN 1921-1939

The article attempts to outline the impact of the Polish-Soviet border on the economy of Volyn' Voivodeship in the interwar twentieth century. The settlement of political and economic relations between Poland and the USSR had a negative impact on the possibility of economic development in the Volyn' region while focusing on the markets of the USSR. It is established that in the period of 1921-1924 the economy of the region benefited from trade with Soviet Ukraine. During this period, illegal trade flourished in the territories adjacent to the border, which had a positive impact on the economy of the province. However, in the following period of 1925-1939, trade contacts between the Volyn' Voivodeship and the USSR were reduced to a minimum. The geographical location of the Volyn' Voivodeship on the border with the USSR and the economic potential of the region remained virtually untapped in favor of economic development. The strengthening of the border by the Border Guard Corps effectively isolated Volhynia from any contact with the Soviet side, thus making it impossible to use the existence of the border for the economic development of Volyn' Voivodeship. Instead, the second period of 1925-1939 was characterized by the de facto complete elimination of border trade and the closure of the Polish-Soviet border.

Key words: Volyn' Voivodeship, Polish-Soviet border, interwar period, economic development, trade.

У сучасній історичній науці все більшої актуальності набувають дослідження минулого різних регіонів нашої держави. Міжвоєнна Волинь привертала і привертає увагу багатьох вітчизняних та зарубіжних дослідників. Однак проблема впливу польсько-радянського кордону на економічний розвиток Волині лише частково висвітлена у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Зокрема, цієї тематики у своїх працях торкалися Р. Оксенюк [12], Г. Ковальчак [8], В. Литвинюк [9], Т. Никитюк [10], Г. Домнічак [16] та А. Чухрита [15]. Зазначена стаття поєднує їхні наукові напрацювання зі значною кількістю вперше введених до наукового обігу архівних джерел.

У статті намагатимемося проаналізувати вплив польсько-радянського кордону на економіку Волинського воєводства у міжвоєнний період.

У міжвоєнне двадцятиліття територія Волині в силу історичних обставин опинилася в складі двох різних держав. Після Першої світової війни відбулися зміни в політичній підпорядкованості теренів колишньої Волинської губернії. Зокрема, законом від 4 лютого 1921 р., на підставі польсько-радянського перемир'я від 12 жовтня 1920 р., частину її території було поділено та включено до складу новоутворених Волинського та Поліського воєводств відродженої Польської держави [19]. За умова-

ми Ризького мирного договору 1921 р. радянська сторона визнавала за Польщею входження в її межі волинських земель [7, с. 619-621].

До складу Волинського воєводства увійшла лише західна частина території колишньої Волинської губернії, а території деяких повітів опинилися в складі обох держав. До складу Волинського воєводства повністю увійшли Володимирський, Дубенський, Ковельський та Луцький повіти. Так, з 14 волостей Острозького повіту до складу УСРР повністю увійшли Плужанська, Перерослівська, Уніївська, Ляховецька та Семенівські волості. У свою чергу, до Волинського воєводства повністю увійшли Бугринська, Гошанська, Здовбицька, Сіянецька (до УСРР з цієї волості відійшли лише два поселення: чеська колонія Дідова Гора та німецька колонія Мощанівка (Грюнталь)) волості, 6 із 12 поселень Довжківської (до Волинського воєводства увійшли села Дуліби, Крилів, Майків, Пашки, Черниця та хутір Лідавка; до УСРР – містечко Киликіїв, села Довжки, Клепачі, Красносілка, Плоска та Малий Скнит), 19 з 31 поселення Кунівської та 36 із 39 поселень Хорівської (до УСРР відійшли села Півнева Гора, Чорновода та Дорогоща) волостей, по три населені пункти Ганнопільської (хутір Борщівка, села Глибочок та Жаврів) та Кривинської (хутір Глибочок, колонія Козелок та село Вельбівно) волостей, що склало близько 47% колишнього повіту. До складу Волинського воєводства також увійшли 93% колишнього Кременецького повіту, за винятком Святецької (окрім сіл Гриньки, Козачки, Осняки) та східної частини Ямпільської (окрім сіл Грибова, Загірці, Краснолука, Михайлівка, Юсківці) волостей, «відрізаних» кордоном на бік Радянської України та включених до Старокостянтинівського повіту; 99% Ровенського повіту (окрім Селищенської волості); 10% Овруцького повіту майже уся Кисорицька волость (без сіл Калинівка та Майдан), з Юрівської волості (села Біловіж, Дубно, Кам'яне, Купель, Мушні, Обсіч), з Олевської волості села Будки Сновидовицькі, Дерть, Залав'я, Остки, Сновидовичі) та Корецька волость зі складу Новоград-Волинського повіту [1, с. 30-31].

Власне саме існування польсько-радянського кордону безсумнівно впливало на економіку Волинського воєводства, яке втратило не тільки давній, передвоєнний внутрішній регіональний ринок, але також і можливість постачати продукцію вглиб СРСР. Перед Першою світовою війною з Волині на загальноросійський ринок постачали значні об'єми продукції. На першому місці були товари сільськогосподарського виробництва, наприклад, гречка, хміль, пшеничне борошно, цукор тощо, а серед промислових виробів – цемент, експортували й сировину – камінь та ліс. Розширення у цей час залізничної інфраструктури дало поштовх до активізації видобутку будівельного каменю, граніту та базальту. Частина з видобутого використовували для будівництва залізничних шляхів, а пізніше налагодили вивезення значних обсягів за межі губернії. Так, лише у 1913 р. з Волинської губернії було експортовано гречки на суму 985 721 руб., проса – 861 865 руб., гороху – 602 964 руб., хмелю – 974 129 руб., насіння конюшини – 1 324 887 руб., яєць – 9 799 298 руб., цукру-піску – 1 499 503 руб., щетини – 1 767 880 руб., інших товарів більш як на 6 220 тис. руб. Загальна вартість експортованих із Волині товарів становила понад 29 млн руб. [10, с. 50-51]. Одним із значних центрів волинської торгівлі, окрім Рівного, було місто Дубно, яке стало центром торгівлі волинським хмелем і тим самим приваблювало купців з інших міст, зокрема Бродів і Львова.

Волинський край не оминула трагедія Першої світової війни. Її територія стала ареною запеклих боїв, зокрема тут проходила лінія фронту в 1914–1917 рр. Зазнала Волинь втрат і внаслідок подій визвольних змагань 1917–1920-х років та польсько-більшовицької війни 1920 р. Цілком зрозуміло, що економіці краю було завдано значних збитків. Вищезазначені конфлікти призвели до розриву давніх господарських зв'язків, які пов'язували обидві частини Волині, а в майбутньому Волинське воєводство з підрадянськими українськими землями.

Після 1921 р. можливість налагодження господарських контактів між Волинським воєводством і Радянською Україною залежала від багатьох факторів, головним чином від політичного клімату у стосунках між Другою Річчю Посполитою і більшовиками. Негативним чинником, який впливав на відносини між обома сторонами, була більшовицька пропаганда комуністичних ідей і радянського устрою на території Волинського воєводства. Безпосередній вплив на економіку краю мав прикордонний статус Волинського воєводства з усіма випливаючими з цього наслідками. Водночас поява кордону спричинила появу таких явищ, як контрабанда товарів і діяльність партизанських загонів, інспірованих більшовиками. Певний вплив на економіку Волинського воєводства мала діяльність II відділу Генерального штабу Війська Польського, який займався, зокрема, контррозвідкою і тиловою диверсією. УВ багатьох випадках реалізація певних інвестиційних проектів на території воєводства була тісно пов'язана з військовими чинниками, наприклад, розбудова мережі доріг. З появою у

1924 р. Корпусу охорони пограниччя посилилася охорона кордону, що призвело до повної ліквідації легальної торгівлі через волинську ділянку східного кордону. По усій довжині волинської ділянки кордон торгівля велася лише через залізничну станцію Здолбунів, а на всіх інших кордонних переходах (Корець, Остріг та ін.) був дозволений перетин людей без товарів.

Можливість нормалізації політичних і економічних відносин на східному кордоні з'явилася одразу після закінчення Першої світової і польсько-більшовицької воєн. Восени 1920 р. було укладено преліминарний договір між воюючими сторонами, що дало підстави утворити два щільні кордони. Перший із них проходив по лінії, зафіксованій перемир'ям, і називався кордон головного командування (Kordon graniczny Naczelnego Dowództwa). Він був укомплектований контрольними пунктами і польовою кордонною жандармерією підсиленою фронтовими військовими підрозділами. Другий кордон належав до компетенції міністерства військових справ (Kordon Ministerstwa Spraw Wojskowych). Охорона кордону мала здійснюватися шляхом кінного патрулювання відрізків кордону між контрольними пунктами. З цією метою головне командування мало надати відповідну кількість кінних військових, яких без дозволу головного командування не можна було залучати до виконання якихось інших завдань. Цей кордон мав відігравати головну роль і завдання в руслі виконання політичних, торговельних, ветеринарних та санітарних приписів. До завдань, які покладалася на міністерство військових справ, зокрема, відносилися: відмежування території Другої Речі Посполитої від зони військового конфлікту; запобігати втечам дезертирів із фронту вглиб держави; полегшити контроль за рухом товарів і людей між східними воєнними теренами та іншими частинами держави; запобігати проникненню зі Сходу до Центральної Польщі інфекційних хвороб людей та тварин. Кордон головного командування на території Волині проходив через місцевості: з півдня на північ: Окопи, лінія по р. Збруч, Щаснівка, Білозерка, Ланівці, Сосновка, р. Вілія, через Остріг до Горині, Мощаниця, Майків, Даничів, Велика Клецька до р. Случ, далі вздовж р. Случ до Сарн, звідти вздовж залізничної колії до Лунінця [3, арк. 5]. Проте з появою КОП зазнав зміцнення т.зв. «санітарний кордон» і ущільнення кордон із СРСР. Згаданий «санітарний кордон» був надзвичайно важливим для Волинського воєводства, яке чи не найбільше наражалося на появу тут інфекційних хвороб серед домашніх тварин, завезених із території Радянської України. Було це пов'язане з тим, що через територію Другої Речі Посполитої відбувався транзит худоби з Радянської України до держав Західної Європи. Зокрема, худоба переганялася до станції Здолбунів, де оглядалася ветеринарним лікарем, після чого вантажилася у вагони і відправлялася до місця призначення. Так, наприклад, у травні 1922 р. громадянин Бельгії Юзеф Фонгле перевозив із Радянської України до Бельгії 2 000 коней [5, арк. 43-44]. Станіслав Плебанський отримав дозвіл від Міністерства сільського господарства Польщі на перевезення 2 000 коней із Радянської України до Англії. Коней мали доставити з Радянської України до пунктів перетину кордону Острог, Корець, Шумськ, Ланівці, де вони мали пройти ветеринарний огляд, після чого під конвоєм за кошт власника мали бути доставлені до залізничної станції Здолбунів, а звідти відправлені до станції Гданськ із дотриманням усіх приписів [5, арк. 50].

Економіка Волинського воєводства значно розвинулася завдяки існуванню польсько-радянського кордону в 1921–1924 рр. У цей період господарські контакти краю з СРСР реалізовувалися через прикордонну торгівлю, що відбувалася в населених пунктах, розташованих поблизу кордону. До таких прибували торговці з різних місцевостей Радянської України. Жителі суміжних із кордоном місцевостей, зокрема Берездівської, Городницької, Піщівської волостей Звягельського повіту, Кривинської, Ганнопільської, Плужненської, Ляховецької волостей Заславського повіту намагалися задовільнити попит на товари першої необхідності шляхом їх купівлі в найближчих прикордонних містах Польщі. Головним чином купівлю здійснювали в таких містах, як Корець, Гоща, Остріг, Рокитне, а з часом і в селах. Справа в тому, що торговельні фірми облаштовували свої магазини в географічно вигідних місцевостях, про які мешканці Радянської України були проінформовані. Така інфраструктура значною мірою полегшувала купівлю необхідних товарів. Представники торговельних фірм для приваблення покупців із Радянської України йшли на певні хитрощі. Зокрема, вони оформляли перепустки на перетин кордону для своїх постійних клієнтів. Найбільша кількість торговельних фірм працювала у Корці, адже місто розташовувалося практично на самому кордоні. Тут, зокрема, працювали такі торговельні фірми, як «Stowarzieszenie Handlowe Wojcik i S-ka w Korcu», «Dom Handlowo-Transportowy «Agentura Wschodnia»», «Centrala agentur handlowych na Wołyniu», «Dom Handlowy «Ukraina» w Korcu», «Firma «Hurt» Eksport-Import w Korcu», «Dom Handlowy

«Ameryka» w Korcu», «Rówieński Dom Handlowy Sz. Kulikowiczera w Równem. Filja w Korcu», «Dom Handlowy Józefa Kuszella».

Головний офіс в Корці та філію в Острозі мала фірма «Dom Handlowo-Eksportowy «Poznań»», філії в Острозі, Рівному, Корці та Рокитно мала фірма «Warszawskie Powszechne Towarzystwo Handlowe Spółka z O.P. w Warszawie», фірма «Syndykat Handlowo-Transportowy T. Grzegorzewski i F. Sztayer. Spółka firmowa» мала відділи в Острозі, Корці, Майкові і Шумську [2].

Для впорядкування торговельної діяльності на кордоні в січні 1922 р. Міністерство внутрішніх справ Польщі опублікувало циркуляр із питань торгівлі з Росією. Для запобігання поширенню на східному кордоні контрабанди було запроваджено певні правила. Рух через кордон поза прикордонними пунктами, які встановлювалися МВС, припинявся. Усі раніше видані дозволи на ведення торгівлі з Росією скасовувалися. З метою полегшення торговельного обігу з Росією на прикордонні створювалися спеціальні місця для торгівлі – ярмарки. Вони мали бути ізольовані й облаштовані так, щоб гарантувати реальний контроль за особами, які прибувають і відбувають.

У прикордонній зоні, в межах Острога, на території постерунку № 16 була огорожені колючим дротом т.зв. «Nały Targowe», куди мали доступ купці з Радянської Росії [4, арк. 65зв.]. Будівлі «Nały Targowe» належали фірмі «Demat», яка здавала їх в оренду зацікавленим купцям. Тут, зокрема, мали свої склади такі торговельні фірми, як «Dom Handlowy «Kresy Wołyńskie»», «Pierwsze Polskie Towarzystwo Osadnicze», «Dom Handlowy «Mieszkowski»», «Towarzystwo Polkokres», «Dom Handlowy Szuster i Maj», «Dom Handlowo Transportowe», «Towarzystwo «Ziemanin»», «Towarzystwo «Alfa»», «Firma «Placówka»», «Firma «Polonia»», «Dom Handlowy «Wołyń»», «Dom Handlowy «Kraków»», «Dom Handlowy «Łódź»», «Dom Handlowy «Rekord»», «Dom Handlowy «Polkopodol»», «Związek Rolników Wołyńskich», «Towarzystwo «Polski Targ»», «Agentura Handlowa», «Towarzystwo Handlu i Towarowych Składów» [6, арк. 42].

Причиною торговельної активності в прикордонній смузі стали такі фактори, як близькість кордону до населених пунктів і фактична відсутність контролю прикордонної смуги до 1923 р.; запровадження нової економічної політики, що спричинила появу дрібного приватного підприємництва та вільної торгівлі в Радянській Україні; величезний дефіцит на товари першої необхідності в Радянській Україні.

Промисловий і торговельний потенціал, а також вигідне географічне розташування Волинського воєводства для контактів зі східним сусідом, польська сторона не могла використати повною мірою через закриття російського ринку для польських товарів, в тому числі й волинських. Тому однією з ключових проблем волинської економіки в другій половині 1920-х рр. стала переорієнтація ринків збуту. Відповіддю на ці виклики став вихід окремих волинських товарів і сировини на внутрішній ринок та на ринки країн Західної Європи та США.

Після того, як охорона кордону перейшла до юрисдикції КОП і як наслідок відбулося посилення прикордонної охорони, прикордонна торгівля Волинського воєводства з радянськими купцями поступово звелася нанівець. Згідно з статистикою фінансової палати Волинського воєводства станом на 1924 р. на території воєводства функціонувало 16 003 торговельні підприємства, якими було викуплено 21 862 промислових свідоцтва на право займатися торгівлею [15, s. 77]. У порівнянні з 1923 р. це становило лише 8,1% торговельних підприємств і 5,1% промислових свідоцтв. Натомість лічба платників державного промислового податку скоротилася не так суттєво, в 1923 р. – 23 638, а в 1924 р. – 22 363 [15, s. 78]. Причиною такого суттєвого скорочення торговельних закладів у згаданий період стала ліквідація більшості торговельних закладів у прикордонних селах і містечках Волинського воєводства. Загалом вони мали характер спекуляційних закладів, які орієнтувалися на покупця з Радянської України, які після низки заходів зі зміцнення кордону і стабілізації валюти призвели до занепаду цих закладів.

Ще одним фактором, який суттєво вплинув на прикордонну торгівлю у Волинському воєводстві стала позиція радянської влади, яка змінила лояльність до осіб, які займалися торгівлею з Польщею, на фактичну заборону такої. Починаючи з 1924 р. радянські купці не допускалися до кордону, а у осіб, яким вдавалося перетнути кордон, під час повернення додому закуплені в Польщі товари конфісковували. Польські прикордонники так само реквізували головним чином контрабандний товар із радянського боку, головним чином підакцизні товари. Одним із прикладів була ситуація з конфіскованими в лютому 1925 р. 95 шт. цигарок, які були відправлені до Державної фабрики тютюнових виробів у Ковелі [13, к. 33].

Безпосередні наслідки існування польсько-радянського кордону відчули і деякі промислові заклади Волинського воєводства. Яскравим прикладом такої ситуації став Корецький цукровий завод, який розташовувався в безпосередній близькості від польсько-радянського кордону. Через це він втратив основну частину бурякових плантацій, які залишилися на радянському боці. Плантації цукрових буряків розташовувалися в деяких випадках на віддалі до 40 км [14, к. 28].

Усі переваги і недоліки життя в прикордонні можна продемонструвати на прикладі прикордонного Острога. Характеризуючи господарське становище міста в 1921 р., місцеві урядовці оцінювали його як погане. Причиною такого стану речей, на їх думку, стало те, що місто розташовувалося в прикордонній смузі й на нього поширилися певні обмеження загальнодержавного характеру. Існуючі в місті підприємства завжди були орієнтовані на сировину, яку постачали зі Сходу. З появою кордону ситуація змінилася. Укладання миру призвело до пожвавлення торгівлі, а прикордонне положення міста підняло його статус у цій царині. У місті було відкрито філії поважних торговельних фірм. Станом на 26 квітня 1921 р. в Острозі функціонувало 20 великих, 150 середніх і 740 дрібних торговельних закладів [6, арк. 42]. Ущільнення кордону внаслідок діяльності КОП призвело до обмеження торгівлі й перенесення центру повіту до м. Здолбунова в 1925 р.

Наступний період охоплював 1925–1939 рр. і кардинально відрізнявся від попереднього. У цей період відбулося повне закриття кордону для прикордонного руху. Його стан охарактеризував у своєму путівнику по Волині свідок тих подій, відомий краєзнавець і популяризатор туризму Мечислав Орлович, описуючи дорогу біля прикордонного Корця, яка сполучала цю місцевість з Шепетівкою на радянському боці. Через те, що шляхом мало користувалися, він поріс травою, що стало свідченням слабкості контактів між двома державами [18, s. 249]. Водночас на цей період припадає існування офіційної торгівлі між Другою Річчю Посполитою і СРСР. Волинське воєводство мало в ній свою частку, яка, проте не була стабільною і залежала від різних факторів, і в першу чергу від потреб радянської сторони. Варто наголосити на тому, що радянські замовлення, зважаючи на кількість і вартість товарів, мали спорадичний характер. До торговельної угоди доходило зазвичай у випадку, коли в цьому була зацікавлена радянська сторона.

На території Другої Речі Посполитої функціонували радянські торговельні представництва «Совпольторгу», які у випадку потреби купували необхідний товар. Додатково належить зазначити, що СРСР не залежав від Польщі у здійсненні транзитної торгівлі з країнами Західної Європи, а виняток становила хіба торгівля живою худобою.

У 1928–1929 рр. через польсько-радянський кордон із СРСР до Західної Європи через Польщу здійснено лише 8–10% торговельних транзакцій [15, s. 79].

Таблиця 1

Торговельний обіг між Другою Річчю Посполитою і СРСР у 1921–1938 рр.

Рік	Імпорт у тонах	% від загального імпорту в Польщу	Експорт у тонах	% від загального експорту в Польщу
1921	756	0,02	2 523	0,12
1925	78 329	2,3	30 601	0,22
1928	492 651	1,2	101 774	1,5
1933	164 534	6,98	219 675	1,69
1938	99 719	3,01	4 487	0,03

Джерело: [15, s. 79]

Згідно з даними таблиці 1 випливає, що торговельний обіг між двома державами був не значний. Свого максимуму імпорт у Польщу з СРСР досяг у 1933 р. (6,98%). Водночас ще меншим був експорт польських товарів на територію Радянського Союзу, максимум якого припадає теж на 1933 р. і становив лише 1,69%. Варто зазначити, що дані офіційної статистики не відображали справжнього стану речей, особливо, якщо говорити про статистичні дані 1921 р.

У 1925 р. розпочалася польсько-німецька митна війна, яка змусила Польщу шукати нові ринки збуту. Саме тоді польський уряд звернув увагу на сусідів, з якими склалися досить напружені відносини. У 1926 р. відбувалися перемовини з Чехословаччиною та СРСР. Однак, незважаючи на першопочаткові успіхи, в кінцевому результаті вони не принесли очікуваних сподівань. Негативний вплив на закордонну торгівлю Другої Речі Посполитої мало підвищення ввізних мит в 1928 і 1931 рр. У першій половині 1930-х рр. робилася спроба реанімувати польсько-радянські торговельні

відносини, проте польській стороні не вдалося укласти нової торговельної угоди, а всі торговельні контракти вдавалося реалізовувати завдяки спільному підприємству «Совпульторг» [17, s. 223-224]. Асортимент товарів, які купувала радянська сторона, був подібним до того, що й перед Першою світовою війною. Російська сторона вимінювала худобу і сировину на вироби польської промисловості.

Прикордонною станцією у Волинському воєводстві, через яку велася торгівля з СРСР, було село Могиляни Здолбунівського повіту. У 1928 р. через згадану станцію пройшло 22,2% товарів, відправлених у СРСР і лише 2,4% товарів, що йшли в зворотньому напрямку.

Експорт із Волинського воєводства до СРСР товарів польською державною залізницею в 1930–1934 рр. характеризувався значними коливаннями, викликаними спорадичними і невідкладними замовленнями радянської сторони. Ця проблема стосувалася всього польського експорту до СРСР, і тільки незначна частка такої торгівлі не впливала негативно на польську економіку. Інцидентальний (випадковий) характер замовлень призводив до дезорганізації роботи заводів і фабрик, які виготовляли свою продукцію для експорту в СРСР.

Радянська торговельна місія в Польщі в першій половині 1930-х рр. була зацікавлена передусім у купівлі прокату та виробів важкого машинобудування. Статистичні дані свідчать про те, що певною мірою з цих закупівель скористалося Волинське воєводство. Проте варто констатувати той факт, що експорт із Волинського воєводства був мізерним і зріс у 1931 та 1934 роках за рахунок відправлення значної кількості вагонних коліс і арматури через ст. Здолбунів. Експорт до СРСР із Волинського воєводства становив 33,2% і 8,69% від загального експорту з території воєводства. Натомість фатально виглядав експорт до СРСР у 1930 р., при загальному експорті з воєводства 137 210 т, на експорт у СРСР припадало лише 2,6 т. Подібна ситуація мала місце в 1932 і 1933 рр. [15, s. 83].

Підсумовуючи, можемо стверджувати, що врегулювання політично-економічних відносин між Польщею та СРСР мали негативний вплив на можливість розвитку економіки Волинського воєводства та його інфраструктури при орієнтації на ринки СРСР. У період 1921–1924 рр. у Волинському воєводстві процвітала нелегальна торгівля, яка мала позитивний вплив на економіку воєводства. Натомість другий період 1925–1939 рр. характеризувався фактично повною ліквідацією прикордонної торгівлі та закриттям польсько-радянського кордону. Географічне розташування Волинського воєводства на кордоні з СРСР і господарський потенціал краю залишилися фактично не використаними на користь розвитку економіки.

Список використаних джерел та літератури:

1. Административно-территориальный состав СССР на 1 июля 1925 и 1 июля 1926 в сопоставлении с довоенным делением России. Москва, 1926. 231 с.
2. Державний архів Рівненської області (Держархів Рівненської обл.). Ф. 30. Оп. 18. Спр. 1216. 327 арк.
3. Держархів Рівненської обл. Ф. 30. Оп. 19. Спр. 14. 13 арк.
4. Держархів Рівненської обл. Ф. 32. Оп. 1. Спр. 1254. 164 арк.
5. Держархів Рівненської обл. Ф. 204. Оп. 1. Спр. 13. 86 арк.
6. Держархів Рівненської обл. Ф. 239. Оп. 1. Спр. 1. 442 арк.
7. Документы внешней политики СССР. Москва, 1959. Т.3: 1 июля 1920 г. – 18 марта 1921 г. 724 с.
8. Ковальчак Г. Економічний розвиток західноукраїнських земель. Київ, 1988. 249 с.
9. Литвинюк В. Розвиток зовнішньої та внутрішньої торгівлі у Волинському воєводстві (1921–1939 рр.). *Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки*. Луцьк, 1998. №1: Історія. С. 54-56.
10. Никитюк Т. Чинники формування інвестиційного середовища Волинського регіону у період між двома світовими війнами (20–30-і роки ХХ ст.). *Історія народного господарства та економічної думки України*. Київ, 2007. Вип. 39-40. С. 146-155.
11. Обзор Волынской губернии за 1913 год. Житомир, 1914. 106 с.
12. Оксенюк Р. Нариси історії Волині. Соціально-економічний розвиток, революційний та національно-визвольний рух трудящих (1861–1939). Львів, 1970. 276 с.
13. Archiwum Akt Nowych (AAN). Zespół Urząd Wojewódzki w Łucku. Sygn. 82. Organizacja i działalność administracji województwa, szkolnictwo, wybory, sprawy finansowe: zarządzenia, okólniki, sprawozdania, opinie, korespondencja, 1922–1939. 110 k.
14. AAN. Zespół Urząd Wojewódzki w Łucku. Sygn. 78. Organizacja i działalność administracji województwa, szkolnictwo, wybory, sprawy finansowe: zarządzenia, okólniki, sprawozdania, opinie, korespondencja, 1922–1939. 120 k.
15. Czuchryta A. Gospodarka województwa Wołyńskiego 1921–1939. Lublin, 2016. 268 s.
16. Domniczak H. Granica wschodnia Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1919–1939. Warszawa, 1992. 287 s.
17. Jabłonowski M. Z dziejów gospodarczych Polski lat 1918–1939. Warszawa, 1992. 271 s.
18. Orłowicz M. Ilustrowany przewodnik po Wołyniu. Łuck, 1929. 380 s.
19. Ustawa z dnia 4 lutego 1921 r. o unormowaniu stanu prawno-politycznego na ziemiach, przyłączonych do obszaru Rzeczypospolitej na podstawie umowy o preliminaryjnym pokoju i rozejmie podpisanej w Rydze dnia 12 października 1920 r. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. Warszawa, 1921. Nr 16, poz. 93. S. 216–217.

References:

1. Kovalchak H. Ekonomichnyi rozvytok zakhidnoukrainskykh zemel. Kyiv, 1988. 249 s.
2. Lytvyniuk V. Rozvytok zovnishnoi ta vnutrishnoi torhivli u Volynskomu voievodstvi (1921–1939 rr.). Naukovyi visnyk Volynskoho derzhavnoho universytetu im. Lesi Ukrainky. Lutsk, 1998. №1: Istoriiia. S. 54-56.
3. Nykytiuk T. Chynnyky formuvannia investytsiinoho seredovyscha Volynskoho rehionu u period mizh dvoma svitovymy viinamy (20–30-i roky XX st.). Istoriiia narodnoho gospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy. Kyiv, 2007. Vyp. 39-40. S. 146-155.
4. Okseniuk R. Narysy istorii Volyni. Sotsialno-ekonomichnyi rozvytok, revoliutsiinyi ta natsionalno-vyzvolnyi rukh trudiashchykh (1861–1939). Lviv, 1970. 276 s.
5. Czuchryta A. Gospodarka województwa Wołyńskiego 1921–1939. Lublin, 2016. 268 s.
6. Domniczak H. Granica wschodnia Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1919–1939. Warszawa, 1992. 287 s.
7. Jabłonowski M. Z dziejów gospodarczych Polski lat 1918–1939. Warszawa, 1992. 271 s.
8. Orłowicz M. Ilustrowany przewodnik po Wołyniu. Łuck: Drukarnia Państwowa w Łucku, 1929. 380 s.

Отримано: 31.12.2021 р.

Прорецензовано: 05.01.2022 р.

Прийнято до друку: 15.01.2022 р.

e-mail: volodymyr.trofymovych@oa.edu.ua

DOI: 10.25264/2409-6806-2022-33-30-37

Трофимович В. Організаційна діяльність прибулих із таборів і спецпоселень учасників підпільно-повстанського руху (друга половина 1950-х – 1960-ті рр.). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2022. Вип. 33. С. 30–37.

УДК 94 (477) «1950-1960»

Володимир Трофимович

ОРГАНІЗАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРИБУЛИХ ІЗ ТАБОРІВ І СПЕЦПОСЕЛЕНЬ УЧАСНИКІВ ПІДПІЛЬНО-ПОВСТАНСЬКОГО РУХУ (ДРУГА ПОЛОВИНА 1950-Х – 1960-ТІ РР.)

Спираючись на архівні матеріали, автор здійснив спробу проаналізувати організаційну діяльність прибулих із таборів і спецпоселень репресованих учасників підпільно-повстанського руху. У статті розкрито складності й особливості організаційного відновлення підпільних осередків. Простежено форми налагодження контактів між ними. Показана антирадянська спрямованість діяльності новостворених підпільних груп.

Ключові слова: агентурна справа, КДБ, ОУН, організаційна робота, підпільна діяльність, українські націоналісти.

Volodymyr Trofymovych

ORGANIZATIONAL ACTIVITY OF PARTICIPANTS OF THE UNDERGROUND INSURGENT MOVEMENT WHO CAME FROM CAMPS AND SPECIAL SETTLEMENTS (THE SECOND HALF OF 1950S – 1960S)

After the return from camps and special settlements some former members of the underground insurgent movement have begun activities aimed at re-establishing clandestine organizations and attracting new members.

They discussed the prospects for further national liberation struggle, prepared programme and organizational documents, printed and distributed leaflets and anti-Soviet materials among the young people. They closely followed anti-Communist movements in Hungary, Poland, Czechoslovakia and encouraged Ukrainians to follow their example.

Numerous facts show that the Soviet State security organs, using various methods and techniques, made great efforts to neutralize clandestine organizations and to bring their members to justice.

Key words: undercover case, KGB, OUN, organizational work, underground activities, Ukrainian nationalists.

Історія українського визвольного руху післявоєнного періоду продовжує притягувати до себе дослідників, викликає спалахи наукових дискусій, а нерідко й емоційних баталій, спровокованих, зокрема, і певними заангажованими громадсько-політичними об'єднаннями в країні та їх зовнішніми кураторами.

Разом із тим, організаційна діяльність репресованих учасників націоналістичного підпілля та повстанського руху після повернення із таборів і спецпоселень до УРСР залишається майже недослідженою.

Використовуючи архівний матеріал, автор спробував розкрити їх організаційну роботу, спрямовану проти радянського режиму в другій половині 1950-х – 1960-х роках.

У березні та травні 1956 р. радянський уряд у ході десталінізації прийняв дві постанови, за якими із заслання звільнялися певні категорії спецпоселенців. Це дало можливість повернутися в УРСР засудженим оунівцям та упівцям [Детальніше про це: 12, с. 25-31]. «Численні факти говорять про те, – повідомляло республіканське партійне керівництво у Кремль, – що частина повернених із ув'язнення націоналістів не залучається до праці, веде антирадянську пропаганду, відновлює між собою зв'язки і тероризує радянських громадян, особливо активістів, які брали участь у боротьбі з ними» [20, с.551].

Станом на 1 серпня 1957 р. органи КДБ зафіксували 107845 осіб, які повернулися із таборів, де відбували покарання за антирадянську діяльність. У тому числі 47153 оунівця та упівця, а також їхніх симпатиків [4, арк. 340].

Колишній учасник націоналістичного підпілля Дмитро Лебідь, який у КДБ проходив по справі «Павутина», заявив у березні 1956 р. агенту «Вмілому»: «На даному етапі потрібно змінити тактику боротьби з радянською владою. З людей інтелектуально розвинених, авторитетних, які довели свою відданість, повинна будуватися структура із суто формальною організацією. Усі зв'язки повинні відбуватися на суто товариській основі, листами. Достатньо знати лише адреси. Усі й так, без інструкцій, повинні виконувати свої завдання. Їх ціллю стануть промислові центри. Будь-якими авантюрами, навіть провокаціями, потрібно готувати ґрунт для страйків. Використовувати для цієї підривної роботи інших людей, а самим залишатися «в тіні». Вести себе щодо радянської влади слід лояльно, але лише поверхово, щоб надмірною активністю не привернути увагу органів держбезпеки» [5, арк. 12-13]. Микола Костюк, який восени 1956 р. повернувся з Пісчаного табору МВС до Жидачівського р-ну Львівської обл., писав своєму одноступцю Василю Горбачу в Межигірський р-н Закарпатської обл.: «За справу ОУН я й зараз готовий віддати життя» [4, арк. 321].

Зміна ситуації та відсутність достатніх сил підштовхувала до об'єднання між собою різних за поглядами українських націоналістів, які у минулому ворогували. Так, до Львова у липні 1956 р. повернувся із таборів провідник Крайового проводу ОУН(м) Володимир Здавневич-Ковальський. Невдовзі він встановив зв'язок із іншими учасниками підпільно-повстанського руху. Зокрема, з колишнім керівником штабу одного із підрозділів Південної групи УПА, мешканцем Тернопільської обл. Трохимом Бригадиром. У листопаді того ж року до них долучився щойно звільнений із Воркутлагу мешканець Миколаївської обл., керівник УВО Микола Конський [2, арк. 193-194].

Від самого початку створення осередки українських націоналістів намагалися дотримуватися суворой конспірації. Для прикладу, УКДБ Херсонської обл. влітку 1956 р. розроблявся один із них – Олександр Денисюк. За агентурними даними, він поводив себе доволі обережно. Всіляко ухилявся від розмов на політичну тематику [2, арк. 111-112]. Сергій Китлюк, який повернувся із таборів до Здолбунівського р-ну Рівненської обл., заявив у липні 1956 р. агенту КДБ «Ярмаку»: «Я організатор... Ти будеш знати лише мене одного і тебе буде знати одна людина, нам працювати доведеться багато і довго. Наш обов'язок – підготувати народ. Оскільки я тебе знаю, не хочу щоб ти сидів без діла та чекав... Потрібно діяти за принципом трійок» [2, арк. 194-195].

Станом на серпень 1956 р. УКДБ Тернопільської обл. отримало інформацію, що колишній референт пропаганди району ОУН Ярослав Карпа продовжує підтримувати зв'язки зі своїми побратимами. Після цього за ним встановили агентурний нагляд. [2, арк. 106-107]. Того ж місяця до Яблунівського райвідділу КДБ надійшли дані, що Антон Курчак, повернувшись із таборів до Косівського р-ну Івано-Франківської обл., групує навколо себе одноступців, має намір здобути зброю й організувати боївку [4, арк. 46].

Свої зібрання вчорашні політв'язні іноді маскували під гулянки із вживанням спиртних напоїв. Восени 1956 р. таким чином збиралися в с. Жорнище Ківерцівського р-ну Волинської обл. учасники підпілля ОУН, які повернулися з ув'язнення – Смолин, Поліщук, Якимчук, Ткачук і Пушка [2, арк. 194]. Того ж року до с. Бишів Радехівського р-ну Львівської обл. прибули семеро учасників молодіжної групи ОУН на чолі з Петром Балковським, засуджені 1953 р. до виправно-трудових таборів. За даними агента КДБ «Крука», вони групувалися між собою [1, арк. 117-118].

Загалом упродовж 1956 р. органами держбезпеки було виявлено біля 20-ти груп осіб, які повернулися з таборів та відновили організаційну антирадянську роботу. З них співробітниками КДБ арештовано 119, а органами міліції та прокуратури – 362 особи [4, арк. 12]. Стосовно створених ними груп було заведено 6 агентурних справ із загальною кількістю – 25 учасників. У січні 1957 р. на аналогічні групи завели 7 агентурних справ та 7 – попередньої оперативної перевірки. За ними було взято у розробку 49 осіб та 35 арештовано [2, арк. 215-217].

УКДБ Одеської обл. розробляло за справою-формуляром оунівку Надію Корнійчук, яка після звільнення 1956 р. із таборів оселилася в смт Окни. Вона шукала шляху відновити підпільну роботу. Зокрема, заявляла агенту КДБ «Марті»: «Якби до мене зараз прийшов організатор, я б ще з більшим завзяттям взялася за свою справу». Розповідала, що в Кобринському р-ні Брестської обл. (Білорусія) досі знаходиться надійно замаскований схрон ОУН із особистими речами та фотографіями [3, арк. 181-182].

Упродовж 1957 р. кадебісти республіки виявили 36 груп «українських націоналістів», із яких шість оперативно ліквідували [8, арк. 176]. Лише в березні цього року вони завели 8 агентурних справ на 29 колишніх оунівців, які намагалися відновити організаційну роботу [3, арк. 166].

Улітку 1957 р. УКДБ Дніпропетровської обл. завело агентурну справу «Павук» на уродженців с. Борки Любешівського р-ну Волинської обл., які оселилися в Солонянському й Апостолівському р-нах. До цієї групи входили Андрій Турик, Григорій Нестерук, Сергій Скупейко. Вони збиралися в будинку 30-річної поштарки с. Привільне Ніни Алексанової. Обговорювали перспективи продовження визвольної боротьби. Планували закупити вибухівку. Відправили за період із листопада 1956 р. по лютий 1957 р. до радіостанцій «Звільнення» та «Вільна Європа» (Західний Берлін) п'ять листів. Крім того, підтримували зв'язок із схожою групою в м. Трускавець Львівської обл. Так, Андрій Турик листувався з колишнім керівником молодіжної групи ОУН, кочегаром санаторію Петром Луговим та мешканкою Львова Анастасією Савран, у минулому провідницею жіночої мережі Організації. На прохання надіслати до с. Привільне оунівську літературу остання застерігала: «Я архів не зберігаю і вам рекомендую не зберігати. Намагайтеся все зберігати в голові... Вмійте відрізняти обережність та боягузтво» [4, арк. 118-124].

12 березня 1957 р. органи КДБ завели агентурну справу «Січовики» на жителів с. Дзвенигород Борщівського р-ну Тернопільської обл., колишніх оунівців: дяка церкви Антона Остафійчука, а також колгоспників Петра Потерейка, Франка Остафійчука, Миколу Бондарчука та Петра Репуцького. Було встановлено, що у липні 1941 р. вони вступили до місцевої української поліції «Січ». Наприкінці 1942 р. німці її розігнали. Через рік вказані особи перейшли на нелегальне становище [4, арк. 166]. Починаючи з осені 1956 р., вони збиралися в будинку односельчанина Василя Буртака, де співали націоналістичні пісні та вели антирадянські розмови [6, арк. 113].

18 січня 1957 р. 4-м відділом УКДБ Тернопільської обл. було заведено агентурну справу «Невгамовні» на швачок Струсівського райпромкомбінату Олену Цибутник, Емілію Станімир та касира Микулинецького райпромкомбінату Михайла Сиванича [1, арк. 116-117]. Повернувшись у вересні 1956 р. із місць ув'язнення до Тербовлянського р-ну, вони намагалися відновити діяльність підпільної організації. У листі до своєї подруги по табору Емілія Станімир писала: «Свого головного покликання я не забуду й не покину усе життя. Навіть роки неволі не змусили мене відмовитись від нього. Трішки відпочину й буду налагоджувати зв'язок із своїми друзями по роботі...» [6, арк. 123].

Співробітники Олицького райвідділу КДБ у січні 1957 р. завели агентурну справу «Спільники» на колишніх учасників боївки ОУН, мешканців с. Мощаниця Ківерцівського р-ну Волинської обл.: колгоспників Василя Дибовича, Володимира Карпеця, робітника лісгоспу Василя Цуманця. Зустрічаючись, вони обговорювали перспективи війни між США та СРСР. На випадок її вибуху планували створити боївку й перейти на нелегальне становище [4, арк. 116].

У вересні 1957 р. кадебісти розробляли прибулого з Воркутинських таборів до Вінниці оунівця Вовка. За даними агента «Гур'єва», він продовжував антирадянську діяльність та встановив зв'язки із товаришами по ув'язненню, які оселилися в Луганській, Запорізькій та Хмельницькій областях. Крім того, листувався із побратимами, які продовжували відбувати покарання. Зокрема, інформував Миколу Кецмана у Воркуту щодо ситуації в Україні: «Враження дуже неприємні, але ми повинні оцінювати становище та будувати свої плани об'єктивно, виходячи з дійсного становища. Ніколи себе заспокоювати гарними ілюзіями, потрібно послідовно крокувати до цілі. Час неухильно працює на нас. Потужна хвиля національно-визвольного руху сколихне зараз увесь світ і стане головною тенденцією нашого кипучого історичного періоду... Скільки після війни на політичній карті з'явилося самостійних держав: Індія, Пакистан, Цейлон, Індонезія, Індокитай, Судан, Марокко, Туніс... Чия ж далі черга? В Європі повинна і буде встановлена справедливість! На жаль, кількість європейських держав поки що не збільшується, а, навпаки, зменшується. Однак, так завжди не буде» [4, арк. 319-320].

У цей же час УКДБ Кіровоградської обл. встановило спостереження за Степаном Оленичом, який після звільнення з таборів оселився 1956 р. в с. Аджамка та намагався відновити зв'язки з підпіллям [3, арк. 206-207].

У лютому 1957 р. органи держбезпеки республіки завели агентурну справу «Вир» на оунівців, які, повернувшись із Карагандинського виправно-трудоного табору, продовжували підтримувати між собою зв'язок [3, арк. 126-127]. Зокрема, об'єктами розробки стали: художник Міжгірського районного будинку культури Василь Гурзан, сезонний робітник Ворохтянської лісової дільниці Василь Маланюк, помічник ескаваторщика на хімбуді Дрогобицької обл. Микола Король, Микола Вітрук, фельдшер сільської амбулаторії Юрій Пецко та Степан Олійник. У березні того ж року додатково по справі «Вир» кадебісти розробляли: перукаря в м. Станіслав Юрія Залеського, асистента аптеки № 1

того ж міста Лева Василика, колгоспника Івана Онищука, геологорозвідника Юліана Яворського, Дмитра Вітвіва, робітника водоканалтресту Петра Пахалюка, нормівника Львівського велозаводу Богадна Чекайла [4, арк. 147-152].

Головним чином контакти між оунівцями відбувалися шляхом листування [4, арк. 41]. Так, 28 лютого 1956 р. В. Гурзан писав В. Маланюку: «Скоро на дорогах Говерли пронесеться звук трембіти, який підніме наш народ до нового, великого життя. І всі наші брати та сестри, які нині засліплені і байдуже дивляться на життя, в найближчому майбутньому будуть творцями великих подій, які розгорнуться від Карпат до Кавказу...».

Коментуючи 4 грудня 1956 р. Угорську революцію та Познанське повстання, В. Гурзан сказав Ю. Пецьку: «Це урок для ОУН і УПА. Наше завдання полягає у тому, щоб еволюційним шляхом підготувати кадри, які у вирішальний момент державного перевороту зайняли б ключові позиції і вирішували долю незалежної України. Потрібно підготуватися й до тієї важливої обставини, щоб у слушний час знаходитися на потрібному місці. Потрібно у кожному районі мати хоча б десятків надійних людей, через яких вирішити поставлені перед нами завдання» [3, арк. 127-128].

За даними агентурної справи УКДБ Тернопільської обл. «Невиправні», у березні 1957 р. колишній оунівець Цимбалістий заявив у бесіді з агентом «Марією»: «Коли буде потрібно, зробимо так, як в Угорщині. Якщо забиратимуть на фронт, то нехай попереду йдуть комуністи, а ми будемо йти позаду і в них стріляти...» [4, арк. 248-249].

Під час зустрічі на початку квітня 1957 р. у м. Трускавець Львівської обл. колишніх в'язнів, які звільнилися з «Карлагу» – Лугового, Гусяка та Турика, останній коментував Угорську революцію: «Невже ми гірше угорців. Не можемо зробити того, що зробили вони... Далі у нас є два шляхи: продовжувати роботу або йти за кордон. Іншого виходу немає» [3, арк. 196-197].

Того ж місяця органи держбезпеки завели агентурну справу «Поверненці» на учасників підпілля ОУН, які прибули з місць ув'язнення до Корецького р-ну Рівненської обл. Серед них: столяр на будівництві Межиріцького овочесушильного заводу Олексій Москалик, робітник на будівництві Квасилівського цементного заводу Олексій Похилюк, бухгалтер Межиріцького раймагу Іван Синюк [4, арк. 158-159]. У серпні 1956 р. через дружину агента КДБ «Светлова», яка працювала у районній друкарні, вони планували отримати шрифт для виготовлення листівок. Восени того ж року О. Москалик відвідував своїх знайомих у Львівській та Тернопільській областях, які щойно повернулися з таборів [3, арк. 129-131]. Подібну роботу проводив у 1957 р. на території Сколівського р-ну Львівської обл. Михайло Луцик [3, арк. 166-170].

Сильвестр Дашук, Ростислав Семенчук і Філімон Малишевський, які після таборів оселилися на Рівненщині, встановили зв'язок із групою соратників у Кіровоградській обл. на чолі з Анатолієм Булавським. У них зберігалася велика кількість листівок, виготовлених друкарським способом [7, арк. 121-122]. Також УКДБ Рівненської обл. завело у квітні 1957 р. агентурну справу «Невгамовні» на осіб, які перед поверненням додому входили до Заполярного проводу ОУН у Воркуті. Серед них були: завідувач медпункту с. Гориньград Рівненського р-ну Святослав Соловей, Михайло Андрейчук, учень водійської школи Милентій Войтюк, медсестра лікарні с. Гута Костопільського р-ну Марія Шевчук та Сергій Охримович [3, арк. 198-200].

Цього ж року була заведена агентурна справа «Хижакі» на трьох колишніх учасників ОУН із Межиріцького та «Шакали» – на двох із Гошанського р-нів [7, арк. 123].

У березні 1957 р. був арештований Василь Кондрат, який повернувшись з таборів до рідного с. Томашівці Калуського р-ну Івано-Франківської обл., під виглядом вечорниць організував зібрання «місцевих українських націоналістів» [3, арк. 187]. У жовтні цього ж року співробітники КДБ у Вербському р-ні Рівненської обл. затримали колишнього оунівця Ільчука, який намагався створити осередок підпілля [8, арк. 227].

Упродовж 1957 – 1958 рр. органами КДБ УРСР було арештовано 229 осіб, які входили до 50-ти груп. Серед них 195 повторно притягувалося до кримінальної відповідальності. 104 особи арештовані «за зв'язки з українськими націоналістами» та 145 «профілактівані» [9, арк. 90-91].

У 1958 р. у м. Бориславі кадебісти завели агентурну справу на колишніх підпільників і повстанців. Було встановлено, що вони конспіративно збиралися на окраїні міста, спілкувалися та слухали іноземні радіопередачі. Окремі із них – антирадянського спрямування – розповсюджували серед інших людей. Головне завдання, яке ставив перед собою місцевий підпільний осередок, було національне виховання молоді, перешкоджання її «духовній деградації» [8, арк. 369-371].

Прибульці з місць ув'язнення відновлювали старі зв'язки. Утім, цього разу вони не створювали єдиної, чіткої організації, обмежуючись ситуативними об'єднаннями – «партіями». Серед них: «Прогресивна партія України» (Рівненська обл.), «Селянсько-робітничка партія» (Дрогобицька обл.), «Об'єднана партія визволення України» (Станіславська обл.). Так, до складу останньої входило 16 осіб, які, згідно кадебістської версії, планували здійснити теракт над співробітниками міліції і пограбування державних установ для здобуття коштів та зброї. Під час реалізації агентурної справи «Реставратори» в грудні 1958 р. восьмеро учасників цієї «партії» було арештовано, а з іншими проведено профілактичні бесіди [10, арк. 119].

Відновлення українських визвольних змагань чекала навіть частина тих, які в минулому вийшли з повинною та підкресливали свою лояльність до радянської влади. Так, Дмитро Сабодило у розмові з агентом УКДБ Львівської обл. «Сергієм» весною 1956 р. заявив: «Сьогодні необхідно мовчати й чекати війни». На зауваження, що тоді усіх мобілізують до Радянської армії, він відповів: «Напередодні війни усі за сигналом керівництва ОУН будуть заздалегідь попереджені і забрані до лісу». Аналогічну думку висловили Іван Пилипів і Степан Зварич [2, арк. 107-108]. Юрій Шухевич писав стосовно нової тактики українських націоналістів: «На даному етапі боротьба повинна йти шляхом агітації, розповсюдження ідей. Інші методи поки не на часі...».

Оунівець Логвин заявляв однодумцям: «Ми думали активно діяти, але міжнародна обстановка та становище СРСР вимагає йти іншим шляхом...Збереження себе як націоналістів і не втрачати зв'язку із іншими націоналістами – це завдання сучасного етапу боротьби». Своєю чергою, інший оунівець, мешканець Донецької обл. так окреслив завдання підпілля: «На даний час завдання ОУН – це проникнення в усі галузі народного господарства України, щоб у разі необхідності діяти...» [9, арк. 91].

Учасник самостійницького руху Василюк восени 1960 р. заявляв: «Прийде час, коли свідомі українці, які отримали освіту, стануть на чолі адміністрацій і становище відразу зміниться. Сьогодні натовп кричить: «Хай живе!» Завтра буде кричати: «Ганьба!» [11, арк. 20].

Керівник націоналістичної групи «Об'єднана партія визволення України» з Станіславської обл. Германюк під час допиту свідчив: «Порадившись між собою, ми вирішили, за можливості, вступати до комсомолу та Компартії, щоб замаскувати свою націоналістичну роботу» [11, арк. 21].

Нерідко вчорашні політв'язні, діючи самостійно, виготовляли та розповсюджували антирадянські листівки, підписуючи їх вигаданими назвами партій [9, арк. 92].

Упродовж 1956 – 1960 рр. на території Львівської обл. органи держбезпеки виявили 30 оунівських організацій та засудили 66 її учасників.

Знаходячись під розробкою у КДБ Івано-Франківської обл., нелегал «К» у грудні 1959 р. повчав агента «Орлову» методам конспірації при залученні нових членів: «...у розмові із критикою радянської влади слід обов'язково заперечувати. Лише згодом, знайшовши підхід до людини, перетягнути її на свою сторону. Щодо осіб, які вихваляють радянську владу, потрібно бути уважними й не говорити зайвого...» [12, арк. 84].

Перебуваючи в ув'язненні, провідник ОУН Львівського краю Євген Пришляк на початку листопада 1960 р. писав: «Боротьба не закінчилася, вона притихла. Люди, які вірні цій боротьбі, повинні чекати зручного моменту, щоб її відновити. Таким моментом є війна. Нам потрібно бути готовими до великих справ. Головне, чим потрібно зайнятися – це підбір та підготовка молоді до майбутньої війни». У розмові з оунівцем Дмитром Мазярком він радив передати усім «надійним хлопцям» підбирати підходящих господарів, найкраще самотніх жінок та будувати у них бункери. На це Д. Мазярок відповів, що уже знайшов надійну сім'ю на околиці Львова та буде там схрон [11, арк. 19-20].

Оунівець «В», який повернувся з Кемеровської обл. до УРСР, заявив у січні 1960 р. агенту КДБ «Соколенку»: «Відкрита боротьба у цей час є провокацією. На даному етапі наше завдання – вивчати економіку та докласти максимум зусиль для здобуття знань. Ми повинні йти шляхом збереження кадрів. Набувати якомога більше своїх людей з «незаплямованою біографією» на керівних посадах. Простих людей для стріляння з гвинтівок завжди вистачить, але справді освічених друзів у нас мало. Тому необхідно якомога більше залучати молодь до навчання».

Студент 4-го курсу львівського будівельного технікуму, котрий раніше входив до складу юнацької мережі ОУН, заявив наприкінці січня 1960 р. у розмові з особою, яка виявилась агентом КДБ «Уральським»: «Нам, які уже стали відомі органам, потрібно бути обережними. Робити вигляд, що ми нічого не робимо й не збираємося нічого робити. КДБ цікавиться не лише твоїми діями, а й твої-

ми думками. Тому потрібно створити враження, що ми й думаємо по-іншому. А це вже зробити не так просто. Потрібно проявити велике вміння, особливо нам, які давно під наглядом. Однак, нам потрібно жити, адже за одного битого двох небитих дають. Щоб викрити себе, не потрібно вести відкриту агітацію, досить промовисто посміхнутися, недовіркою чвиркнути, змінити вираз обличчя і це вже приверне увагу органів» [12, арк. 82-83].

Наприкінці серпня 1961 р. група колишніх прибулих із таборів до Стрийського р-ну Львівської обл. організувала нараду. На ній вирішили, що міжнародна ситуація змушує їх врешті приступити до конкретних справ та обговорити програму майбутніх дій [13, арк. 126-127].

Під впливом чуток про війну частина населення Західної України скуповувала товари першої необхідності та намагалася ухилитися від призову в Радянську армію. Так, жителі с. Потік Козівського р-ну Тернопільської обл. Володимир Михайлишин, Богдан Івашків та Іван Огородник заявляли, що на випадок війни вони захищаються у схроні доки все виясниться. Об'єкт агентурної розробки органів держбезпеки з Тернопільської обл. у розмові з агентом «Дубровським» заявляв: «Потрібно йти в армію за мобілізацією, а коли нас одягнуть, видадуть зброю, то після цього можна буде втікати. Ми будемо не одні, таких як ми буде багато».

Окремі колишні учасники підпільно-повстанського руху приступили до спорудження криївок на випадок переходу на нелегальне становище. Так, 9 серпня 1961 р. у Винниківському лісі Львівської обл. співробітники КДБ виявили схрон 3 на 4 метри, обшитий фанерою та ретельно замаскований. До укриття вела дерев'яна драбина, всередині була чавунна пічка та деякі предмети побуту. Через 9 днів у лісовому масиві «Дубрава» між містом Трускавець та селищем Тустановичі Дрогобицького р-ну Львівської обл. вивили два схрони, що знаходилися поряд. Один, розміром 1.5 на 2 метри, призначався для зберігання продуктів та іншого майна. В ньому була гасова лампа, біля 6 літрів гасу, 2 лопати, кирка, лом, сокира, вогнегасник та протигаз. Інший схрон, 5 на 6 м., був житловим.

Того ж року органи держбезпеки зафіксували тенденцію пришвидшення переїзду «українських націоналістів» до західних областей. Так, один із них із Миколаївської обл. писав своєму товаришу до селища Івана Франка Львівської обл.: «Надумав розрахуватися з цим Миколаєвом та перекочувати десь ближче до стінки. Тому прошу тебе, рознюхай там, як би це можна зробити, як мається діло з пропискою, чи навіть, якби вдалось, то зробити якусь авантюру». Ще один оунівець із Донецької обл. теж планував перебратися до Західної України: «Все-таки там нас більше і разом легше робити свою справу. Там скоріше відродиться наш Провід, який скаже, що далі робити» [13, арк. 159-163].

Згідно довідки КДБ УРСР, наприкінці 1950-х – початку 1960-х рр. ст. «українські націоналісти» не мали єдиної тактики. Найбільш характерними формами їх діяльності були:

- збереження старих кадрів та залучення нових;
- активізація антирадянської агітації;
- групування із узгодженням дій на випадок ускладнення міжнародної ситуації;
- встановлення зв'язку із закордонними центрами ОУН для отримання моральної та матеріальної допомоги.

Тут відмічалася зменшення відкритих проявів антирадянської діяльності: 1956 р. – 83, 1957 р. – 36, 1960 р. – 22, 1961 р. – 25, 1962 р. – 4, 1963 р. – 1. Відповідно, зменшувалася й кількість арештів: 1956 р. – 119, 1957 р. – 197, 1960 р. – 27, 1961 р. – 58, 1962 р. – 35, 1963 р. – 12. Характерно, що серед ув'язнених у 1960 р. за «український націоналізм» 54% раніше не належали до підпілля ОУН.

Водночас, оунівці активізували організаційну діяльність. Так, якщо в 1956–1957 рр. 7% арештованих належали до підпільних груп, то в 1960–1963 рр. – 61%. При цьому 70% арештованих учасників націоналістичних організацій раніше не належали до ОУН [14, арк. 200-202].

Упродовж 1954–1964 рр. органи держбезпеки республіки УРСР притягнули до кримінальної відповідальності за «український націоналізм» 793 особи. Ліквідовано 77 їхніх підпільних організацій, до яких входив 601 член. Безпосередньо в західних областях УРСР – 54 організації з 463 особами. З них найбільш активних – 201 понесли кримінальну відповідальність, а стосовно 400- провели «профілактичні заходи» [15, арк. 38].

У 12-х виявлених кадебістами націоналістичних осередках були розроблені організаційні документи. Один із них за 1958 р. мав назву «Що робити сьогодні». «Хоча ми й програли у нерівному бою із червоним сатрапом, але це не похитнуло нашу віру в перемогу, – зазначалось у ньому. – Продовжуємо свою боротьбу, готуємо українські маси для рішучого зриву... У декого із нас виникає запитання: що робити сьогодні? Це питання має розлогі відповіді, а саме: а) нам потрібно не забу-

вати національну самосвідомість; б) перевиховати і підготувати молоде покоління; в) ліквідувати випадки алкоголізму; г) зберегти максимум революційних сил; д) ліквідувати міжусобиці та архаїчні тенденції» [15, арк. 40].

У Львові 1963 р. співробітники держбезпеки арештували учасників групи, яка організувала тематичні вечірки та склала «Звернення до українського народу ЦК Української народної партії». Один із них - Володимир Чабан розповідав, що на їхні заходи збиралися по 20 юнаків і дівчат, чимало з яких були студентами львівських вузів. Вони танцювали, зачитували націоналістичні вірші, проводили історичні та літературні вікторини. Вносили на середину кімнати стіл із їжею та вином. Присутні виголошували тости за Самостійну Україну та націоналістичних керівників [16, арк. 65-66].

Наприкінці 1964 р. у Збаразькому р-ні Тернопільської обл. було арештовано групу з 4-х колишніх оунівців. Повернувшись із ув'язнення, вони розпочали активну антирадянську діяльність. Через гурток художньої самодіяльності села намагалися залучати на свою сторону молодь. Зокрема, підготували п'єси «Сава Чалий» та «Невільник», в яких виконували повстанські пісні, критикували русифікацію міст. Один із учасників групи, який відбув покарання в «Норильлазі», навчав юнаків і дівчат табірних пісень «Розгулялися тумани», «Тернопіль, мій Тернопіль», «В далеких степах Казахстану». Разом із колядниками співали: «Чи ти чуєш, брате, дивну новину – закували в кайдани нашу славу Україну. А як закували, в тюрму посадили, люд невинний тисячами в сиру землю положили».

Діставши друкарську машинку, виготовляли націоналістичну агітацію. Збирали та нелегально зберігали зброю, маючи намір її застосувати проти радянських активістів [16, арк. 63-65].

Загалом протягом 1961 – 1963 рр. в Західній Україні органи КДБ вели розслідування 1112 «злочинів проти держави». З них вдалося розкрити – 918, у яких брала така ж кількість осіб. Третина з них – колишні учасники ОУН та УПА. Серед переліку вчинених ними дій були: вбивство радянського активіста та 6 замахів на вбивство; 36 випадків побиття прислужників влади; 242 – погрози у їхній бік, 5 – підпалів господарств; 3 – знищення або пошкодження державного майна; 10 – розповсюдження антирадянських листівок та 10 – написів; 2 – встановлення жовто-блакитних прапорів; 26 – зрив суспільно-політичних заходів влади [15, арк. 39].

За даними органів міліції та прокуратури, за аналогічний період колишні оунівці та упівці вчинили 5% усіх «кримінальних злочинів» у західних областях. Більшість із них становили: хуліганство, незаконне зберігання зброї, крадіжки державного чи суспільного майна [15, арк. 41].

За даними КДБ УРСР від 7 січня 1965 р., у Львові діяла підпільна організація з колишніх оунівців Степана Бутурина, Олександра Ясеницького та Ольги Горинь. Крім того, до неї належали особи, котрі в минулому не входили до підпілля ОУН та УПА: робітник електролампового заводу Іван Гель, психолог заводу автонавантажувачів Михайло Горинь, науковий співробітник музею українського мистецтва Богдан Горинь, викладач державного університету ім. І. Франка Феодосій Старак і Михайло Косів. Вони склали програмний документ «Положення та завдання українського визвольного руху (неповні тези для обговорення)». Планували нелегально видавати власний часопис «Тижневик». За словами С. Бутурина, ініціаторами створення організації були київські студенти, зокрема Микола Холодний. О. Ясеницький заявив: «Нам залишилося недовго ще жити, потрібно встигнути передати свій політичний досвід іншим українцям». 27 серпня 1965 р. усіх учасників групи арештували [18, арк. 321]. Під час обшуку в С. Бутурині вилучили: зошит із рукописами «З приводу процесу над Погружальським», «Відповідь діячам культури УРСР від діячів культури Америки і Канади», «Боріться, поборемо», «Атеїзм не має наукової основи», а також друкарську машинку «Колібрі» [17, арк. 192]. УКДБ Львівської обл., за погодженням із прокуратурою, обмежилося «профілактичними заходами» щодо арештованих [18, арк. 323]. За даними агентури КДБ, колишній референт Березанського надрайонного проводу ОУН І. Данилевський, який працював методистом Львівського держуніверситету, так прокоментував згадані арешти: «Дали час підрости новим пагонам та одразу їх зрізали. Дуже хитро це зробили, як і раніше...» [17, арк. 315].

До складу 35-х підпільних груп, виявлених КДБ УРСР упродовж 1965–1967 рр., входили 34 колишні учасники ОУН та УПА, які відбули ув'язнення, 4 – котрі не притягалися до кримінальної відповідальності, а також 29 родичів оунівців [19, арк. 134].

Таким чином, після повернень із таборів і спецпоселень частина колишніх учасників націоналістичного підпілля та повстанського руху розпочала антирадянську діяльність, спрямовану на відновлення нелегальних організацій, налагодження зв'язків між ними, а також залучення осіб, раніше не причетних до спротиву. Використовуючи різноманітні форми у своїй роботі, вони обмірковували

перспективи подальшої національно-визвольної боротьби, готували програмні й організаційні документи, друкували й поширювали націоналістичні листівки, матеріали антирадянського змісту, почерпнуті, зокрема, з іноземних радіопередач, серед підростаючого покоління, уважно стежили та коментували антикомуністичні виступи в Угорщині, Польщі, Чехословаччині, закликаючи брати з них приклад. Численні факти свідчили про те, що радянські органи державної безпеки, використовуючи різноманітні методи та прийоми, докладали значних зусиль, аби знешкодити підпільні організації та групи і притягнути до відповідальності їхніх членів.

Список використаних джерел та літератури:

1. Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). Ф. 2. Спр. 1. 350 арк.
2. ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 12. 350 арк.
3. ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 2823. 345 арк.
4. ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 2852. 353 арк.
5. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 0912. 128 арк.
6. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 0913. 190 арк.
7. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 0916. 288 арк.
8. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 0917. 391 арк.
9. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 0919. 240 арк.
10. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 0921. 133 арк.
11. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 0927. 64 арк.
12. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 0928. 325 арк.
13. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 0930. 227 арк.
14. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 0938. 241 арк.
15. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 0940. 260 арк.
16. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 0941. 476 арк.
17. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 0944. 282 арк.
18. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 0946. 137 арк.
19. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 0968. 393 арк.
20. Літопис УПА. Нова серія. Т.7: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ. Кн. четверта. 1949–1959. Київ; Торонто, 2003. 717 с.
21. Трофимович В. Повернення в Західну Україну з таборів і спец поселень учасників підпільно-повстанського руху (1956–1957). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2021. Вип. 32. С. 25-31.

References

1. Trofymovych V. Povnennia v Zakhidnu Ukrainu z taboriv i spetsposelen uchasnykiv pidpilno-povstanskoho rukhu (1956-1957). *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytety „Ostrozka akademiia”*. Serii „Istorychni nauky”. 2021. Vyp. 32. S. 23-31.

Отримано: 26.01.2022 р.

Прорецензовано: 31.01.2022 р.

Прийнято до друку: 04.02.2022 р.

e-mail: anatoliitershak@gmail.com

DOI: 10.25264/2409-6806-2022-33-38-47

Тершак А. Функціонування адвентистських громад Закарпаття в умовах кризових явищ: антирелігійна державна політика та внутрішній розкол в епоху «застою» (1965–1985 рр.). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2022. Вип. 33. С. 38–47.

УДК: 94(477)«1965/1985»

Анатолій Тершак

ФУНКЦІОНУВАННЯ АДВЕНТИСТСЬКИХ ГРОМАД ЗАКАРПАТТЯ В УМОВАХ КРИЗОВИХ ЯВИЩ: АНТИРЕЛІГІЙНА ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА ТА ВНУТРІШНІЙ РОЗКОЛ В ЕПОХУ «ЗАСТОЮ» (1965–1985 РР.)

У статті зроблено спробу проаналізувати функціонування релігійної спільноти Адвентистів Сьомого Дня на Закарпатті в умовах кризових явищ антирелігійної політики державних органів та внутрішньої кризи в часи «застою» 1965–1985 рр. Для цього залучена широка архівна та наукова база яка допомогла здійснити глибокий комплексний аналіз даної теми.

З'ясовано, що в умовах ліквідації духовного центру та потужній антирелігійній компанії релігійна спільнота опинилась на грані припинення існування на території Радянського Союзу. У таких, вкрай складних умовах, релігійним лідерам вдалось пристосуватись до негативних обставин, зберегти адміністративну вертикаль та поступово розвинути релігійну спільноту. На території Закарпаття було сформовано організаційний самвидав. Здійснюючи сплановану релігійну діяльність адвентистська спільнота Закарпаття поволі розвивалась, розширюючи існуючу мережу.

Ключові слова: Адвентисти Сьомого Дня, радянський період, релігійні організації, релігійна політика, розкол, церква, часи застою.

Anatolii Tershak

FUNCTIONING OF ADVENTIST COMMUNITIES IN TRANSCARPATHTIA IN CONDITIONS OF CRISIS PHENOMENA: ANTI-RELIGIOUS STATE POLICY AND THE INTERNAL DIVISION DURING THE “STAGNATION”, 1965–1985

The article attempts to analyze the functioning of the Seventh-day Adventist religious community in Transcarpathia in the conditions of crisis phenomena anti-religious policy of state bodies and internal crisis during the “stagnation” of 1965–1985. For this purpose, a wide archival and scientific base was involved, which helped to carry out a deep comprehensive analysis of this topic.

It was found that with the liquidation of the spiritual center and a powerful anti-religious campaign, the religious community was on the verge of ceasing to exist in the Soviet Union. In such extremely difficult conditions, religious leaders managed to adapt to negative circumstances, maintain the administrative vertical and gradually develop the religious community. An organizational samizdat was formed on the territory of Transcarpathia. Carrying out planned religious activities, the Adventist community of Transcarpathia slowly developed, expanding the existing network.

Key words: Seventh-day Adventists, Soviet period, religious organizations, religious policy, schism, church, times of stagnation.

В останній час релігійні спільноти відіграють усе помітнішу роль у державотворчих процесах нашої країни. Церква здійснює свій помітний вплив на суспільне життя. Усе це сприяє поживленню дискусії щодо ролі церкви в громадському житті, яка доволі часто загострюється на темі радянського періоду, становищі церкви та її взаємовідносин із радянською владою. Таким чином зростає інтерес до історії Церкви, що в свою чергу потребує виважених відповідей та оцінок з боку істориків. У цьому дослідженні буде розглянуто основні аспекти функціонування адвентистських громад Закарпаття в умовах кризових явищ: антирелігійної політики державних органів та внутрішніх дивергентних процесів в епоху «застою» (1965–1985 рр.).

Окреслена проблема поки що не знайшла належного відображення в українській історичній науці та працях вітчизняних науковців. Окремі її аспекти, розкриті в роботах О. Лешко [46], Т. Висіцької [2] та М. Жукалюка [39; 40; 50]. Більшість інших авторів в комплексі досліджень історії релігійних громад радянської доби опрацьовують переважно загальнодержавні процеси в адвентизмі. З між них можна виділити доробки тих, хто зробив вагомий внесок у дослідження цієї проблематики. Серед них: Н. Воронявська [3], В. Докаш [44], Е. Зайцев [41], В. Любашенко [47], В. Ніколаєнко [48], І. Саломаха [52], Д. Юнак [53; 54].

Отже, окремі аспекти порушеної теми частково вже були висвітлені в низці наукових публікацій, проте не знайшли свого повного висвітлення. Водночас значний масив архівних джерел із цієї тематики ще і досі залишається слабко опрацьованим. Відомості про історію адвентистських громад Закарпаття представлені передусім в архівних фондах Державного архіву Закарпатської області (ДАЗО). Найбільший науковий інтерес для нас становлять фонди: Р-1490 «Уповноваженого Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по Закарпатській області» (перейменований в 1976 р. у фонд «Уповноваженого Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР по Закарпатській області»), фонд Р-544 «Уповноваженого Ради у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР по Закарпатській області» та фонд 195 «Виконавчий комітет Закарпатської обласної Ради депутатів трудящих».

Не менш важливим джерелом при дослідженні цієї теми є документи, залишені поза увагою науковців. Найперше це архівні фонди Управління національностей та релігій Закарпатської обласної державної адміністрації та документи музею історії Церкви Адвентистів Сьомого Дня с. Ільниця, Закарпатської області (відкритий у 2021 р.). Використані в роботі історичні джерела дали можливість проаналізувати місце і роль адвентистської громади Закарпаття у релігійному житті краю.

Якщо кінець 1950-х – початок 1960-х рр. ознаменувався посиленням антирелігійної політики, то період другої половини 1960-х – 1980-х рр. характеризувався послабленням втручання державних органів у релігійні справи, дещо змінилися антирелігійні тенденції, бо мали м'якшу форму [50, с. 38-39]. Радянське законодавство в релігійній сфері зазнавало певних змін. Державні органи старались прикривати свої дії проти релігійних спільнот законом, а у випадку антизаконних дій відповідальність покладали на конкретних посадовців. Докорінної трансформації зазнала структура, яка несла відповідальність у релігійній сфері. Замість Ради у справах Російської православної церкви (РПЦ) та Ради у справах релігійних культів від 8 грудня 1965 р. було утворено Раду у справах релігій, на яку були покладені функції у релігійній сфері попередніх органів.

На початок 1960 р. на території СРСР було зареєстровано 184 громади Адвентистів Сьомого Дня (АСД), у яких звершували служіння 36 рукопокладених проповідників, 75 рукопокладених і 66 нерукопокладених пресвітера та 4 дияконеси, які виконували обов'язки керівника громади [45, с. 149]. Релігійна спільнота нараховувала 21184 члени церкви [54, с. 444]. Власне, на Закарпатті в 1965 р. налічувалося 613 адвентистів і 10 зареєстрованих громад, які обслуговували 10 пресвітерів, що становило понад 5% від загальної кількості громад та близько 3% від кількості членів адвентистської церкви по СРСР [4, арк. 11; 7, арк. 3-3зв.]. Загалом на Закарпатті, на цей час, нараховувалося 587 офіційно зареєстрованих релігійних громад. З них 429 належали Російській православної церкві, 81 Реформаторській церкві, 41 Римо-католицькій церкві, 23 Євангельським християнам-баптистам (ЄХБ), 10 Адвентистам Сьомого Дня, 3 єврейським громадам [4, арк. 7]. Серед численних релігійних об'єднань невеликі за численністю адвентистські громади відзначались чіткістю структури, суворістю догматів, порівняно високою дисципліною і постійною динамікою розвитку [48, с. 103].

Відносно лояльна післявоєнна релігійна державна політика змінилася масштабною антирелігійною компанією кінця 1950-х – початку 1960-х рр. Унаслідок цього була припинена діяльність Всесоюзної Ради Адвентистів Сьомого Дня (ВРАСД) у СРСР, що було частиною урядового плану щодо повної ліквідації релігійної спільноти АСД у Радянському Союзі. Відтак у грудні 1960 р. численні помісні громади опинилися в автономному положенні без офіційно діючого духовного центру [41, с. 483-485]. Ця обставина лише посилила внутрішню кризу, яка виникла в релігійній спільноті наприкінці 1954 р. внаслідок усунення від керівництва ВРАСД П. Мацанова. Останній не задовільняв партійні органи тим, що провадив незалежне церковне керівництво, а це суперечило радянській політиці щодо релігійних об'єднань та не сприймалось тодішньою владою [41, с. 470]. Не одноразово різні державні інстанції намагались схилити його до співпраці. Через свою негнучку позицію та небажання йти на поступки він був відсторонений від керівництва церквою [48, с. 104]. Його посвідчення керівника ВРАСД було анульовано, а релігійній організації надали можливість обрати

нового керівника. На позачерговому пленумі ВРАСДу в квітні 1955 р. після тривалих дебатів лідери церкви вимушено схилилися до більш гнучкої політики щодо влади та пішли їй на поступки. Один із колишніх керівників церкви М. Жукалюк пояснював цей компроміс страхом репресій 1930-х рр. та бажанням продовжити відносно спокійний період життя церкви [39, с. 286]. Подібну думку висловив й інший дослідник історії церкви АСД Е. Зайцев. Він зазначав, що найперше керівники церкви прагнули відстояти (зберегти) офіційний статус церкви в СРСР та захистити її членів від можливих репресій [41, с. 472]. Відтак під тиском державних органів було обрано більш лояльного до влади С. Кулижського. Однак ситуація ускладнювалася тим, що як П. Мацанов, так і значна частина членів церкви не визнала рішення пленуму, вважаючи його незаконним, а його рішення помилковим та таким, що суперечить церковному порядку. Тому навколо усунутого від керівництва П. Мацанова почав формуватися новий духовний центр [52, с. 19]. Унаслідок цього утворилося два центри: офіційний, визнаний радянською владою, ВРАСД та нелегальний – під керівництвом колишнього керівника ВРАСДу П. Мацанова. Помісні громади та служителі розділились у своєму підпорядкуванні та визнанні легітимності того чи іншого духовного центру. Розпочався внутрішній розкол релігійної спільноти. Рішення про ліквідацію ВРАСДу в 1960 р. лише посилювало та поглиблювало це протистояння, поставивши обидва центри в однакові, нелегальні умови існування. Дивергентні процеси в середовищі адвентизму сприяли подальшому діленню та утворенню ще кількох нелегальних центрів. Як зазначала дослідниця Наталія Воронянська, «починаючи з 1960 року Церква Адвентистів сьомого дня в Радянському Союзі існувала без єдиного керівного центру – Всесоюзної Ради та республіканських керівних осередків. В Україні ситуація мала більш складний характер, унаслідок існування тут декількох нелегальних керівних центрів» [3, с. 115]. Отже, релігійна спільнота АСД на території Радянського Союзу занурилася в період тотальної кризи, де представники тієї чи іншої групи боролися за вплив на помісні громади. Знімаючи з реєстрації ВРАСД, влада сподівалася на поступове згасання обезголовленої конфесії та її повне зникнення [3, с. 119].

Із закриттям ВРАСДу розпочалася нова хвиля репресій проти адвентистської спільноти в СРСР. Наслідком владних антирелігійних дій стали нові судові справи проти служителів, арешти, штрафи та закриття молитовних будинків. За спостереженнями Д. Юнака, «це був тяжкий час для церкви: вона була роздирана ззовні та зсередини» [54, с. 458]. Аналізуючи наслідки цієї кризи, він стверджував що розділення принесло церкві не менше шкоди, ніж судові процеси та ГУЛАГ [54, с. 480]. Унаслідок цього церкві довелося вишукувати такі форми релігійної активності, які б не дали владі можливість звинуватити її в порушенні законодавства [41, с. 485]. Отже, внутрішня криза, яка поглинула адвентистську спільноту на території СРСР, домінувала як у внутрішній, так і зовнішній діяльності церкви в це час. Період з 1961 до 1981 рр. деякі дослідники історії адвентистської церкви називають роками міжусобиць або темними часами [53, с. 440; 47, с. 351].

Водночас релігійні громади АСД на території Закарпаття уникли цього розділення та конфронтації. Керівнику церкви АСД на Закарпатті, старшому пресвітеру (пастору) І. В. Хіменцю вдалося зберегти одноставність релігійної спільноти регіону [39, с. 289]. Він, як керівник, зумів запобігти розколу. Повернувшись із Москви, після обрання нового керівництва, він проінформував місцевих служителів про непросту ситуацію, яка склалася та попросив уникати критики. Крім того, єдності громад Закарпаття сприяла і та обставина, що вони були виховані в душі поваги до служителів (пасторів) та духовних наставників [39, с. 289-290]. Повага до пресвітера була настільки великою, як згадують деякі члени церкви, що при зустрічі з ним знімали капелюх («крисаню знімали») [42].

Своєю чергою влада намагалася маніпулювати обома центрами. Вона водночас будувала відносини з ними та зіштовхувала їх між собою. Підштовхуючи таким чином релігійну спільноту до самоліквідації, очікуючи що віруючі знищать самих себе [50, с. 73]. Яскравий приклад такої маніпуляції ми знаходимо в дозволі на проведення всесоюзного з'їзду. На 1965 р. майже дві третини всіх громад АСД в СРСР підтримували духовний центр на чолі з П. А. Мацановим. Підігруючи цьому центру, влада дала дозвіл на проведення з'їзду, який відбувся 20 січня 1965 р. у м. Київ. Це своєю чергою породжувало внутрішню напругу і непорозуміння серед адвентистів, з огляду на те, чому влада надала дозвіл прихильникам усунутого ними ж від керівництва ВРАСДу П. Мацанова [50, с. 75-76]. Деякі дослідники історії церкви АСД виділяють цей з'їзд як апогей розколу [50, с. 75]. Отже, як влучно зазначав В. Докаш, «конфронтація в церкві була вигідна офіційним державним органам, а агенти КДБ, маскуючись під друзів «всасдівців» чи «мацанівців», поглиблювали розкол» [44, с. 313].

Загалом розкол і підбурення не призвели до зникнення релігійної спільноти. Вона лише вимушено перейшла до більш глибокої підпільної діяльності. Дивергентні процеси, які виникли в середовищі адвентизму, вплинули не лише на появу кількох нелегальних центрів, а й поживали релігійне життя. Конкуруючи між собою кожен центр намагався діяти більш активно та енергійніше від попереднього [39, с. 85]. Таким чином, опосередковано, держава вплинула лише на збільшення неконтрольованого релігійного підпілля. Це своєю чергою позбавило державні органи важелів впливу на життєдіяльність релігійної спільноти. Усвідомлення всієї складності неконтрольованої ситуації змусило владу переглянути свою позицію. Внаслідок цього почала формуватися стратегія повернення релігійної спільноти в легальне, правове поле з метою зменшення релігійного підпілля та отримання важелів впливу на останню [53, с. 421]. Згодом саме державні органи будуть підштовхувати церкву до поновлення реєстрації. Можна припустити, що поновлення стосунків із Генеральною конференцією (далі – ГК) та приїзд її керівників до СРСР наприкінці 1970-х рр. [23, арк. 73-74], були інспіровані владою та відбулися з її дозволу. Саме ці візити сприяли остаточному подоланню розколу та об'єднанню різних релігійних центрів АСД [3, с. 115]. З огляду на це важливо зазначити, що до цього ГК марно намагалася відновити стосунки з громадами на території СРСР.

Припинення діяльності ВРАСДу принесло несподівані результати для державних органів. Розділення та кризові явища, що виникли в адвентистській спільноті, лише посилили «незаконну» релігійну діяльність. Однак ця активізація релігійного життя не залишилася поза увагою владних структур. Спостереження показало зростання релігійної спільноти АСД. Зокрема, на Закарпатті впродовж 1962–1965 рр., в умовах владної антирелігійної політики, вона збільшилась на 55 осіб (з 558 до 613 прихожан), що становить майже 10% за 4 р. [4, арк. 11]. Аналізуючи причини цього явища, уповноважений Ради у справах релігійних культур при виконкомі Закарпатської обласної ради депутатів трудящих М. Саламатін пояснював це наявністю активних членів церкви та підготовленими кадрами: «Ця секта більш активна, ніж ЄХБ. Тут більш підготовлені пресвітери... Вона повільно, але зростає» [4, арк. 12]. Саме наявність активних, красномовних керівників відзначали посадовці як один із головних чинників міцної релігійної спільноти [3, с. 116].

Протестантська система обрядовості з її відкритістю до певних змін та пошук ефективних методів служіння сприяли її популяризації в суспільстві. Попри ліквідацію духовного центру, владна вертикаль лише трансформувалася та пристосовувалася до нових нелегальних обставин життя. Існуючи в умовах воєнничого атеїзму, церква АСД накопичила достатній досвід підпільного існування. У складних умовах релігійна спільнота продовжувала проводити організаційні заходи, нелегальні збори та наради з активом. Адвентистські громади розповсюджували нелегальну літературу, записи урочистих молитовних зборів та хорових співів, організували роботу з дітьми та молоддю, створюючи для цього різноманітні гуртки та ансамблі, що своєю чергою привертало до них молоде покоління. На постійній основі вони заохочували членів церкви до місійної роботи. Служителі закликали вірян залишатися вірними Богу, навіть всупереч радянському законодавству про культури [6, арк. 22]. Завдяки впровадженню такої позиції та методів, адвентистська спільнота Закарпаття входила в трійку найбільших осередків адвентизму на Україні [6, арк. 22зв.].

Активізацію діяльності релігійної спільноти державні органи пов'язували з приїздом великої кількості туристів-віруючих із-за кордону. Всесвітній керівний орган АСД, ГК, прагнула встановити стосунки з керівництвом церкви в СРСР [6, арк. 25]. Для цього на територію Радянського Союзу неодноразово приїжджали пастори під виглядом туристів. Крім того, Закарпатські адвентисти, підтримуючи родинні зв'язки, й самі здійснювали поїздки за кордон, наслідком яких було налагодження зв'язків із духовними центрами за межами СРСР. Під час таких поїздок вони нелегально привозили з собою духовну літературу.

Протидіючи таким процесам на 1970 р., влада вжила низку заходів, щоб паралізувати активність цієї релігійної спільноти. Наприклад, старший пресвітер на Закарпатській області І. В. Хімінець був суворо попереджений щодо відповідальності за протизаконні дії в релігійній сфері. Служитель київської громади Колбач був позбавлений реєстрації, а ще кілька керівників отримали суворі попередження [6, арк. 25]. Обласним, районним, міським виконкомом ставилося завдання розібратися з протизаконною релігійною діяльністю АСД та вжити відповідних заходів щодо нейтралізації її впливу на населення. Водночас планувалося вжити низку заходів щодо припинення діяльності незареєстрованих адвентистських громад. Від силових відомств очікувалося своєчасно виявляти та припиняти нелегальну та протизаконну релігійну діяльність АСД. Доповідну інформаційну записку

з конкретними рекомендаціями та вимогами розповсюдили серед облвиконкомів, міськвиконкомів, міністерств, відомств та внутрішніх органів для вживання відповідних заходів [6, арк. 22-41, 43-46, 204, 205].

Унаслідок цих дій І. Хімінець, який отримав запрошення на всесвітню конференцію церкви АСД, яка мала пройти з 11 по 21 червня 1970 у м. Вашингтон (США), вимушений був відмовитися від цієї поїздки [9, арк. 127-131]. В архівних документах зазначалося: «Старший пресвітер Адвентистів Сьомого Дня Закарпатської області Хімінець І. В. (проживає в м. Мукачєво) одержав таке запрошення, але за нашими рекомендаціями він відмовився від поїздки в США» [6, арк. 28]. Така ж сама ситуація була з запрошеними служителями Київської та Львівської громад Колбачем та Жукалюком [6, арк. 24зв.].

Наявні архівні документи свідчать про постійне втручання державних органів у життєдіяльність релігійної спільноти. Будь-які організаційні зустрічі дозволялись лише з дозволу районних, міських Рад депутатів трудящих [8, арк. 35-36]. Керівника церкви АСД на Закарпатті І. Хімінця зобов'язали повідомляти про всі поїздки, пов'язанні з діяльністю АСД [10, арк. 103]. Відтак будь-які церковні наради чи то приїзд лідерів церкви з інших областей повинні були відбуватися лише з погодженням державних органів та наданням останнім протоколу зустрічі [23, арк. 73-74; 26, арк. 39-42; 32, арк. 6-8, 29-33]. Таким чином влада намагалася не тільки контролювати, але і якоюсь мірою впливати на організаційні сторони церковного життя. Вона постійно коригувала певні аспекти, шляхом схвалення або відхилення кандидатур, пропозицій та застережень щодо неприпустимості певних дій. Таким чином, державні органи намагалася контролювати всі сфери життєдіяльності адвентистів.

Наявні архівні документи інформують нас стосовно розмаху тотального контролю як за віряними цієї деномінації, так і життєдіяльністю громад. Наприклад, у 1969 р. група робітників з-поміж адвентистів у кількості 7-10 осіб виїхали на заробітки в Пермську область. Зважаючи на це державним органам ставилося завдання з'ясувати, де вони працюють та встановити за ними контроль [9, арк. 61]. З боку партійних органів широкого вжитку набула практика аналізу проведення храмових свят та сказаних проповідей в церквах. З інформації про діяльність комісії по контролю за дотриманням законодавства про релігійні культури при Мукачівському міськвиконкомі за 1978 р. ми дізнаємось, що за рік комісія відвідала понад 40 богослужінь та аналізувала проповіді служителів культу ЄХБ та АСД, особисто пресвітера АСД 4 рази [16, арк. 29]. Нами виявлені заповнені анкети на прослухані проповіді за 1983 та 1984 рр. громад: м. Берегово, с. Олександрівка та с. Ільниця [31, арк. 45, 109-110, 148-149]. На постійній основі велося спостереження та моніторинг обрядової діяльності релігійних громад [37, арк. 4]. Час від часу проходили перевірки на наявність порушень законодавства про культури під час проведення богослужінь [14, арк. 61]. Державні органи прагнули не тільки відслідковувати порушення законодавства про культури, але і своєчасно реагувати на них, притягаючи до адміністративної відповідності порушників. Служителі отримували письмові попередження [13, арк. 54], на релігійну спільноту накладали штрафи [36, арк. 2].

Викладені вище обставини змушували служителів вишукувати шляхи подолання цих негативних сторін релігійного життя. Наприклад, релігійне виховання дітей маскували під святкування днів народжень. Для цього по черзі, в різних сім'ях, збирали дітей з адвентистських родин та проводили для них релігійне виховання. У таких складних умовах тотального контролю над повсякденням адвентисти продовжили свою активну діяльність. Крім того, у 1971 р. попри заборони було налагоджено зв'язки адвентистів Закарпаття з «корпусом проповідників»¹ [11, арк. 30]. Усе це свідчило про те, що попри нав'язану державними органами релігійну діяльність, адвентистська спільнота вимушено вела підпільну скоординовану роботу, розбудовуючи власну церкву. Так, в 1978 р. у громаді с. Ільниця Іршавського р-ну пресвітер М. Луцьо, під виглядом молитовних зборів, проводив «Біблійні уроки», які, по суті, були направлені не лише на тематичне дослідження Біблії для членів церкви, але й для всіх охочих [15, арк. 25]. Такі уроки слід уважати завуальованими місійними, євангельськими заходами. Попри заборону адвентисти постійно проводили «нелегальні збори». Так, член релігійної громади І. М. Скачков, не маючи реєстрації як служитель культу та дозволу уповноваженого Ради, у червні 1979 р., проводив богослужіння у філіалі громади АСД у с. Бобовище, Мукачівського району, за що отримав попередження [18, арк. 41]. Того ж року адвентисти Закарпаття відвідували зібрання далеко поза межами батьківщини – в містах Орел, Саратов, Тольятті [20, арк. 3-4, 51]. Релігійні

¹ Так називався один із нелегальних духовних центрів.

лідери проводили нелегальні наради та зустрічі, маскуючи їх під проведення різноманітних урочистостей. Найчастіше вони проходили в окремих приміщеннях під час похоронних служб, весіль або святкувань днів народжень. Тобто, церква використовувала заходи, на які вільно могли приїжджати люди з різних регіонів. Усе це свідчило, що попри припинення діяльності ВРАСДу, адвентисти вели широко налагоджену та скоординовану підпільну діяльність у межах СРСР.

Для впорядкування та належної узгодженості дій в адвентистській церкві ще на початку 1930-х рр. було прийнято та опубліковано Церковне керівництво. Його видання переслідувало ціль надати адвентистським громадам, де б вони не знаходилися, чітко визначені правила для підтримки необхідного порядку в церкві. Ця книга регламентувала внутрішнє релігійне життя громад. Вона містила інформацію по церковному управлінню, прописувала такі аспекти внутрішньоцерковного життя громади, як обрання служителів, виключення з членів церкви, проведення обрядів, богослужінь та багато іншого. Однак на початок 1971 р. керівники церкви отримали від радянської влади застереження щодо його використання. Насамперед зазначалося, що устава чи то інші документи, які не зареєстровані в державних органах, не можна використовувати. Наводилися численні зауваження та невідповідності радянському законодавству про культу, які знаходились в «Церковному керівництві» [11, арк. 81-90]. Можна привести приклади заборонених до вжитку молитовних читань, щоб надати можливість зрозуміти прискіпливість радянської влади. Так, аналізуючи молитовні читання², приготовані на 1971 р. державні органи підкреслили, що в ідейному плані вони суперечать комуністичному світогляду, а відповідно їх читання в такому вигляді не припустимо в адвентистських громадах. Зокрема, зазначалося, що червоною ниткою через весь текст проходить думка про «другий прихід Христа», постійно звучить думка про відмову від світу, нав'язується «пастві» думка про тлінність земного життя, про те, що країна, в якій вони мешкають, не є їх батьківщиною, а їх батьківщина – на небесах» [11, арк. 119]. Все вказане вище, на думку цензорів, нівелювало патріотичні настрої, а також послаблювало у слухачів гостроту розуміння класової приналежності, висуваючи на перший план думку про загальнолюдську гармонію, братерство мільйонів тощо [11, арк. 120]. Отже, така місійна діяльність у радянському суспільстві вважалася неприпустимою [11, арк. 120-121].

У другій половині 1960 – першій половині 1980-х спостерігався брак релігійної літератури. Яскраво ілюструє цю ситуацію у своїх спогадах М. Жукалюк: «Старі журнали передавалися з рук у руки як святині й зачитувалися до дірок» [40, с. 219]. Для задоволення внутрішніх потреб залучали всі наявні ресурси. Стихійний самвидав, коли віруючі власноручно переписували духовну літературу, не міг задовольнити всі потреби. Тому, коли в 1960-х рр. у Радянському Союзі значно збільшилась кількість друкарських машин, які не потрібно було реєструвати в державних органах, почало розвиватися таке явище, як організаційний самвидав.

Дослідник цієї проблематики Тетяна Нікольська відзначає, що його розквіт припав на 1960–1980 рр. [49, с. 64]. Саме в цей період на Закарпатті формується організаційний самвидав. Микола Мурга, один із духовних лідерів на Закарпатті, який стояв біля витоків підпільного самвидаву, розповідав, що до 1964 р. гостро відчувалася нестача духовної літератури. Бракувало також уроків суботньої школи, молитовних читань, ранкових сторожів, пісенників та іншої духовної літератури. З листопада 1964 р. на Закарпатті розпочалася підпільна друкарська робота. У с. Нересниця в хаті своїх батьків він разом зі своєю сестрою Галиною розпочав друкувати. Вже у 1965 р. через надійні канали було закуплено три друкарські машини, папір, копірка та стрічка для друку. Для розгортання цієї справи було залучено ще кілька осіб до друкарської роботи: Наталія Продан з с. Добрянське та дочка пастора Матвія Доктора з м. Берегово Серена Воробканич. Вона друкувала угорську літературу. У такому складі вони працювали під керівництвом М. Мурги до 1968 р. Цю роботу доводилося робити підпільно, усе було засекречено, знали лише окремі керівники церкви: М. Жукалюк, М. Луцьо, І. Хімінець. Згодом виникла потреба розширювати кількість працівників і було закуплено ще 10 машинок. Мережа підпільної друкарської діяльності знаходилась у таких населених пунктах, як с. Ільниця, м. Хуст, с. Підвиноградів, с. Мужієво, м. Виноградів. Палітурки виготовляли Матвій Доктор та Іван Радзвіл. Так тривало до 1992 р., поки не почала працювати церковна друкарня

² Згідно з адвентистською практикою кожен рік завершується особливим служінням. Воно триває протягом останнього тижня року, під час якого читають спеціально приготовлені тексти для всіх громад. Їх тематика відрізняється кожного року. Під час цих служінь акцент ставиться на молитвах подяки за прожитий рік та прохань до Бога про Його благословення на новий рік. Зазвичай ці служіння називають молитовним тижнем, а приготовлені тематичні тексти називають молитовними читаннями.

в Заокському Тульської обл. У самвидаві було задіяно 15 осіб і ще 2 займалися брошуруванням. Однак ніхто з них не знав, хто ще займається друкарською роботою, окрім обмеженого кола людей. На території України різні особи були задіяні в цій діяльності. У різних регіонах невеликі групи здійснювали переклад духовної літератури з румунської, польської, англійської. На Закарпатті під керівництвом І. Хімінця знаходилася група, яка займалася перекладом книг із чеської та угорської мови [40, с. 173].

У 1978 р. серед адвентистів Закарпаття підняли питання про обрання нового керівника церкви області. Для цього представники 9 релігійних об'єднань звернулися до Уповноваженого Ради у справах релігії Закарпатської області І. І. Ващенця. Вони клопотали стосовно отримання дозволу на проведення 25 липня 1978 р. у м. Мукачєво зустрічі для обрання старшого проповідника АСД по Закарпатській області. В архівних документах нами виявлений один цікавий факт. В офіційних зверненнях до влади щодо отримання дозволу на проведення виборів керівника АСД по області кандидатура не зазначалася [17, арк. 32-33]. Однак вже в листах уповноваженого, направлених до Ради у справах релігій при Раді міністрів УРСР зазначалося, що на цю посаду рекомендується Михайло Михайлович Луцьо [17, арк. 29-30, 34-37]. Стосовно нього маємо таку характеристику, знайдену в Державному архіві Закарпатської обл.: «Пресвітер громади АСД Луцьо М. М. «грамотна та начитана людина» [5, арк. 48]. Усе це інформує нас про обізнаність державних органів стосовно деяких процесів у середині релігійної спільноти. Своєю чергою адвентисти здогадувалися про таку широку обізнаність та діяли відповідним чином.

Упродовж 1965–1985 рр. релігійна спільнота Закарпаття докладала зусиль для розширення існуючої мережі зареєстрованих громад. Показовим є справа громади с. Ч. Потік Іршавського району, яка погодилася тимчасово скасувати свою реєстрацію на користь громади в с. Олександрівка Хустського району. Вірянам пообіцяли, що незабаром їх потреби будуть задоволені. Однак наступні численні звернення релігійної спільноти залишалися без відповіді. У 1981 р. громада цього ж с. Ч. Потік знову звернулася з заявою про поновлення реєстрації [22, арк. 136], яка в них була з 1947 р. [35, арк. 149]. Упродовж 10 років віряни с. Ч. Потік продовжували звертатися з численними заявами (клопотаннями) щодо поновлення реєстрації. Проте державні органи, побоюючись збільшення зареєстрованих осередків АСД, постійно відмовляли їм в реєстрації [24, арк. 22-47, 74-75]. Влада вдавалася до залякувань, тиску та покарань у вигляді штрафів [24, арк. 32]. Попри це, віруючі продовжували звертатися з клопотаннями, про що свідчать збережені архівні документи [25, арк. 1-23, 107]. У 1982 р. на ім'я уповноваженого Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР було направлено колективний лист проти надання дозволу на реєстрацію цієї громади. Лист підписали 70 партійців, які не бажали, щоб в їх селі відкрився молитовний будинок [26, арк. 83-85]. Вони наполягали, щоб останні їздили, як і раніше, на богослужіння в с. Ільниця, Іршавського району. Однак у 1984 р. віряни знову звернулися стосовно отримання реєстрації, попри штрафи, які вони сплатили і розмірі 500 карбованців [30, арк. 63-67]. У 1984 і 1985 рр. віруючі продовжували звертатися з численними заявами та скаргами стосовно відмов у реєстрації громади [33, арк. 54-58 б]. Проте державні органи щоразу відписували їм, що вони повинні задовольняти свої релігійні потреби в іншій зареєстрованій громаді АСД [35, арк. 147-149, 182-183].

Подібна ситуація сталася на початку 1980 р. з іншими трьома громадами м. Хуст, с. Велятино та с. Рокосово. Їм було відмовлено в реєстрації, незважаючи на те, що вони протягом року продовжували наполягати на отриманні реєстрації [19, арк. 24-57].

Складна ситуація спостерігалась і з філіалами зареєстрованих громад. Так, у с. Бобовище Мукачівського району згідно з документами за 1968 р. знаходився філіал (група) зареєстрованої громади АСД м. Мукачєво. У ньому зазначалося, що вони входять у Мукачівську громаду, яка знаходиться за 14 км [8, арк. 22]. Така ситуація зберігалась і в 1974 р. [12, арк. 2]. Проте вже і 1980 р. державні органи порушили питання про філіали зареєстрованих груп АСД та СХБ. Загалом зазначалося, що філіали, як форми релігійної діяльності, не передбачена законодавством, тому вони фактично перебувають на становищі поза реєстрацією. Таким чином, державним органам було рекомендовано «розв'язувати це питання» шляхом об'єднання з вже зареєстрованою громадою м. Мукачєво [19, арк. 7].

Інколи державні органи йшли на зустріч вірянам. Наприклад, у 1981 р. змінився власник помешкання, яке орендували АСД в с. Буштино Тячівського району, який попросив у місячний термін звільнити приміщення. Адвентисти звернулися до державних органів із проханням змінити ре-

естрацію громади на с. Руське Поле Тячівського району. У цьому випадку влада пішла на поступки адвентистам. Однією з причин такого рішення була наявність у селі адвентистів-реформістів. З них 9 осіб в 1979 р. приєдналися до церкви АСД [24, арк. 48-51]. Радянська влада прагнула ліквідувати цю релігійну спільноту. Для цього вона використовувала різні методи та важелі. Враховуючи той факт, що адвентисти-реформісти відкололися від Адвентистів Сьомого Дня на початку ХХ ст. та, по суті, були пов'язані з ними своїм походженням та віровченням, радянська влада намагалася використати церкву АСД з метою ліквідації адвентистів-реформістів. Між останніми постійно точилася полеміка щодо вірності біблійній істині.

Представлена вище тенденція з отриманням державної реєстрації релігійними спільнотами почала змінюватися з початку 1980-х р. Так, у 1983 р. громада с. Бобовища отримала державну реєстрацію [27, арк. 89]. Усю складність цього процесу можна побачити в кількості інстанцій та погоджень, які потрібно було їм пройти [28, арк. 1-8]. У цьому ж 1983 р. звернення громади м. Хуст про реєстрацію були розглянуті [28, арк. 56-57] і 21 грудня вони отримали державну реєстрацію [29, арк. 1]. У 1984 р. віруючі АСД с. В. Водяне звернулися з проханням про надання державної реєстрації [30, арк. 84-85].

Станом на 1985 р. було офіційно зареєстровано вже 12 громад АСД та спостерігалось зростання релігійної спільноти Закарпаття [34, арк. 66-67]. Аналіз даних за 1980–1983 рр. показав збільшення за три роки на 83 особи, що становило близько 10% (з 865 до 948 осіб) [21, арк. 79]. Усе свідчить про активну релігійну діяльність попри протидію державних органів. Загалом державними органами по області спостерігалось значне зростання активності в сектантів, у тому числі й адвентистів [27, арк. 7]. На пожвавлення релігійної ситуації в області впливала виняткова особливість Закарпаття, на яку в першій половині 1980-х рр. звернув увагу уповноважений Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР по Закарпатській області І. І. Ващинець: «Релігійна ситуація в області складна. Складність полягає у численності релігійних об'єднань, їх різнотипності, географічному положенні, впливу зовні (Польщі, Румунії, Чехословаччини, Угорщини) та наших сусідів (Івано-Франківської, Львівської, Чернівецької областей), багатомовності населення, проживання багатьох родичів за кордоном, у тому числі у капіталістичних країнах, наявності у минулому 830 релігійних – уніатських об'єднань, 33 монастирів та скитів. В загальному в області діє понад 20 релігійних конфесій, напрямків і толків, 608 зареєстрованих релігійних об'єднань ... 13 (громад. – А. Т.) АСД» [38, арк. 1]. Усе це накладало свій відбиток на особливості релігійного життя в регіоні.

Отже, досліджуваний період для релігійної спільноти АСД проходив на тлі подолання значних кризових явищ. Унаслідок втручання державних органів посилювалися дивергентні процеси в середовищі церкви АСД, що опинилася на межі припинення існування. У таких умовах адвентисти Закарпаття зуміли зберегти одноставність, їм вдалося налагодити координацію діяльності з нелегальними центрами та їх лідерами на території СРСР. Комунікуючи з державними органами, вони провадили самостійну легальну і доволі часто вимушено, нелегальну діяльність. У доволі несприятливих умовах вони зуміли налагодити організаційний самвидав духовної літератури. Унаслідок спрямованих дій ця релігійна спільнота зрештувала місію та обрядову діяльність, виховувала своїх вірян та розбудовувала власну інфраструктуру. Поступове розширення мережі свідчить про ефективність обраних методів діяльності.

Список використаних джерел та літератури:

1. Архів Управління національностей та релігій Закарпатської обласної державної адміністрації.
2. Висіцька Т. Ф. Християнство на Закарпатті: документальне дослідження становлення та розвитку (XIV–XXI ст.). Ужгород, 2012. 676 с.
3. Воронявська Н. О. Релігійна політика радянських владних структур у посталінську епоху та перспективи об'єднання церкви. *Історична пам'ять. Науковий збірник*. Полтава, 2010. С. 115-123.
4. Державний архів Закарпатської області (ДАЗО). Ф. Р-195. Оп. 13. Спр. 207. 97 арк.
5. ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 13. Спр. 269. 64 арк.
6. ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 13. Спр. 294. 46 арк.
7. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 2. Спр. 29. 12 арк.
8. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 3. Спр. 10. 120 арк.
9. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 3. Спр. 15. 139 арк.
10. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 3. Спр. 18. 41 арк.
11. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 3. Спр. 23. 140 арк.
12. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 3. Спр. 35. 72 арк.
13. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 3. Спр. 48. 58 арк.

14. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 3. Спр. 50. 70 арк.
15. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 3. Спр. 58. 27 арк.
16. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 3. Спр. 60. 40 арк.
17. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 3. Спр. 61. 64 арк.
18. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 3. Спр. 66. 26 арк.
19. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 3. Спр. 74. 65 арк.
20. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 3. Спр. 75. 98 арк.
21. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 3. Спр. 76. 80 арк.
22. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 3. Спр. 78. 148 арк.
23. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 3. Спр. 79. 74 арк.
24. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 3. Спр. 80. 120 арк.
25. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 3. Спр. 84. 134 арк.
26. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 3. Спр. 86. 111 арк.
27. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 3. Спр. 88. 100 арк.
28. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 3. Спр. 89. 120 арк.
29. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 3. Спр. 94. 208 арк.
30. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 3. Спр. 95. 102 арк.
31. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 3. Спр. 97. 152 арк.
32. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 3. Спр. 98. 127 арк.
33. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 3. Спр. 100. 181 арк.
34. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 3. Спр. 102. 71 арк.
35. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 3. Спр. 107. 340 арк.
36. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 4д. Спр. 74. 6 арк.
37. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 4д. Спр. 75. 18 арк.
38. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 4д. Спр. 86. 8 арк.
39. Жукалюк М. А. Кризь бурі, шторми, лихоліття. Київ, 2009. 544 с.
40. Жукалюк Н. А. Через крутые перевалы. Заокский, 2002. 408 с.
41. Зайцев Е. В. История Церкви АСД. Заокский, 2008. 544 с.
42. Інтерв'ю з І. Колачем (1935 р. н.), записане 28 січня 2018 р. *Особистий архів автора*.
43. Інтерв'ю з М. Мургою (1946 р. н.), записане 2021 р. *Музей історії церкви АСД с. Льниця*.
44. Історія релігії в Україні: у 10-ти т. Пізній протестантизм в Україні. Т. 6. (п'ятидесятники, адвентисти, свідки Єгови). Київ ; Дрогобич, 2007. 632 с.
45. Кульчицкий А. Е. Становление и развитие Адвентизма в России в контексте особенностей вероучения, культурной и социальной практики (конец XIX – начало XXI вв.) : дис. ... канд. ист. наук. Казань, 2018. 254 с.
46. Лешко О. В. Протестантські громади Закарпаття 1945–1991 рр.: дис.... канд. іст. наук. Ужгород, 2008. 256 с.
47. Любашенко В. Реформація і протестантизм: український контекст: зб. наук. ст. Київ, 2017. 483 с.
48. Ніколаєнко В. О. Ліквідація Всесоюзної Ради Адвентистів Сьомого Дня: причини і наслідки. *Історична пам'ять. Науковий збірник*. Полтава, 2010. № 1. С. 102-107.
49. Никольская Т. К. Протестантский самиздат 1960-х – 1980-х годов в СССР. *Вестник Брянского государственного университета. Исторические науки и археология /литературоведение/ языкознание/ педагогические науки*. Брянск, 2016. №1 (27). С. 64-68.
50. Парасей А. Ф., Жукалюк Н. А. «Бедная, бросаемая бурей...». *Исторические очерки к 110-летию юбилею Церкви адвентистов седьмого дня в Украине*. Киев, 1997. 340 с.
51. Релігійна політика в Україні у 1960-х – 1980-х роках і сучасна практика міжконфесійних відносин. Київ, 2010. 210 с.
52. Саломеха І. В. Історія реформістського руху Адвентистів Сьомого Дня в Україні (початок 1920-х років – 1960 р.). *Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряниці*. Запоріжжя, 2006. Вип. 17. С. 15-20.
53. Юнак Д. О. История Церкви христиан АСД в России. Заокский, 2002. В 2-х тт. Т. 1. 448 с.
54. Юнак Д. О. Прочие от семени её... История Церкви Адвентистов Седьмого Дня в Украине. Тула, 2014. 508 с.

References:

1. Vysitska T. F. Khrystianstvo na Zakarpatti: dokumentalne doslidzhennia stanovlennia ta rozvytku (XIV-XXI st.). Uzhhorod, 2012. 676 s.
2. Voroniavska N. O. Relihiina polityka radianskykh vladnykh struktur u postalinsku epokhu ta perspektyvy obiednnyia tserkvy. *Istorychna pamiat*. 12010. Naukovyi zbirnyk. – Poltava, 2010. S. 115-123.
3. Zhukaliuk M. A. Kriz buri, shtormy, lykholittia. Kyiv, 2009. 544 s.
4. Zhukalyuk N. A. Cherez krutyie perevaly. Zaokskiy, 2002. 408 s.
5. Zaytsev E. V. Istoriya Tserkvi ASD. Zaokskiy, 2008. 544 s.
6. Istoriia religii v Ukraini: u 10-ty t. Piznii protestantyzm v Ukraini. T. 6. (piatydesiatnyky, adventysty, svidky Yehovy). Kyiv; Drohobych, 2007. 632 s.
7. Kulchitskiy A. E. Stanovlenie i razvitie Adventizma v Rossii v kontekste osobennostey veroucheniya, kulturovoy i sotsialnoy prkatiki (konets XIX – nachalo XXI vv.) : dis. ... kand. ist. nauk. Kazan, 2018. 254 s.
8. Leshko O. V. Protestantski hromady Zakarpattia 1945-1991 rr.: dys... kand. ist. nauk. Uzhhorod, 2008. 256 s.
9. Liubashchenko V. Reformatsiia i protestantyzm: ukrainskyi kontekst: zb. nauk. st. Kyiv, 2017. 483 s.

10. Nikolaienko V. O. Likvidatsiia Vsesoiuznoi Rady Adventystiv Somoho Dnia: prychny i naslidky. Istorychna pamiat. Naukovyi zbirnyk. Poltava, 2010. № 1. S. 102-107.
11. Nikolskaya T. K. Protestanskiy samizdat 1960-h – 1980-h godov v SSSR. Vestnik Bryanskogo gosudarstvennogo universiteta: istoricheskie nauki i arheologiya /literaturovedenie/ yazykoznanie/ pedagogicheskie nauki. Bryansk, 2016. No 1 (27). S. 64-68.
12. Parasey A. F., Zhukalyuk N. A. «Bednaya, brosaemaya bureyu...». Istoricheskie ocherki k 110-letnemu yubileyu Tserkvi adventystov sedmogo dnya v Ukraine. Kiev, 1997. 340 s.
13. Relihiina polityka v Ukraini u 1960-kh – 1980-kh rokakh i suchasna praktyka mizhkonfesiinykh vidnosyn. Kyiv, 2010. 210 s.
14. Salomakha I. V. Istoriiia reformistskoho rukhu Adventystiv Somoho Dnia v Ukraini (pochatok 1920-kh rokiv – 1960 r.). Kulturolohichni visnyk: Naukovo-teoretychnyi shchorichnyk Nyzhnoi Naddnyprianshchyny. Zaporizhzhia, 2006. Vyp. 17. S. 15-20.
15. Yunak D. O. Istoriiya Tserkvi hristian ASD v Rossii. Zaokskiy, 2002. V 2-h tt. T. 1. 448 s.
16. Yunak D. O. Prochie ot semeni eYo... Istoriiya Tserkvi Adventystov Sedmogo Dnya v Ukraine. Tula, 2014. 508 s.

Отримано: 31.01.2021 р.

Прорецензовано: 07.02.2022 р.

Прийнято до друку: 10.02.2022 р.

e-mail: vitalii.benchuk@oa.edu.ua

DOI: 10.25264/2409-6806-2022-33-48-53

Бенчук В. Геополітичні настрої донеччан в умовах збройного конфлікту (2014–2021 рр.). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2022. Вип. 33. С. 48–53.

УДК 094 (477.62)

Віталій Бенчук

ГЕОПОЛІТИЧНІ НАСТРОЇ ДОНЕЧЧАН В УМОВАХ ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ (2014–2021 РР.)

У дослідженні зроблено спробу проаналізувати геополітичні орієнтації донеччан протягом 2014–2021 рр., в умовах гібридного протистояння між Україною і РФ. Використавши широку джерельну базу – соціологічні опитування, прослідковано як донеччани ставилися до ідеї приєднання до країни-агресора під час «російської весни», а також розкрито еволюцію геополітичних настроїв та причини, які сприяли їх змінам.

Ключові слова: геополітичні настрої, гібридна війна, донеччани, ЄС, Митний Союз, Росія, Україна.

Vitalii Benchuk

GEOPOLITICAL SENTIMENTS OF THE DONETSK RESIDENTS IN CONDITIONS OF ARMED CONFLICT (2014–2021)

The article analyzes the geopolitical orientations of the citizens of Donetsk, in the conditions of the hybrid aggression of the Russian Federation against Ukraine during 2014–2021. It was found out that the prewar period of pro-Russian sentiments of local residents expressed not in separatist ambitions, but in desire to join Russian political/economic projects. In the conditions of "Russian spring" these moods have not proved fundamental changes, as sociological surveys showed. Most of their participants did not aim to join their region to an aggressor country. Further aggravation of the military-political situation by the Kremlin has led to the separation of the Donetsk region in two territories controlled by the Ukrainian authorities and temporarily occupied. This affected the change in geopolitical sympathies. During 2015–2017, an equable commitment between the European Union and Eurasian Customs Union in the polls, with a significant proportion of neutral status, is observed. They are experiencing minor movements towards the growth of the European course. However, the opposite trend is observed in the future. This is due to socio-political events in Ukraine and the influence of hostile propaganda to the mass consciousness of Donetsk.

Key words: geopolitical sentiment, hybrid war, citizens of Donetsk, EU, Eurasian Customs Union, Russia, Ukraine.

В Україні поширені регіональні ідентичності. Це нормальне явище для всіх суспільств і держав, у яких населення не є етнічно монолітним. Однак через особливості політичної боротьби за владу в українському суспільстві були створені штучні стереотипи й міфи щодо них. Особливо гостре політичне протистояння відбулося між донецькою ідентичністю й західними регіонами. Це пов'язано з постанням й діяльністю Партії регіонів. Цим скористався Кремль у своїй гібридній агресії проти України, використавши суспільні страхи й упередження регіонів один до одного. Тому аналіз геополітичних настроїв донеччан на території, підконтрольній українській владі в умовах збройного конфлікту, є актуальним завданням.

Це питання у вітчизняній та зарубіжній історіографії залишається малодослідженою темою. Геополітичні орієнтації місцевих жителів Донбасу побіжно розглянув харківський науковець Ігор Рущенко [17], а еволюцію їх суспільно-політичних настроїв охарактеризували британсько-канадський дослідник Тараса Кузьо [16], луганський соціолог Ілля Кононов [15], політичний аналітик Марія Золкіна [24], а також авторський колектив у монографії «Світова гібридна війна: український фронт» за редакцією Володимира Горбуліна [19].

Спираючись на широку джерельну базу, автор здійснив спробу проаналізувати геополітичні настрої донеччан протягом 2014–2021 рр.

Під час Всеукраїнського референдуму з питання підтримки незалежності України в 1991 р. 83,9% його учасників у Донецькій області підтримали її. Активною рушійною силою в боротьбі за незалежність виступили шахтарі, так як вугільна галузь у СРСР почала занепадати ще з 1970-х рр. і на момент його розвалу опинилася в глибокій кризі. Висунувши політичні вимоги, вони сподівалися на покращення свого становища, проте їх надії не справдилися. Таким чином, донеччани, розчарувавшись у незалежності, почали ностальгувати на «стабільними роками» в період Радянського Союзу. Це виражалося у проросійських настроях. До того ж, на останні впливали й інші чинники, а саме: історичні умови розвитку регіону, де російський елемент, через особливості офіційної політики в бездержавний період, був домінуючим; відсутність державної програми «українізації» регіону; тісний зв'язок із РФ через родинні зв'язки, торгівлю, спільність кордонів, масове заробітчанство донеччан на її території [7, с. 225]. Однак їх настрої виражалися не сепаратистським від'єднанням регіону від України й приєднанням останнього до сусідньої держави: вони прагнули відновлення СРСР. Як показали соціологічні опитування об'єднання двох держав у 2005 р. підтримувало 42,3% респондентів на Сході України [13].

У 2011 р., на момент проголошення Кремлем свого нового глобального проекту Євразійський Союз, значно збільшилася частка тих, хто підтримував приєднання до нього України – більшість опитаних місцевих жителів. Але об'єднання України і РФ в одну державу підтримували в лютому 2014 р. лише 33% опитаних. Тобто, порівняно з 2000-ми роками, підтримка цієї ідеї почала спадати, а зростало прагнення долучитися до російських політичних та економічних проєктів [8]. Дослідження, проведене Київським міжнародним інститутом соціології (далі – КМІС) у квітні 2014 р., на тлі гострої суспільно-політичної кризи, показало, що місцевих жителів в Росії приваблювало стабільна економічна ситуація й високі заробітні плати та пенсії [14]. Але, разом із тим, варто відзначити, що в грудні 2013 р. лише 9% респондентів на Сході України прагнуло відокремлення свого краю й приєднання до іншої держави, а 5% – створення незалежної держави в межах свого регіону [23, с. 82].

20 лютого 2014 р. РФ розпочала збройну агресію проти України. Вона окупувала півострів Крим й втрутилася у внутрішні суспільно-політичні процеси на Донбасі. У результаті розпочалося протистояння між патріотами й проросійськи налаштованими особами. У публічному дискурсі донеччан зображували як прихильників останніх, одна це була штучно створена інформаційна картинка. Дослідження Фонду «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва», проведене з 16 по 30 березня 2014 р., демонструє, що на Донбасі 26,8 % респондентів підтримувало ідею відокремлення південно-східних областей від України і приєднання їх до РФ, а не підтримувало – 51,7% [17, с. 37]. 26–29 березня 2014 р. Донецький інститут соціальних досліджень і політичного аналізу провів соціологічне опитування серед жителів Донецька. Воно показало, що 18,2% його учасників прагнули входження області в міждержавний союз із Росією, 8,7% – за приєднання до РФ і 4,7% – за проголошення так званої «ДНР» [1].

Інше дослідження, проведене у квітні КМІС, продемонструвало наступне – відокремлення області від України і приєднання до РФ підтримувало 27,5 % респондентів в Донецькій області, не підтримували – 52,2%, важко було визначитися – 17,3%, а за об'єднання двох держав в одну виступало 12,4% [14]. Ще одне опитування КМІС, здійснене 29 квітня–11 травня, показало, що 22,5% респондентів на Донбасі підтримувало вихід області з України і приєднання до іншої держави, а 8,4% – утворення власної незалежної держави. Таким чином, ми бачимо, що абсолютна більшість донеччан не прагнула до утворення «республіки». Ця ідея була поширена російськими політтехнологами й штучно накинута жителям Донбасу. Але збільшилася частка тих, хто прагнув приєднання області до РФ. Це було обумовлено кримським сценарієм, який породив у масовій уяві аналогічний, «безкровний» варіант для Донеччини та впливом інформаційних ресурсів на масову свідомість. Проте, як показали соціологічні опитування, жоден з російських варіантів – ні «незалежності» у вигляді «республіки», ні приєднання їхнього краю до РФ – не мали підтримки абсолютної більшості [20].

Військова інтервенція російських диверсійних груп, які спровокували збройний конфлікт на материковій частині України, з подальшим вторгненням регулярних частин Збройних Сил Російської Федерації, унеможливили моніторинг геополітичних орієнтацій. Лише підписання Мінська-1 та тимчасове припинення активних бойових дій дало можливість відслідкувати настрої місцевих жителів. Загальнонаціональне дослідження громадської думки, проведене Фондом «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучерява» спільно з КМІС з 12 по 21 вересня 2014 р., зафіксувало певні зміни, зокрема збільшилася частка тих, хто хотів аби їхня область вийшла зі складу України та створила «неза-

лежну державу». Вона складала 32% опитаних, а тих, хто прагнув, щоб їхня область приєдналася до іншої держави, – 23% [21]. Щодо об'єднання України та РФ в одну державу, то цього прагнуло лише 13,3%. Таким чином, порівняно з весняними настроями, збільшилась частка тих, хто підтримував ідею «ДНР». Це можна пояснити результатом російської пропаганди й слабкістю спротиву українських інформаційних ресурсів [25].

З 2015 р. соціологи змінили акцент моніторингу. У попередній рік вони цікавилися тим, скільки донеччан прагнуть/не прагнуть від'єднання/приєднання своєї області, а тепер вони фіксували, яка частка прагне проєвропейського чи проросійського курсу. В 2013 р. на Сході України приєднання до Європейського Союзу (далі – ЄС) підтримувало 18,4% опитаних, а до Митного Союзу (далі – МС) – 64,5% [28]. Проте після російської агресії почалася еволюція геополітичних настроїв. Дослідження, проведене з 14 по 24 лютого 2015 р. на Сході України як на територіях, що підконтрольні останній, так і на тих, що не підконтрольні їй, продемонструвало, що 20% респондентів прагнуло вступу до ЄС, 30%, навпаки – до Митного Союзу, 32% – воліли зберегти нейтральний статус [2].

Наступне опитування, здійснене з 4-го по 14 грудня 2015 р. в Донецькій області на територіях, що контролюються, і на тих, що не контролюються Україною, показало незначні зміни. Зокрема, на референдумі з питання вступу до ЄС 28,7% учасників опитування підтримали б його, 35,5% – не підтримали, 22,8% – не брало б участь у ньому, 13,1% – важко було відповісти. Щодо МС, то 32,9% опитаних підтримали би цей курс, 31,5% – не підтримали, 22,6% – не брало б участі, 13% – важко відповісти. На питання: «Як Ви вважаєте, яким напрямком зовнішньої політики має йти Україна?» 26,9% виступали за проєвропейський курс, 34,1% – за проросійський, 27% – вважали, що варто зберегти нейтральний статус, 12% – не визначились [26].

Варто порівняти соціологічні дані з іншим дослідженням, проведеним групою «Рейтинг». За 2015 р. вона зафіксувала, що на Сході України 26% учасників опитування прагнуло приєднатися до ЄС, 28% – до МС, 34% – не змогли відповісти, 12% – надали іншу відповідь. Таким чином, спостерігається однакова картина [9].

У довоєнний період донеччани були однозначні в прихильності проросійського геополітичного вектору. Проте агресія РФ і розділення області на дві території призвели до еволюції настроїв. Оскільки, як зазначив І. Рущенко на Донбасі «критично важливим є місце проведення опитування», так як на його теренах існують патріотичні райони й проросійськи налаштовані. Останні складаються з тих місць, де значна частка переселенців епохи індустріалізації, тобто територій, які опинилися під тимчасовою російською окупацією. Також спостерігається зростання прихильників нейтрального статусу. Це можна пояснити розчаруванням від дій РФ – або через військову агресію на «братську країну», або через не повторення на Донеччині «кримського сценарію». Автор схиляється до останнього [17, с. 37].

У подальшому ця тенденція збереглася зі незначними коливаннями. Опитування, проведене з 19 по 31 травня 2016 р., на території, що контролюється українською владою, зафіксувало, що 22,6% його учасників виступали за проєвропейський курс; 27,8% – за проросійський; 43,2% вважали, що варто зберегти нейтральний статус; 6,4% – не визначились [28]. Соціологічна група «Рейтинг» за цей рік зафіксувала такі дані: 31% респондентів підтримувало вступ в ЄС; 30% – до МС; 21% – важко було відповісти; 17% – не підтримали запропоновані варіанти. Дані мають незначні розбіжності. Якщо КМІС зафіксувало перевагу проросійського зовнішньополітичного курсу, то група «Рейтинг» не побачила жодної переваги у прихильності між ЄС і МС [10].

Соціологічний моніторинг КМІС, проведений у травні 2017 р., продемонстрував значне збільшення прихильників проєвропейського курсу, порівняно з попереднім періодом. Так, 42,2% опитаних, які взяли б участь у референдумі, підтримали би вступ до ЄС, 33,7% – ні, 11,2% – не взяло би в ньому участь, 12,9% – важко відповісти. Даних щодо Митного Союзу немає. Проте на питання щодо бажаного напрямку зовнішньої політики 39,1% респондентів підтримало проєвропейський, 22,4% – проросійський, 22% – не підтримали жоден із варіантів [6]. Соціологічна група «Рейтинг», навпаки, не зафіксувала цього, так як 29% респондентів на Сході України прагнуло приєднання до МС, 27% – до ЄС, 19% – інша відповідь, а 25% – важко відповісти.

Пояснити таку різницю складно, оскільки методика опитування не змінилася. КМІС у своїх дослідженнях цікавився скільки підтримують проєвропейський, проросійський курси або нейтральний статус. Група «Рейтинг» формує питання наступним чином: «Якби Україна могла стати членом тільки одного міжнародного економічного союзу, це слід було би зробити з...?», без запропонування

нейтрального статусу. Попри різні дані, до 2017 р. вони фіксують стабільний спад підтримки серед учасників опитувань проросійського зовнішньополітичного курсу [11]. Це зумовлено тим, що протягом 2015–2016 рр. в область було залучено величезні кошти. Крім субвенції з Державного фонду регіонального розвитку, значні фінансові вливання здійснили міжнародні донори у вигляді грантів, безповоротної допомоги, кредитів. Лише за 2015 р., згідно звіту уряду, на відновлення Донбасу було залучено 1,3 млрд євро, а в наступному році – ще 286,6 млн доларів. Крім того, у 2016 р. область отримала додаткові 2,84 млрд грн, кошти, що були на казначейських рахунках органів місцевого самоврядування населених пунктів, які опинилися на не підконтрольній території. Це породило в масовій свідомості уявлення про прихід очікуваних змін для їхнього регіону, що вплинуло як на суспільно-політичні настрої, так і геополітичні [18].

Надалі ситуація змінилася, бо дані показують зростання підтримки серед донеччан проросійського курсу й зменшення частки тих, хто підтримував зближення з ЄС. Якби референдум стосовно вступу до ЄС відбувся в 2019 р., то «за» проголосували би 26,2% респондентів, «проти» – 36%, не взяли б участі в ньому – 15,5%, важко було відповісти – 22,3%. Приєднання до МС прагнуло 36,4%, не прагнуло – 24,3%, не взяло би участі в голосуванні – 15%, важко було відповісти – 24,3%. Відносно державного зовнішнього курсу, то 20,8% опитаних виступили за проєвропейський, 27,1% – проросійський, 33,3% – не приєднання до жодної з сторін, 19,3% – відмовились відповісти [4]. Соціологічна група «Рейтинг» демонструє дещо інші дані, зокрема 34% учасників опитування прагнуло вступу до ЄС, 41% – до МС, по 13% – важко відповісти або надали іншу відповідь [12].

У 2021 р. КМІС провів нове дослідження. Респондентам задали питання: «Уявіть, будь ласка, що зараз відбувається референдум з питання, чи вступати Україні до Європейського Союзу...» на яке «за вступ» відповіло 28,7% учасників опитування на Сході України, «проти вступу» – 33%, «не брали би участі в голосуванні» – 32,4%. Щодо МС дані виглядають наступним чином: «за» – 41,2%; «проти» – 25,5%; «не взяли би участі» – 25,8% [5]. Соціологічна група «Рейтинг» за цей рік провела дослідження лише відносно ЄС. Таким чином: «Якби сьогодні проводився референдум щодо вступу України до Європейського Союзу, як би Ви проголосували?», 41% на Сході України проголосувало би «за», а 50% – «проти» [22].

Спостерігається коливання у бік проросійського зовнішньополітичного курсу й зменшення частки тих, хто підтримував приєднання до європейських інститутів. На еволюцію настроїв вплинули внутрішньополітичні процеси як на загальнодержавному рівні, так і в самій області. Політики в публічній площині надавали перевагу гуманітарним питанням (мови, історії, релігії), якими маніпулювали російські агенти впливу в Україні на інформаційних просторах. Це збурювало масову свідомість на негативне сприйняття української влади. Так як більшість жителів регіону, перебуваючи у складному соціально-економічному становищі, прагнули покращення рівня життя. До того ж, протягом 2018–2019 рр. Кремль наростив свою присутність на українському медіа ринку. Важливими джерелами проросійської пропаганди стали телевізійні канали – «112 Україна», NewsOne, Zik, якими володів соратник кума президента РФ Віктора Медведчука Тарас Козак. Іншими факторами, які впливали на ці процеси, були мова ворожнечі місцевої влади, зокрема губернатора Павла Жебрівського, який в адрес місцевих жителів вживав терміни «вата», «не українці» тощо. А також корупційні скандали у відбудові/побудові інфраструктурних об'єктів в області.

Висновки. Отже, з'ясовано, що до російської агресії донеччанам були притаманні проросійські геополітичні настрої, котрі виражалися у приєднанні до проєктів РФ України як суб'єкта міжнародних відносин. В умовах «російської весни» змінився їх акцент, значна частка почала прагнути приєднання регіону до РФ, за кримським сценарієм. Але в результаті агресії Кремля та розділення Донецької області на територію, підконтрольну українській владі та на тимчасово окуповану, ці настрої змінилися. Значно спала підтримка проросійського вектору на тлі збільшення частки прихильників нейтрального статусу та приєднання до ЄС. Таким чином до 2017 р., відбувалося стабільне зростання прихильників проєвропейського зовнішньополітичного курсу. Це було обумовлено значними інвестиціями в область та очікуванням змін з боку місцевого населення. Однак у подальшому відбулася протилежна тенденція: зменшення прихильників ЄС і збільшення підтримки відносно МС. До цього призвела низка чинників, серед яких варто виокремити нарощування медійної потужності Кремля на території України та політичні події на державному й місцевому рівнях.

Список використаних джерел та літератури:

1. Большинство жителей Донецка хотят жить в единой Украине – опрос. *ЛІГА. Новості*. URL: https://news.liga.net/politics/news/bolshinstvo_zhiteley_donetska_khotyat_zhit_v_edinoi_ukraine_opros.
2. Геополітичні орієнтації громадян України: сталі і мінливі останніх років (лютий 2012 – лютий 2015 рр.). *Київський міжнародний інститут соціології*. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=507>.
3. Геополітичні орієнтації жителів України: лютий 2019. *Київський міжнародний інститут соціології*. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=827&page=26>.
4. Геополітичні орієнтації жителів України: лютий 2019. *Київський міжнародний інститут соціології*. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=827&page=26>.
5. Геополітичні орієнтації жителів України: червень 2021 року. *Київський міжнародний інститут соціології*. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1054&page=5>.
6. Геополітичні орієнтації та ставлення жителів України до незалежності України. *Київський міжнародний інститут соціології*. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=713&page=9>.
7. Гібридна війна: in verbo et in praxi. Вінниця, 2017. 412 с.
8. Динаміка ставлення населення України до Росії та населення Росії до України, яких відносин з Росією хотіли б українці. *Київський міжнародний інститут соціології*. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=236&page=63>.
9. Динаміка суспільно-політичних поглядів в Україні. Липень, 2015. *Соціологічна група «Рейтинг»*. URL: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/iri_poll_082015_ua.pdf.
10. Динаміка суспільно-політичних поглядів в Україні. 28 вересня – 7 жовтня, 2016. *Соціологічна група «Рейтинг»*. URL: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/2016_september_survey_of_residents_of_ukraine_ua_press_0001.pdf.
11. Динаміка суспільно-політичних поглядів в Україні. 21 квітня – 5 травня, 2017. *Соціологічна група «Рейтинг»*. URL: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/2017_may_survey_of_residents_of_ukraine_ua_0001.pdf.
12. Динаміка суспільно-політичних поглядів в Україні. 12–23 червня, 2019. *Соціологічна група «Рейтинг»*. URL: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/2019_june_survey_of_residents_of_ukraine.pdf.
13. Думки і настрої в Україні наприкінці року. *Київський міжнародний інститут соціології*. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=470&page=96>.
14. Думки та погляди жителів південно-східних областей України: квітень 2014. *Київський міжнародний інститут соціології*. URL: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=302&page=1>.
15. Кононов І. Луганський синдром як масова аномічна реакція на розгортання гібридної війни. *Historians*. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doshdzhennya/1778-inya-kononov-luhanskyu-syndrom-yak-masova-anomichna-reaktsiya-na-rozhortannya-hibrydnoyi-viyny>.
16. Кузьо Т. Війна Путіна проти України. Революція, націоналізм і криміналітет. Київ, 2018. 560 с.
17. Рущенко І. Феномен «двох Донбасів»: вектори розвитку колективної свідомості населення різних частин Донбасу в умовах гібридної війни. *Український соціологічний журнал*. 2017. № 1-2. С. 34-43.
18. Самар В. Гібридний «євроремонт» Донбасу. *Дзеркало тижня*. 2017. № 21. URL: https://zn.ua/ukr/internal/gibridniy-uevroremont-donbasu-244430_.html.
19. Світова гібридна війна: український фронт : монографія / за заг. ред. В.П. Горбуліна. Київ, 2017. 496 с.
20. Ставлення до унітарної держави та сепаратизму в Україні. *Київський міжнародний інститут соціології*. URL: <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=319>.
21. Ставлення населення до подій на Донбасі: ціна миру – загальнонаціональне опитування. Фонд «Демократичні ініціативи Ілька Кучеріва». URL: <https://dif.org.ua/article/stavlennya-naselennya-do-podiy-na-donbasi-tsina-miru-zagalnonatsionalne-opituvannya>.
22. Суспільно-політичні настрої населення. 4-9 листопада 2021. *Соціологічна група «Рейтинг»*. URL: https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_ua_5000_112021_press.pdf.
23. Ткаченко В. Росія: ідентичність агресора. Київ, 2016. 256 с.
24. Трансформації суспільних настроїв в умовах протидії агресії Росії на Донбасі: регіональний вимір. Київ, 2017. 235 с.
25. Як змінилося ставлення населення України до Росії та населення Росії до України. *Київський міжнародний інститут соціології*. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=404&page=45>.
26. Яким інтеграційним напрямком має йти Україна: Європейський Союз, Митний Союз (грудень 2015). *Київський міжнародний інститут соціології*. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=584&page=20>.
27. Яким інтеграційним напрямком має йти Україна: Європейський Союз, Митний Союз чи неприєднання до жодного з союзів. *Київський міжнародний інститут соціології*. URL: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=655>.
28. Яким шляхом йти Україні – до якого союзу приєднуватись? (Преференції населення за два тижні до Вільнюського саміту). *Київський міжнародний інститут соціології*. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=204&page=2&y=2013>.

References:

1. Hibraydna viina: in verbo et in praxi: monohrafiya. Vinnytsia, 2017. 412 s.
2. Kononov I. Luhanskyi syndrom yak masova anomichna reaktsiya na rozghortannya hibrydnoi viyny. *Historians*. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doshdzhennya/1778-inya-kononov-luhanskyu-syndrom-yak-masova-anomichna-reaktsiya-na-rozhortannya-hibrydnoyi-viyny>.

3. Kuzo T. Viina Putina proty Ukrainy. Revoliutsiia, natsionalizm i kryminalitet. Kyiv, 2018. 560 s.
4. Rushchenko I. Fenomen «dvokh Donbasiv»: vektory rozvytku kolektyvnoi svdomosti naseleння riznykh chastyn Donbasu v umovakh hibrydnoi viiny. *Ukrainskyi sotsiologichnyi zhurnal*. 2017. № 1-2. S. 34-43.
5. Svitova hibrydna viina: ukrainskyi front : monohrafiia / za zah. red. V.P. Horbulina. Kyiv, 2017. 496 s.
6. Tkachenko V. Rosiia: identychnist ahresora. Kyiv, 2016. 256 s.
7. Transformatsii suspilnykh nastroiv v umovakh protydii ahresii Rosii na Donbasi: rehionalnyi vymir. Kyiv, 2017. 235 s.
8. Iak zminylosia stavlennia naseleння Ukrainy do Rosii ta naseleння Rosii do Ukrainy. *Kyivskyi mizhnarodnyi instytut sotsiologii*. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=404&page=45>.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Отримано: 12.02.2022 р.

Прорецензовано: 14.02.2022 р.

Прийнято до друку: 19.02.2022 р.

e-mail: mykola.blyzniak@oa.edu.ua

DOI: 10.25264/2409-6806-2022-33-55-75

Близняк М. «Його королівської милості» місто Луцьк наприкінці 1780-х років. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острого, 2022. Вип. 33. С. 55–75.

УДК 94(477.8–25)«1780»

Микола Близняк

«ЙОГО КОРОЛІВСЬКОЇ МИЛОСТІ» МІСТО ЛУЦЬК НАПРИКІНЦІ 1780-Х РОКІВ

У статті проаналізовано головні аспекти соціально-економічного розвитку міста Луцька в останньому десятилітті XVIII ст. на основі люстрації Луцького староства. Розкрито окремі моменти повсякденного життя лучан, їх взаємовідносин із магістратом. Охарактеризовано трудові будні ремісничих цехів міста, їх боротьбу за права і привілеї, отримані від монархів у XVI і XVII ст. Висвітлено специфіку розвитку етнічних громад Луцька, представлено важливі факти товарно-грошових відносин. Зроблено спробу окреслити демографічні аспекти в історії міста. Відображено боротьбу прогресивної частини міщанства на чолі з бурмістром П. Дасткевичем зі старостинським намісником і його зверхниками у контексті реформування міського життя у Речі Посполитій. Опубліковано частину люстрації з осілістю міста 1789 року, завдяки чому можна глибше зрозуміти урбаністичні процеси, оприлюднити імена та прізвища/прізвиська лучан – власників нерухомості та уточнити його топографію.

Ключові слова: Луцьк, староство, Волинське воєводство, Річ Посполита, люстрація, населення, ремесла, торгівля, магістрат, реформи міського самоуправління.

Mykola Blyzniak

THE «HIS ROYAL MERCY» CITY OF LUTSK AT THE END OF 1780-S

The article analyzes the main aspects of socio-economic development of the city of Lutsk in the last decade of the 18th century on the basis of lustration of Lutsk eldership. Some aspects of daily life of the Lutsk residents and their relationship with the magistrate have been revealed. Artisan shops working days of the city and their struggle for rights and privileges received from monarchs in the 16th and 17th centuries have been characterized. The specifics of the development of ethnic communities of Lutsk are highlighted. The important facts of commodity-money relations are presented. An attempt to outline the demographic aspects in the history of the city has been made. The struggle of the progressive part of philistinism led by a burmistr P. Dastkevych against the headman governor and his superiors in the context of reforming of urban life in the Polish-Lithuanian Commonwealth has been reflected. A part of a settlement lustration of 1789 has been published enabling better understanding of urban processes, making public the names and surnames/nicknames of Lutsk property owners, and clarifying their topography.

Key words: Lutsk, eldership, Volyn voivodeship, the Polish-Lithuanian Commonwealth, lustration, population, crafts, trade, magistrate, urban self-government reform.

У XVIII ст. Луцьк як «столичне місто» Волинського воєводства продовжував посідати одну з провідних позицій в соціально-економічному житті регіону. Місто виконувало функції не лише центру воєводства, але й Луцького повіту, а також гродового староства, тобто королівського маєткового комплексу з центром у замку (гроді), що належав до держав на правах «доживоття». Луцьке староство станом на розглядуваний час¹ перебувало у руках князя Юзефа Клименса Чорторійського (1741 – 1810), стольника Великого князівства Литовського (з 1764). Маєтність він отримав у 1766 р., проте слід звернути увагу й на те, що одночасно у цьому ж році він отримав уряд луцького ключника² [28, s. 159]. Усі володіння дісталися йому від батька – князя Станіслава Чорторійського (+1766), ловчого великого коронного (з 21.V.1743), котрий отримав Луцьке староство від короля Августа III

¹ У 1789 р. Луцьке староство включало комплекс таких сіл: Красне, Голешів, Радомишль, Свояж, Кольчин.

² У 1680 р. король надав Атаназію Мьончинському пожиттєво Луцьке староство, прилучивши до нього прибутки з села Кольчин, а також Луцьке ключниківство. З того часу кожен наступний луцький староста одночасно виступав ключником волинським [26, s. 80].

25 квітня 1763 р. як цесію по Міхалу Фридеріку Чорторійському (1696 – 1775) [23; 24; 28, s. 100]. Таким чином представники княжої династії Чорторійських довгий час у XVIII ст. утримували контроль над головним містом воєводства. Яким чином склалися основні аспекти соціального й економічного розвитку міста у цей період – спробуємо відповісти на основі аналізу люстрації Луцького староства, що була здійснена у 1789 р.

Укладений люстраторами документ польською мовою із вкрапленнями латини, на думку фахівців, досить репрезентативний та вірогідний з багатим інформаційним потенціалом і особливо з точки зору урбанізаційних процесів [10, с. 47-48]. Люстраційний акт зберігся в оригіналі у вигляді опрацьованої книги у Головному архіві давніх актів у Варшаві (*Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie*), а його копія XIX ст. випису з луцьких гродських актів – у Центральному державному історичному архіві України у м. Києві [10, с. 99, 144, 170]. Відомо також, що комісари мали готувати документи у трьох примірниках³ [5, с. 26; 9, с. 50]. Уведення до наукового обігу нових вірогідних фактів, отриманих на основі критичного осмислення історичних документів актового характеру сприятиме поглибленому розумінню історії міст Волині та їх мешканців у ранньомодерну добу.

Вцілому люстрації як періодичні урядові акції проводилися з метою обрахування прибутковості та подальшого оподаткування королівщин [10, с. 5, 44]. У Волинському воєводстві, як і в інших українських воєводствах Речі Посполитої, у XVIII ст. було проведено всього дві генеральних люстрації – у 1765 і 1789 рр. [10, с. 41]. Отже, остання з люстраційних акцій, здійснена польським урядом відбулася у 1789 р. на основі постанови Чотирилітнього сейму від 30 травня [19, с. 9]. Сейм запропонував створити комісії у складі трьох обивателів з воєводства чи повіту, котрі формувалися вже не сеймом, а на рівні воєводств [10, с. 45]. Кандидатом у члени комісії міг бути лише той, хто не мав у власному розпорядженні королівщин [29, s. 100]. Таким чином люстраторами Луцького староства були обрані: волковийський чесник Людвік Шеміот, королівський шамбелян Кастан Аксак⁴ та Євстахій Стецький [22, s. 2]. Люстраційна комісія розпочала свою працю у липні 1789 р., про що було повідомлено у ратуші міста Луцька шляхетних міщан з «цілим магістратом». За кілька тижнів робота була вже виконана, проте офіційно затвердити її результати через постійні перенесення на прохання вітківських та старостинських намісників вдалося лише у кінці вересня того ж року [22, s. 2].

Історія Луцька у XVIII ст. представлена у науковій літературі дуже загальною, а збережені дотепер джерела дають певні підстави для доповнення відомих моментів соціального, економічного та культурного розвитку міського життя «королівського міста». Історико-краєзнавче вивчення історії Луцька представлене у працях дослідників XIX ст. – В. Домбровського, А. Перлштейна, А. Сендульського та ін. Вказані автори у своїх працях розкрили основні питання минулого міста з найдавніших часів, його архітектурних пам'яток, а особлива їх увага прикута до православної церкви в її історичному екскурсі [4; 12; 15]. Достатньо добре проаналізував відомості люстрацій Луцького повіту 1765 і 1789 рр., а також подав короткі витяги з них Філіп Сулімерський, як редактор географічного словника [26]. Матеріали люстрацій XVIII ст. активно залучив до дослідження історії Луцька Т. Стецький [27]. У подальшому акти люстрацій до вивчення історії міста залучалися спорадично. Лише під час підготовки до святкування 900-ліття міста Луцька було випущено у світ збірник документів, у якому зокрема коротко представлено матеріали люстрації 1789 р. у частині, що стосується Окольного замку [15].

Окремі важливі спостереження над історією міста річпосполитського періоду були зроблені В. Тхорем [21]. Луцький замок досліджений на основі репрезентативної джерельної бази у монографії П. Троневи́ча, в якій представлено зокрема й загальну історію міста [20]. Суспільно-політичні настрої мешканців Луцька другої половини XVIII ст. та стан самого міста належним чином висвітлені на основі документальних, зображувальних та інших джерел О. Котисом [7; 8]. Позитивно оцінюючи внесок дослідників у вивчення ранньомодерної історії Луцька, зауважимо на важливості залучення матеріалів люстрацій, зокрема генеральної люстрації 1789 р., до пізнання історії міст регіону, що дотепер повною мірою ще не було здійснено.

В останній чверті XVIII ст. на теренах Волинського воєводства загальна кількість міських поселень коливалася в межах 110 міст і містечок [1, с. 139]. За кількістю димів Луцьк посідав у цей час шосте місце після таких значних міст, як Дубно, Заслав, Острог, Костянтинів і Кременець [9]. У до-

³ Один із них зберігався в канцелярії підскарбія, другий – у Коронній Метриці, а третій – у королівських маєностях, де проводили дану люстрацію.

⁴ Про нього детальніше див.: [27].

сліджуваний період місто використовувало усі шанси для економічного піднесення чи відродження, хоч повною мірою здійснити такі наміри не вдалося. Справа у тому, що місто Луцьк мало активні торговельні відносини з містами Волині, Галичини, Поділля, Київщини, а також Лівобережжя, Польщі, Австрії, Росії. До цього слід додати, що місто користувалося й правом складу, яке досить часто ігнорували чужоземні купці. Тим не менше вказані вище волинські міста значно випереджали Луцьк, в якому досить повільно відбудовувалося власне міське господарство, що занепадало через війни, епідемії, постої військ, численні соціальні та релігійні протиріччя. На відзначені вище процеси накладалася загальнодержавна картина занепаду усієї Речі Посполитої.

Річка Стир, на якій стояв Луцьк, мала у межах міста досить добрі характеристики ширини та інші для сплаву – на кільканадцять миль⁵ на південь [22, s. 1 a]⁶. Вказаний географічний фактор сприяв фортифікації та обороні, а також розгортанню ширших торговельних відносин в регіоні. З цього приводу доречним стане спостереження професора Василя Домбровського, який наприкінці 1830-х рр. відвідав місто, докладно познайомився із луцькою старовиною і серед іншого зауважив про потенційні можливості водних ресурсів – «хоч Луцьк зі всіх сторін оточений річками, міг би мати багато зручностей для торговельних оборотів, але крім дрібної суетливої діяльності євреїв у Луцьку не можна помітити великої промисловості...» [4, с. 62]. Отже, достатні інфраструктурні можливості міста в умовах російської імперської влади вже більше, ніж через півстоліття після проведеної люстрації 1789 р. не були використані повною мірою.

У другій половині XVIII ст., як і в попередні часи, просторова організація міста перебувала у безпосередньому зв'язку з річковими артеріями – річками Стир та Глушець. Остання протікаючи попід самим кляштором отців василіан тут же впадала до Стиру [22, s. 1a].

На місці князівського палацу був зведений у 1789 р. новий будинок – Шляхетський дім [2, с.198]. Про це також писав свого часу і В. Домбровський, який вже у XIX ст. на місці «палат» Вітовта застав повітовий суд та міський архів [4, с. 59].

Люстратори привнесли до міського життя елемент модернізації – «бажаючи кращий порядок запровадити на усіх будинках та помешканнях для ліпших відомостей встановити номери наказали» [22, s. 1a]. Запровадження нумерації цілком поліпшувало працю самих люстраторів, бо вони поклали її в основу самої люстрації.

В Окольному замку міста Луцька представлено 24 будівлі (див. додаток 1.). Серед них спорудою номер один, безумовно, виступав «замок його королівської милості». Довкола він був обведений муром з цегли. Посилаючися на результати люстрації 1663 р., укладачі документу нагадали про його спустошеність на той час. На їх думку, – «зараз більша частина муру є доброю», проте ще потребує ремонту. У замку фрагмент муру був вибитий «на канцелярії», де зберігалися земські й гродські книги [22, s. 1a]. Загалом приміщення канцелярії мало доволі добрий стан. Будівля включала залу судову, другу залу з вікнами «на проспект міста» та окрему залу «для уряду». Вся будівля, за інформацією люстраторів, від фундаменту була виставлена князем Чорторійським.

Звертають на себе увагу шість пустих пляців (див. додаток 1, №№ 13, 16, 17, 22-24) в Окольному замку, котрі становили 25 % усіх пляців цієї локації. У п'яти випадках можна встановити їх походження та приналежність – опацтву Жидичинському, духовним особам та шляхті (див. додаток 1).

У найближчому сусідстві з Окольним замком розташовувалися будинки тогочасної міської верхівки. Тут розгорталася вулиця, яку ідентифікували як «будинки поза замком Окольним» («domu poza zamkiem Okolnym»). У цій частині міста володіли нерухомістю князі, шляхта, міщани, духовенство. Очевидно, найповажнішим власником будинку (див. додаток 1, № 36) виступав князь Чорторійський, староста луцький, це була корчма. Неподалік розташовувався бровар луцького монастиря бригідок (духовної обителі першого луцького жіночого католицького ордену). Більшість у цьому кварталі міста становили шляхетські дворики, подальше глибше дослідження яких може дати плідні результати для якісного розуміння соціотопографії міста.

Вулиця Троїцька була насичена кам'яницями і двориками шляхти, духовенства, ремісників, міщан. Важливими об'єктами міської інфраструктури тут стали корчми, котрі перебували у власності отців домініканців і місцевого єврея.

У Ринку (або вулиця Ринкова) Луцька вирувало міське життя, насамперед економічне. Тут стояла «кам'яниця міська ратушна», де вирішувалися усі найважливіші справи за участю міських урядників.

⁵ Миля у XVIII ст. дорівнювала 7.1 км.

⁶ Люстратори називають Стир «річкою портовою» [21, s. 23].

Загалом тут нараховувалося 51 домогосподарство/будинки (*див. додаток 1*), 39 % з яких – кам'яниці. За повідомленням люстраторів тут мешкало всього двох християн, всі інші власники або орендарі помешкань – євреї [22, s. 49]. Нерухомість належала значною мірою представникам духовенства – латинській капітулі, руській капітулі, боніфратрам, домініканцям, василіанам, рабину тощо. Дуже важливо, на наш погляд, доповнити відомості про Ринок відомостями, здобутими із наявних зображальних джерел. Наприкінці XVIII ст. вигляд вулиці Ринкової у Луцьку зафіксував на акварелі польський художник Казимир Войняковський (1741 – 1812). Загалом спостерігаємо, що місто перебувало у стані занепаду – погане покриття, калюжі посеред вулиці, обшарпані будинки зі слідами перебудови та руйнування, окремі будівлі без даху тощо. Водночас присутнє відчуття якоїсь колишньої величі та могутності [8].

Характерно, що окремі будинки вже мали власні назви й, очевидно, добре були відомі місцевим мешканцям, наприклад, «кам'яниця Щирського», «кам'яниця Пекло», «кам'яниця Новий Світ», «резиденція Ангеліка» тощо. Усі вони розташовувалися у середмісті, в Ринку чи поруч, що можна розуміти у контексті важливості таких резиденцій, їх статусу та специфіки у повсякденні лучан.

Люстратори описали усі вулиці та юридики міста, які варто вказати. Крім вже названих вище, у Луцьку відомі ще й такі вулиці та квартали: Тильна поза Ринком, Широка на Жидовщині, юридика Домініканська, Жидовщина, що поза вулицею Широкою, Караїмська, Поперечна попід кармелітами до Стиру, юридика Вірменська, юридика Боніфратрів луцьких, вулиця від Стиру коло костелу боніфратрів, що веде до міста, вулиця з моста до Красного, вулиця з мосту на Передмістя. Більш детальне вивчення вказаних вулиць та імен їх мешканців, що опубліковано в додатку 1, допоможе привідкрити завісу мікроісторії Луцька. Важливо, що опублікований документ допоможе реконструювати, зокрема, релігійний та освітній простір Луцька.

Місто передусім – це його мешканці, їх нерухомість, релігійні вірування, естетичні уподобання та культурні вияви тощо. Таким чином необхідно звернутися до аналізу головних напрямків демографічних процесів. Отже, 1775 р. у Луцьку люстратори зафіксували 597 димів [9, арк. 249 зв.]. Для з'ясування динаміки демографічних показників варто перейти до відомостей з люстрації. Отже, вже у 1789 році шляхетний Ян Хромович, бурмістр міста Луцька, подав відомість обрахованої ним людності, згідно з якою чисельність християн сягала 569 «душ», а євреїв із караїмами – 1074 (всього 1643 особи) [22, s. 53]. Звісно, такі дані про міську людність потребують додаткових пояснень. Власне під «душами» бурмістр та люстратори, можна припустити, мали на увазі господарів, тобто глав сімей, чоловіків. З іншого боку небезпека такого припущення полягає у тому, що названа цифра могла становити загальну чисельність населення міста. Таким чином виникає проблема з обрахуванням людності. Важливо ще раз нагадати, що ці дані збиралися для люстрації, а, отже, в першу чергу для фіскальної мети, тому до переліку «душ», очевидно, не потрапили князівські, шляхетські родини, представники духовенства, військові тощо.

Загалом, на наш погляд, це досить низький показник, який не міг відповідати тогочасній дійсності такого значного міста й важливого економічного та культурного осередку. Зрештою, за браком джерел не можливо іншим чином верифікувати такі дані. Таким чином спробуємо піти іншим шляхом. Підрахунки загальної чисельності мешканців для цього часу можливі лише з врахуванням відповідного коефіцієнту мешканців одного будинку. Виходячи з перепису населення Волинського воєводства 1789-1790 рр., оригінальні матеріали якого втрачені, знаємо про середній коефіцієнт диму, який дорівнює 6.19 на один дим [18, с. 189]. У люстрації 1789 р. зафіксовано 466 будинків, що дозволяє приблизно обрахувати людність міста у 2890 осіб. Представлені чисельні дані вельми умовні, бо не враховують факту порожніх пляців та інших важливих моментів, тому подальші поглиблені пошуки додаткових джерел зможуть забезпечити більш вірогідні статистичні відомості.

До цього слід додати відомості про велику пожежу, що сталася у місті 5 вересня 1781 р., яка спустошила місто цілком і, за даними М. Балінського та Т. Ліпінського, згоріло 454 будинки, дві кафедри і кілька святинь [23, s. 828]. Про цей прикрий випадок більші деталі повідомили люстратори – ціле місто згоріло за кілька годин, а вогонь поширився з будинку одного єврея [22, s.52]. Розглядаючи факт цієї пожежі у Луцьку, Т. Стецький знайшов її присини у «безвідмовному перенаселенні цього міста єврейством» [27, s. 111]. Швидше за все йшлося про спосіб хаотичної та тісної забудови міста, а особливо у єврейських кварталах.

Міське життя у Луцьку доповнюють скарги лучан і відповіді на них старостинської адміністрації, що вміщені у люстрації. Таким чином, на основі збереженої інформації спробуємо проаналізувати окремі аспекти волинського міського повсякдення у 1780-х рр.

У другій половині XVIII ст. відбуваються численні зміни і спроби кардинально реформувати загальнодержавний устрій Речі Посполитої. Серед іншого вони були підсилені внутрішніми факторами нестабільності й активними та вдалим спробами іноземних держав втрутитися у внутрішні справи польської держави. Отже, міський соціум українських земель не залишився осторонь окреслених подій. Винесені луцькими міщанами скарги на розгляд люстраційної комісії носять філософсько-світоглядний характер. Вони дозволяють стверджувати про піднесення міської правосвідомості та здатність обороняти власні інтереси в усіх сферах міського повсякдення. Головним лейтмотивом складених текстів стала ідея заможного міщанства як запоруки процвітаючої держави.

Містяни скаржаться про надання численних преференцій у житті міста єврейській громаді, в той час, як інші національні громади значно втрачали свої прадавні, зафіксовані у монарших привілеях права та вольності. Завдяки значним поступкам євреї отримали чи не головне місце в економічній інфраструктурі Луцька. Справа у тому, що усі види занять євреїв – торгівля, «усі шинки», ремесла перебували під старостинською протекцією. У реальному житті це означало, зокрема, й те, що до загальних міських цехових плат вони не докладалися. Містяни та цехмістри закликали представників єврейської громади виконувати міські плати повною мірою, натомість отримували старостинські екзакуції та інші утиски [22, s. 26]. Євреї замешкали Ринок і поступово отримали відповідні документальні підтвердження на ґрунті і пляци (земельні ділянки під будівництво) у багатьох частинах міста. Зрештою, ситуація стала виглядати досить неоднозначно, коли християнину не дозволялося купувати будинок у єврея. Вищеокреслені факти підсилювали напругу та збільшували протиріччя між єврейською громадою та іншими національними громадами міста.

Важливе місце у соціально-економічному житті Луцька посідала цехова організація ремісників. Власне ремісники в українських землях, за вдалим спостереженням В. Отамановського, створили міста, міське право і міський побут [12, с. 129], а також були творцями і носіями міської культури [12, с. 130]. Виходячи із сказаного, звернімо увагу на окремі аспекти у діяльності цехів, що нам дозволяє у загальних рисах відтворити люстрація 1789 р., насамперед у частині скарг. Ремесло у Луцьку, як і в інших українських містах, мало дві форми: організовану і офіційно визнану – цехи і неорганізовану – позацехові ремісники, які працювали на юридиках шляхти і духовенства.

«Цехова братія» достатньо дбала про збереження давніх привілеїв («swobody i wolności»), здобутих упродовж попередніх XVI і XVII ст. від монархів і у своїй діяльності опиралися на основні їх застави⁷. Характерно і природньо, що при порушенні головних засад отриманих привілеїв представники корпорації вели боротьбу за дотримання того, що було свого часу задекларовано владою. Серед них натрапляємо на наступні засадничі аспекти: обрання цехмістрів, визволення учнів і підпорядкування їх цеху, звільнення ремісників від судів (замкових і міських) і переведення їх під юрисдикцію цехмістровського суду, йшлося зокрема й про гарантії захисту від різних перешкод [22, s. 39, 40]. Тим не менше в останніх десятиліттях XVIII ст. у Луцьку загострюється конкурентна боротьба та антагонізми між ремісниками-християнами і ремісниками-юдеями, між цеховими ремісниками і партачами (позацеховими ремісниками). Про загострення такої кризи заявив цехмістр кравецького і кушнірського цеху «славетний» Василь Шидловський. За його словами, через цілеспрямовані дії євреїв у його цеху залишилося заледве кілька осіб. Цехмістр відмітив, що євреї-ремісники відриваються від його цеху, не підпорядковуються, до цеху не записуються, визволення не чинять, хоч челядь та учнів тримали [22, s. 40]. Євреї упродовж останніх п'яти років вже не сплачували «холдовщизни»⁸ [22, s. 40]. Представники цеху не змогли домогтися належної покори від конкурентів через протекцію намісника, який заборонив брати такі оплати і водночас погрожував цехмістру ув'язненням [22, s. 40]. Показовий випадок трапився у 1788 р., коли єврей-ремісник приніс застава за належну до цеху плату і передав її цехмістру. Одразу після цього він звернувся до намісника зі скаргою на цехмістра, який нібито його пограбував. У цій ситуації представник міської влади став на сторону єврея, а цехмістра попередили про можливість ув'язнення [22, s. 40]. Євреям не дозволяли вступати у християнські ре-

⁷ До цього слід додати факт збереження варіантів привілеїв у цеху – чи то оригіналів, чи то їх копій пергаментних і паперових. У свою чергу люстратори староства під час розбору скарг обов'язково вивчали «права і привілеї», отримані лучанами від великих князів литовських та королів польських.

⁸ «Холдовщизна» («hołdowszczyzna») – плата, яку вносили євреї-ремісники до кушнірського і кравецького цеху у попередній час як піддані, які мали б підпорядковуватися вказаному цеху, розмір плати невідомий. Очевидно, йдеться про певний різновид «партачного», коли відбувалося «уседнання цеху». Тобто партачі вносили до цехової скриньки домовлену суму, після чого вони не ставали членами цеху, однак опинялися під «цеховою верхністю і захистом», отримували право здійснювати будь-які торговельні операції на місцевому ринку [17, с. 1062]. Такі випадки у Луцьку були зафіксовані письмово у протоколах руською (староукраїнською) та польською мовами.

місничі гільдії, тому в такій ситуації вони створювали власні професійні товариства, які називалися хавури. Їх довелося маскувати під добровільні релігійні братства, які об'єднували фахівців певного ремесла. Цікаво, що їх функції, як пишуть Й. Петровський-Штерн та П.-Р. Магочій, були дуже подібні до функцій православних братств [11, с. 98]. У середині XVIII ст. у Луцьку вже нараховувалося кілька головних хавурів кравців [11, с. 98].

Ковалі та столярі в Луцьку були в досліджуваний період об'єднані в єдиний цех на чолі зі «славетним» паном Андрієм Хігершпергером. Цех мав низку привілеїв, наданих польськими королями впродовж XVI – XVII ст., на які опирався у своїй діяльності впродовж століть. Крім того, важливими документами, що додатково врегульовували роботу цеху, виступали й диспозиції луцького старости. Наприклад, князь С. Чорторійський 13 листопада 1784 р. у Корці видав розпорядження, яке 11 жовтня 1785 р. облятував у земських луцьких книгах [22, с. 41]. Луцький староста розпорядився, аби усі ремісники могли належати до цього цеху безкоштовно [22, с. 41]. Наявність такої пільги не піднесла сам цех у своєму розвитку, бо на перешкоді його стояли інші обставини.

Річ у тім, що низка ремісників у Луцьку обслуговували потреби монастирів, аптек, шляхетських двориків і вільно заробляли, перебуваючи під захистом власників відповідних юридик. Таким чином вони не сплачували податків та не відбували повинностей на користь міста, за повідомленням Андрія Хігершпергера [22, с.41]. Він особливо акцентує на збільшенні чисельності єврейських ремісників («ktorych wielka mnogość codziennie pomnaza się») [22, с.41]. Зрештою, особливість ремісників-євреїв у місті полягала в тому, що вони одночасно займалися кількома ремеслами – бляхарством, міделиварством (тобто латунники або мосяжники), золотарством. Дивує також і те, що склярі, які виготовляли і нарізали скло, водночас виготовляли рами столярські, теслі займалися теслярською та столярською роботою⁹ – і все це відбувалося без відома цеху. Притягнути їх до відповідних оплат не видавалося можливим через заборону це робити з боку старостинського намісника [22, с.41], як це вже було проілюстровано вище. Мало того, коли такі спроби відновити належне підпорядкування робилися цехмістром, то старостинський намісник відразу направляв до нього пахолків (міських слуг), котрі перешкоджали цьому. У 1788 р. цехмістр наказав захопити єврея-ремісника, котрий за свої роботи мав внести відповідні плати до цеху, але цього не зробив [22, с.42]. У відповідь старостинський уряд направив жовніра для «екзекуції», який узяв під варту цехмістра і тримав його кілька днів доти, допоки він не сплатив кілька злотих викупу [22, с.42]. Траплялися й інші порушення прав цього ж цеху. Зокрема, цех мав право вибирати штихове¹⁰ під час ярмарків та значніших торгів у місті, однак і тут зустрічав опір та заборону з боку старостинського уряду [22, с.42]. Вище викладені обставини негативним чином відбивалися на функціонуванні цього цеху.

«Славетний» Миколай Дашук стояв на чолі шевського цеху в Луцьку до часу проведення люстрації влітку 1789 р.¹¹ Цехмістр із ремісничою братією володіли привілеєм столітньої давнини, від 17 листопада 1677 р., виданим у Гданську королем Яном III Собеським¹². Згідно з ним, шевському цеху надавалося право вільно «гандлювати» взуттям та шкірами, а також можливість збудувати шевські ятки в Луцьку (дозволялося утримувати пляц довжиною 8 сажнів¹³, а шириною у третину) поруч дому «славетного» Константина Янушевича [22, с.42]. З часом ґрунт, призначений під будівництво яток і подальшого продажу в них продукції, виробленої шевським цехом, перейшов під юрисдикцію інших осіб і на кінець 1780-х рр. був частково вже забудований. Ґрунт розташовувався в середмісті Луцька, в Ринку, навпроти костелу св. Якуба [22, с.43]. Така його локація вже викликала постійні домагання старостинської адміністрації заволодіти цією ділянкою, що на певному етапі й відбулося. Князь Чорторійський на цій землі збудував будинки, від яких мав значні прибутки [22, с.43]. Можливість безпосередньо реалізовувати власну продукцію у власних ятках шевський цех таким чином втратив. Негативним чином на діяльності луцької шевської корпорації також відбилася діяльність шевців-євреїв, які працювали під протекцією старостинської адміністрації без відповідних грошо-

⁹ Теслі, як правило, будували дерев'яні будинки, храми, каплички, підсіння, ганки, крамарські буди, підйомні мости та інші речі, а столярі виготовляли меблі (столи, лавки, крісла).

¹⁰ Штихове – плата (чи певна винагорода) від партачів чи немісцевих ремісників, які торгували своїми виробами, на користь цеху.

¹¹ У 1789 р., як зазначено у джерелі, «новим» цехмістром був обраний Войцех Щуркевич. Обидва цехмістри не знали грамоти, оскільки замість підписів на документах ставили хрестики [22, с.43].

¹² Монарх також підтвердив усі статті («we wszystkich artykułach») попередніх привілеїв польських королів – Владислава IV (від 12 лютого 1625 р., виданого у Варшаві), Яна Казимира (від 23 березня 1654 р., Варшава).

¹³ Сажень – міра довжини, що дорівнювала у Речі Посполитій 1,72 м.

вих внесків до скриньки шевського цеху¹⁴. З іншого боку, такі процеси, а також сприяння влади позитивно вплинули на діяльність євреїв-шевців, котрих загальна чисельність значно перевищувала ремісників-християн, як це вказано у люстрації [22, s.43], хоч без жодних кількісних показників. Крім того існував ще звичай сплати до цеху п'яти злотих від шкір оброблених і необроблених, які продавали у єврейських ятках. Відповідні плати за наказом старости йшли в досліджуваний час від єврейських торговців до його скарбниці [22, s.43]. Євреї «привласнили» собі вільність купівлі усіх шкір, привезення взуття, черевиків і тим усім у найнятих крамах самі торгували [22, s.43]. Означені вище аспекти економічних відносин применшували фінансові можливості цеху при збереженні старих плат, а отже наближали їх до певного занепаду. Крім названих цехів упродовж XVIII ст. у місті активно продовжували працювати різницький, малярський та рибацький цехи [21, с. 205]

Лучани вимагали від люстраторів внести витяги з люстраційного акту 1663 р., бо в ньому були наявні екстракти попередніх привілеїв місту XVI – першої половини XVII ст. Люстраційна комісія хоч і брала до відома привілеї XVI і XVII ст., проте висловила думку про те, що привілеї та різноманітні до них умови з плином часу (а йшлося про документи 250-літньої давнини) втрачали свою чинність, тлумачилися містянами по-різному. До цього слід додати війни, пожежі та епідемії, які впливали на чисельність лучан та стратегії виживання їх в умовах критичних ситуацій, коли мало хто зважав на юридичні аспекти. У кінцевому результаті монарші пільги мали принести місту та його мешканцям спокій та процвітання, проте сталося навпаки, бо міське суспільство зазнавало спантеличення та колотнечі.

У цьому контексті досить важливо звернути увагу на іншу ситуацію, коли привілеї надавалися мешканцям міста ще в умовах належності Волині до Великого князівства Литовського, а згодом – Речі Посполитої. Таким чином спочатку судилися за «правом руським чи волинським», надалі відбувалося утвердження магдебурзького¹⁵ привілею Луцька та урівняння в правах містян луцьких із містянами віленськими та київськими [22, s. 49]. Відповідні трансформації в українських землях ранньомодерного часу вимагали кореляції давніх привілеїв із новими вимогами та обставинами часу і особливо, коли йшлося про XVIII ст. – добу Просвітництва.

Вельми важлива частина люстрації 1789 р., де представлено дані за назвою «Стан міста Луцька». Загалом слід мати на увазі, що люстратори прекрасно розуміли стан міських поселень Волинського воєводства на кінець XVIII ст., тому їх теза про загальний занепад міст може сприйматися як вірогідна, хоч і потребує додаткової аргументації.

Отже, найперше, це загальна зубожілість міського населення, на чому наголошують люстратори [22, s. 49]. Досить незначні прибутки з міста не давали ширшої можливості піднести Луцьк у його розвитку. Оренда полів та мостового на річці Глушець складала суму всього 697 злотих і 2 гроши [22, s. 50]. З названих сум окремі кошти виділялися на утримання мосту у належному стані (тобто купівля дерева тощо) [22, s. 50]. Загалом річний прибуток із міста Луцька становив 24.309 польських злотих і 10 грошей, сума котра йшла до диспозиції комісії Скарбу коронного (див. додаток 2). Детальніше різні види прибутків подані у додатку 2.

Загалом люстратори незадоволені рівнем прибутків Луцька, бо, за їх відомостями, у місті ще наявна низка міських пляців «в заставах різним юрисдикціям», які б мали себе фінансово виправдовувати [22, s.50]. Зрештою, у люстрації відзначено, що Луцьк, як велике місто, могло б приносити більші прибутки, а значить і більше користі для коронного скарбу.

На перешкоді розквіту міського життя, за даними люстраторів, лежала мала чисельність християн, які в свою чергу поділені на дві «партії», і між ними відбувалася постійна колотнеча [22, s. 50]. Проблему занепаду міста дослідники XIX ст. вбачали в іншому. На думку А. Сендульського, з початку XVIII ст. у зв'язку із занепадом православної церкви «Луцьк почав представляти собою суто польське місто» [16, с. 850], хоч насправді ситуація з етнічним складом «столичного міста» виглядала інакше. Люстратори в унісон із російським дослідником відзначають у місті про католиків «значно осілих» [22, s. 23]. Загалом упродовж попередніх століть складалося багатонаціональне полотно Луцька – тут мешкали українці, вірмени, татари, волохи, караїми і євреї, а також угорці. Етнічна строкатість міста належала до його специфіки.

Ключові позиції у житті міста посідала християнська громада. Варто відзначити, що практично неможливо чітко вказати чи розділити представників католицької віри та православної чи греко-католицької. До першої у переважній більшості належали поляки, а українці – до двох інших конфесій.

¹⁴ Такі внески, за словами цехмістра, фігурують у цехових протоколах за попередні часи.

¹⁵ Магдебурзьке право люстратори йменують «prawo saxonu magdeburskiego».

Певним орієнтиром у цьому питанні можуть слугувати християнські святині, що перелічені у прикінцевій частині додатку 1.

Представники єврейської громади Луцька посідали достатньо вагоме місце в економічній інфраструктурі міста. Шинки та корчми приносили великі фінансові статки не лише євреям-орендарям¹⁶, але й власникам міста через право пропінатії. Аналогічно ситуація із зайнятістю євреїв складалася і в інших волинських містах, адже торгівля спиртним у цей період перетворилася на типове єврейське заняття [14, с. 125]. Луцькі євреї також активно займалися торгівлею – продавали товари сукенні, блаватні¹⁷, шкіри та коріння. Специфікою їх підприємницької діяльності було те, що персонально вони не їздили по товари, щоб торгувати «з першої руки». Усі групи товарів такі купці діставали з Бродів, хоч люстратори вказували на те, що ліпше їх йменувати «перекупами», аніж купцями [22, s. 51]. Також зустрічаємо й інші характеристики луцьких єврейських купців. Зокрема, йдеться про їх азарт і прагнення отримати непомірні прибутки, у погоні за якими вельми часто щороку з'являлася заздрість, ненависть, підкупність, які усіх їх нищать [22, s. 51]. Водночас деякі з них більше обережні та бережуть свої статки та маєтки від занепаду. Люстратори мали власний погляд на єврейський люд і винесли проблему необхідності створення чіткого перепису єврейського населення задля подальшого їх ефективного оподаткування [22, s. 51]. Взятися за такий перепис люстраційна комісія не спромоглася, адже була повідомлена, що євреї від міста до міста уникають правдивого перепису населення. Для цього вони постійно мігрували, блукали по лісах, по селах, у містах ховалися на дахах, у льохах, по різних закутках, переховували одні інших тощо [22, s. 52]. Така поведінка євреїв може бути пояснена їх народним повір'ям, згідно з яким вважалося, що народ, який буде повністю пороховано приречений на загибель. У цій ситуації стало очевидним, що здійснити перепис єврейського населення можливо лише через широкі урядові акції.

Добрі прибутки мали луцькі євреї від найму будинків від обивателів, що приїздили до міста на суди, сеймики та інші з'їзди. Люстратори отримали від кагалу трьохлітні реєстри пропінатії (меду, горілки, пива), з чого вкотре було зроблено висновок про добрі прибутки від чопового¹⁸ у королівських містах. Члени комісії мали особливе доручення пильнувати за непорушним виконанням сплат цього державного податку. Разом з тим високі прибутки від виготовлення і продажу спиртних напоїв штовхали багатьох міщан до цього виду занять.

Єврейські будинки у місті забудовані хаотично, як про це було вказано вище, дуже близько один до одного і без маркування (чи відповідних позначок). У зв'язку з цим намісник луцького старости Саєвський вніс пропозицію запровадити поліцейний нагляд, до компетенцій якого входили рекомендації щодо розміщення коминів у єврейських будинках [22, 52]. Такі ініціативи виникали у лучан цілком природно, адже хаотична та тісна забудова міста призводила до нищівних наслідків після охоплення вогнем не лише однієї вулиці чи кварталу, а й усього міста. Таким чином необхідно було шукати порятунків від вогняної стихії за допомогою превентивних заходів на кшталт вказаних. Загалом у розпорядженні люстраторів були ширші відомості про суперечки юдеїв із християнами на теми порушення їх прав за бою худоби, позичених сум грошей тощо (окреслені питання досить лаконічно позначені у люстрації).

Громада караїмів посідала важливе місце в етнічному різномаятті Луцька упродовж річпосполитського періоду. За спостереженнями О. Компан, серед караїмів «були добрі виноградари, ремісники і особливо купці» [6, с. 95]. Господарська діяльність караїмів значною мірою опиралася на низку привілеїв. Однак, на час проведення люстрації луцькі караїми вже не мали у своїх руках оригінальних документів, бо вони були втрачені під час частих пожеж у місті [22, s. 47], зокрема під час останньої пожежі 1781 р. Відтак, довелося здобути витяги з Литовської метрики, аби надати відповідні документи люстраторам. Водночас вони висловлювали думку про те, що мали вживати тіж привілеї і свободи, що й і луцькі євреї під іменем «рабанів»¹⁹.

Чисельність караїмів у Луцьку для досліджуваного часу була незначною, що констатують люстратори [22, s. 53]. Відомий польський історик і мемуарист Єнджей Кітович (1727/1728 – 1804) свого часу побував у королівському місті. За його спостереженнями, у Луцьку їх могло нараховуватися близько 80 господарів, жили вони промислами, подібно до євреїв, ходили по-польськи, а швидше,

¹⁶ Місцеві євреї головним чином мали прибутки від шинкарства («szynkiem nauwięcej bawią się») [22, s. 51].

¹⁷ Різновид тканини.

¹⁸ Чопове – державний податок, який сплачували головним чином міщани за виготовлення пива, горілки, меду та вина, який становив у середньому 1/8 вартості напою.

¹⁹ У люстрації вжито терміни «євреї рабани» і «євреї караїми» [22, s.48].

по-татарськи, з борідками, під шапками носили кримки (оксамитові шапочки), з євреями мали недружні стосунки і не терпіли одні одних [24, s.4].

У розвитку міської економіки караїмська громада успішно знайшла свою нішу. Наприкінці XVIII ст. караїми прилучилися до промислів, займалися «фурманкою», тобто перевізництвом, орендували коней, а також відбували далекі подорожі. У торговельній справі у караїмів привалювала реалізація дрібного товару [22, s. 53]. Люстратори відзначають їх ретельнішими та стараннішими у своїх вчинках і роботах від євреїв і, на їх думку, якби чисельність караїмів була більша, то місто від того не шкодувало би, бо послуга від них велика у всіх відношеннях [22, s. 53].

Луцька вірменська громада ще з кінця XVII ст. утворила власну юридику в місті, проте її діловодство не дійшло до нашого часу [3, с. 847]. У 1700 р. у Луцьку налічувалося 11 вірменських сімей [3, с. 231], а в 1783 р. парафія вже не діяла [3, с. 213].

З люстрації дізнаємося про угорця у Луцьку, який мешкав з родиною в Ринку. Він орендував кам'яницю, що належала латинській капітулі. З великою мірою вірогідності можна стверджувати, що він належав до заможних купців міста (*див. додаток 1, № 58*).

Францішек Салезій Мошинський як намісник діничного вйтівства луцького своїм іменем та іменем князя Казимира Чорторійського також проводив активну боротьбу за прибутки з ґрунтів, полів та сіножатей міста. Важливим інструментом цієї боротьби на час проведення люстрації 1789 р. стали скарги на окремих «повсталих і зухвалих» міщан [22, s. 53]. До них він відносив «фальшиві закиди» шляхетного Павла Дасткевича і його спільників. Скаргу намісника вйта варто сприймати і як відповідь на скарги міщан на його адресу. Вцілому Францішек Мошинський вказав на обов'язки міщан, які окреслені у декреті 1757 р. Зокрема, йдеться про те, що луцькі міщани мають виявляти послух вйтові, який має розглядати усі їх справи. Уряднику належало у місті три будинки з усіма вільностями, а також воскобійня, міри, колоди, корці, гарнці, кварта, локті (йдеться про еталони мір і ваг) – все під печатями вйта. У розпорядженні вйта перебували поля та сіножаті, осаджені піддані [22, s. 63-64]. Резиденція вйта розташовувалася у наданому йому селі Ставрів.

Вйт стежив, щоби ятки в Луцьку не залишалися без господарів. Усі ярмарки в Луцьку перебували під його контролем, бо жоден купець приїжджаючий і від'їжджаючий не мав права розкладати свої товари і торгувати ними без відома вйта. Половину урядників щороку він мав право обирати сам, а другу половину – з поспільством разом, при цьому від попередніх урядників він мав відібрати полічені прибутки [22, s. 64]. Вказані міські урядники мали направляти апеляції міщан до вйта. Князь Чорторійський видав привілей, яким впровадив уряд віцевйта. До компетенції останнього входило щороку закликати міщан (половину вйтівських урядників та половину від поспільства обраних) задля подальшого здійснення суду. Таким чином суд вйтівський і суд магістратський став загальним, що практикувалося в Луцьку впродовж 1780-х рр. [22, s. 66]. Під час судових засідань у залах були приставлені жовніри зі зброєю для загального порядку [22, s. 68]. Магістрат на чолі з Мошинським, за його ж словами, працював задля залюднення, безпеки та порядку. Проте така ситуація з самоуправлінням викликала настрої до змін.

Очільником кардинальних змін міського життя у Луцьку став шляхетний Павло Дасткевич. Власне він належав до виборних міських урядників магістрату і в 1787 р. став бурмістром²⁰ [22, s. 70]. Портрет цього активіста доповнює його участь як репрезентанта депутації від Луцька разом з Криштофом Медецьким [7] у роботі Чотирилітнього сейму (1788 – 1792), який мав на меті масштабне реформування Речі Посполитої, в тому числі й міського самоуправління та розширення прав міщан. Прикметно, що до луцького магістрату надійшов лист від президента Варшави шляхетного Яна Декерта (1738 – 1790) із запрошенням взяти участь «за прикладом інших міст» в обговоренні реформування міського життя [22, s. 73]. У справі міського реформування взяли участь лише королівські міста (було представлено 141 місто) і як наслідок з'явився «Закон про вільні королівські міста» у Речі Посполитій від 18 квітня 1791 р.

Прогресивним змінам міського життя на заваді став князь Чорторійський та його намісники. Таким чином вони прагнули якомога темнішими фарбами зобразити його діяльність у скарзі, що згодом знайшло своє відображення на сторінках люстраційного акту. Отже, вйтівський намісник Мошинський скаржився на вельми активну діяльність П. Дасткевича як бурмістра. Він повідомляв, що всупереч традиції проводити вибори на початку нового року, у грудні 1788 р. П. Дасткевич про-

²⁰ До 1787 р. функції бурмістра виконував славетний Хромович.

вів у Луцьку надзвичайні збори, підмовив міщан до виборів, кого під приводом податків, кого силою. Таким чином, згідно зі скаргою, він здобув міський уряд, а присягу виконував перед своїм зятем Пьотровичем, не допустивши фізично до цього інших міщан, як того вимагає традиція та право [22, s. 66]. Список правопорушень П. Дасткевича продовжений нападом на дім намісника старости. До цього також було додано питання про фінансові справи міста, коли П. Дасткевич та цехмістри (тобто представники магістрату та вийтівського суду у поєднанні) мали обрахувати прибутки та витрати, то відповідної калькуляції не було проведено. У реальному житті міста це означало, як пояснено у скарзі, зубожіння міста, бо прибутків від чопового не було отримано, міст на Глушці не було фінансів лагодити, бо «за Дасткевича все запустіло» [22, s. 67]. Міська судова система у Луцьку відійшла від старих традицій і почала під зверхністю нового очільника занепадати, як повідомляється у документі [22, s. 67-68]. Усі факти, що описані у скарзі не були підкріплені жодним істотним документом, про що письмово повідомлено [22, s. 68].

Шляхетний Ян Хромович як прибічник старостинського уряду також звернувся зі скаргою до люстраторів²¹. У ній він наголошував, що усі сфери міського життя прийшли до глибокого занепаду через порушення прав і привілеїв міщан на ґрунти, поля, вільні шинки, млини, сіножаті, ятки дісталися «різним у руки», до цього додалися «різні революції» та «частий вогонь» [22, s. 69]. Значних втрат зазнали і духовні обителі та церкви міста тощо. П. Дасткевич фігурує у цій скарзі як той, хто зневажив усі міські права і заволодів усіма можливими прибутковими статтями міста, при чому оголосив себе «президентом» [22, s. 71]. Список порушень норм міського життя був продовжений посяганням на вибори, їх таємність тощо [22, s. 71].

П. Дасткевич та коло його прихильників мали можливість дати відповідь на зафіксовані закиди. Загалом вони повідомили, що справи в Луцьку йшли нормально до того часу, поки не з'явився намісник зі своїм судом, від якого лише утиски міщанам збільшувалися [22, s. 75]. Всі звинувачення П. Дасткевич аргументовано заперечував і наголошував на тому, що жодних боргів місту не залишив, а при потребі й свої кошти вкладав для розвитку Луцька [22, s. 76]. Елекцію, яку він проводив не можна назвати нелегальною, бо він погодив це питання зі всіма урядниками, а про затвердження вибору звернувся до судів задвірних «його королівської милості» [22, s. 76]. Намісник Мошинський увійшовши у свої права, став бити та ув'язнювати усіх добре мислячих і дбаючих про прибутки міста мешканців. Своїми діями він збурих міщан до такого ступеня, що деякі покинули місто і свої будинки [22, s. 77]. Натомість Павло Дасткевич повідомляв, що всі справи він вів чесно з користю для міста²². Окреслені факти міської боротьби за власні права та вольності свідчили про кардинальні зміни, які вимагав здійснити час.

Отже, місто Луцьк упродовж XVIII ст. зазнавало значних втрат та руйнувань, а ліквідувати їх повною мірою до останнього десятиліття, як видається, не вдалося. До цього слід додати загальну тенденцію занепаду міського життя у цей період. Вся економічна інфраструктура міста була вибудована на привілеях XVI – XVII ст., які в наступному столітті підтверджували польські королі. Вони були покладені в основу економічного розвитку міста. Досить добре географічне розташування, річкові ресурси дозволяли мати вигідну торговельну інфраструктуру. Цехові корпорації у місті все більше втрачали ознаки організаційної основи, руйнувалися правові засади їх функціонування. Етнічні меншини міста – євреї, караїми, поляки, вірмени, угорці посідали власні ніші у міському просторі Луцька, сповідували різні конфесії, займалися торгівлею, ремеслами, промислами, орендами тощо. Міське самоврядування перебувало під значним впливом старостинського уряду. У контексті проведення державних реформ лучани виявилася активними учасниками змін міського життя, одним із наслідків чого стало прийняття нових законів сеймом щодо мешканців королівських міст.

²¹ Крім нього цю скаргу підписали чи поставили знак святого хреста через неписьменність ще такі міські урядники: Яцентій Гурський (свого часу виконував функції бурмістра), Андрій Щуцький (райця), Михайло Козакевич (райця), Юзеф Язвінський (лавник), Онуфрій Халупинський (лавник). З названого кола представників магістрату лише лавник Ю. Юзвінський знав письмо, а також бурмістр Ян Хромович.

²² Все вказане у відповіді на скаргу було також підтверджене міщанами, що під тримували П. Дасткевича: Томаш Совежанський (радний), Ян Магеровський (радний), Ян Міклошевський (радний), Юзеф Бжезінський (радний), Ян Зіммерман (лавник), Василій Шидловський (старший гмінний), Стефан Позняковський (гмінний), Микола Дащук (гмінний луцький), Войцех Щуркевич (гмінний), Ян Маєвський (гмінний), Михайло Зьолковський (гмінний) та ін.

Під час публікації частини генеральної люстрації 1789 р. текст передано максимально близько до джерела, у квадратних дужках розкрито скорочення слів, надрядкові літери внесені в рядок та подані курсивом, написання власних та загальних назв подано відповідно до сучасних норм написання.

Додаток 1.

Опис будинків у місті Луцьку в 1789 р.²³

/s. 3/ Opisanie domow miasta Lucka sporządzone, a nayprzed w zamku nazwanym Okolnym.

N[umer]o 1.	Zamek je[go] król[ewskiej] m[il]osci.
2.	Dworek z placem j[aśnie] w[elmożneg]o Hulewicza chorążego łuckiego.
3.	Rezydencye dla professorow.
4.	Rezydencye dawnieysze dla kanonikow.
5.	Aptyka j[ego] m[iłości] pana Żółtowskiego do katedry łacińskiej należąca.
6.	Kollegium pojezuickie do katedry łacińskiej.
7.	Dworek w[elmożneg]o Czerniawskiego.
8.	Dworek w[elmożneg]o Rohozińskiego pisarza ziemskiego łuckiego.
9.	Dworek w[elmożneg]o Łeduchowskiego.
10.	Rezydencye kapellana w[ielebnych] p[an] brygittek łuckich.
11.	Dworek w[elmożneg]o Rybickiego.
12.	Klasztor w[ielebnych] p[an] brygittek.
13.	Plac pusty.
14.	Dworek j[ego] m[iłości] xiędza Brodowicza.
15.	Dworek j[aśnie] w[elmożneg]o Radwańskiego sędziego ziemskiego łuckiego.
16.	Plac pusty w dzierzeniu opactwa żydyczyńskiego.
17.	Plac pusty j[aśnie] w[elmożneg]o Stroynowskiego.
18.	Dworek kończący się w[elmożneg]o jaśnie pana Kaszewskiego.
/s. 4/	
19.	Dworek w[elmożneg]o Jałowickiego starosty wilatyckiego.
20.	Dworek w[elmożneg]o Strzelnickiego.
21.	Dworek w[elmożneg]o Baczewskiego.
22.	Plac pusty w[elmożneg]o Radeckiego.
23.	Plac pusty j[aśnie] w[elmożny]ch Olizarow.
24.	Plac pusty na którym był dworek je[go] m[iłości] xiędza Gliński. Domy poza zamkiem Okolnym.
25.	Domek szlchetnego Andrysa Hygierszpeygera.
26.	Domek Andrzeja Gaszyńskiego.
27.	Domek Jana Dzwonnika.
28.	Dworek urodzonego Kwiatkowskiego.
29.	Dworek urodzonego Korzeniowskiego.
30.	Dworek urodzonego Kosciuskiewicza.
31.	Dworek w[ielebn]ey Sasinowrzy.
32.	Dworek urodzonego Bunieckiego.
33.	Browar w[ielebnych] p[ann] Brygittek.
34.	Domek szlchetnego Marcina Pozniakowskiego.
35.	Dworek dopiero budować zaczęty j[ej] m[ości] pani Lewickiej.
36.	Karczma j[aśnie] o[świeconego] xięcia starosty Łuckiego.
37.	Dworek j[ego] m[ości] p[an]a Dubieliewskiego.
Ulica Troiecka	
38.	Kamienica kapituły łuckiej łacinskiej gdzie poczta.
39.	Dworek j[aśnie] w[ielmożnego] Podhorodeńskiego.
40.	Dworek w[ielmożneg]o Lityńskiego.
41.	Dworek j[aśnie] o[świeconego] xięcia Czetwertyńskiego.
42.	Plac pusty.

²³ AGAD. S. 3 – 18.

43.	Dworek w[ielmożnej] Kotowiczowy wdowy, a dziedziczny j[aśnie] w[ielmożny]ch Kuczyńskich.
44.	Dworek w[ielmożnej] Byczkowski.
45.	Klasztor w[ielebnych] xięży dominikanow.
46.	Domek Jakoba Kotlarza.
47.	Karczma w[ielebnych] x[iędzów] dominikanow.
48.	Dworek w[ielmożneg]o Pszewłockiego.
49.	Dworek w[ielmożneg]o Jackowskiego.
/арк. 5/	
50.	Dworek w[ielmożneg]o Klimkiewicza.
51.	Karczma Leyby Wolowicza.
52.	Kamienica w[ielmożneg]o Sabickiego.
53.	Dworek w[ielmożneg]o Zmigrockiego.
54.	Dworek w[ielmożneg]o Falkowskiego.
55.	Dworek w[ielmożneg]o Gnatowskiego.
56.	Plac pusty do katedry łuckiej łaціńskiej należący.
57.	Plac pusty w dzierzwie w[ielmożneg]o Wolańskiego.
Ulica Rynkowa	
58.	Kamienica kapituły łaціńskiej gdzie węgrzyn mieszka.
59.	Kamienica tey ze kapituły gdzie Necha.
60.	Kamienica Szczyrskiego zwana.
61.	Kamienica szlachtetnego Szczuckiego.
62.	Kamienica x[ięzów] bonifratrow łuckich.
63.	Kamienica x[ięzów] dominikanow łuckich.
64.	Kamienica mieyska ratuszna, a druga po prawey stronie szl[achetneg]o Dastkiewicza.
65.	Domek Hersza Uszerowicza.
66.	Domek Icka Wigdorowicza.
67.	Domek Kielmana Moszkowicza.
68.	Kamienica rabina Krawieckiego.
69.	Domek Szlomy Moszkowicza.
70.	Domek szlachtetnego Mikłaszewskiego.
71.	Domek Szmaj Berkowicza.
72.	Kamienica Szymona Karaima.
73.	Domek Icka Szymchowicza.
74.	Domek Herszka Leybowicza.
75.	Domek Łeyzora Srułowicza.
76.	Domek Michela Ickowicza.
77.	Domek Sruła Szymsonowicza.
78.	Klasztor w[ielebnych] x[ięży] bazylianow.
79.	Domek Leybki Ickowicza.
80.	Domostwo Zelmana Judkowicza
/s. 6/	
81.	Kamienica szlachtetnego Medeckiego nieskończona.
82.	Domostwo Zelmana Szmuklerza.
83.	Domostwo Moszka Ickowicza.
84.	Domostwo Łachmana Josiowicza.
85.	Domostwo Zelmana Cerulika.
86.	Dom Abela Josiowicza.
87.	Dom Abramka Jzraeliowicza.
88.	Dom Sruła Szmuyłowicza.
89.	Dom Zelmana.
90.	Dom Jankiela Cerulika.
91.	Dom Rubina Kusnierza.
92.	Dom Zyndy.
93.	Dom Leybki Matysowicza.
94.	Dom Jcka Piątkowskiego.
95.	Dom Chaimka Naflūłowicza.

96.	Kamienica Abela Majorowicza.
97.	Kamienica w[ielebnych] x[ięzy] bazylianow łuckich.
98.	Kamienica w[ielebny]ch Horaynow.
99.	Kamienica kapituły łuckiey łacińskiej.
100.	Dom ze sklepem Moszka Mortkowicza.
101.	Kamienica Nowy Swiat zwana.
102.	Kamienica szlachetnego Pawła Dastkiewicza.
103.	Kamienica Szapsaja Wołowicza.
104.	Kamienica Chaimka Kiwiuka.
105.	Dom Jęty Wdowy.
106.	Dom Mordusia Ezykowicza.
107.	Kamienica kapituły łuckiey Ruskiej.
108.	Kamienica Piekło zwana.
Ulica Tylnia poza Rynkowa	
109.	Domek Szaj Naftułowicza.
110.	Domek Zelmana Złotnika
111.	Domek Tadeusza Dobrowolskiego.
/s. 7/	
112.	Domek Jankiela Berkowicza
113.	Dwor w[ielebne]o Augustynowicza pisarza konsystorskiego.
114.	Rezydencye murowane Angelika zwane.
115.	Domek Moszka Rowieńskiego.
116.	Dom szlachetnego Pawła Dastkiewicza.
117.	Dom Jcka Wołowicza.
118.	Dom Majorka Szlomowicza.
119.	Dom Leybki Jckowicza.
120.	Dom Berka Machlinego.
121.	Dom Mydli Leybkowey.
122.	Dom Leybki Szlomowicza.
123.	Dom Arona Wiernika.
124.	Kamienica w[ielmożne]o Liniewskiego staroscica zwinograd[skiego].
125.	Kamienica sz[ł]achetnego Jozefa Brzezińskiego.
126.	Domek Szmuyła Złotnika.
127.	Domek Moszka Złyszcz.
128.	Dom Abramkowy Wdowy.
129.	Dom Wola Moszkowicza.
130.	Dom Zendla Szamsonowicza.
131.	Dom Herszka Jzraelowicza.
Ulica Szeroka na Żydowszczyznę	
132.	Dom Szmuyła Hałaydy.
133.	Dom Abramka Moszkowicza.
134.	Kamienica Herszka Szymonowicza.
135.	Dom Berka Mordusiewicza.
136.	Dom Mordusia Kramarza.
137.	Domek Abramka Szmuklerza.
138.	Dom Jowela Boruchowicza.
139.	Dom Arona Jckowicza.
140.	Dom Jcka Dawidkowicza.
141.	Dom Leybki Szymonowicza.
142.	Dom Azryła Piekarza.
/s. 8/	
143.	Dom Borucha Moszkowicza.
144.	Domek Majorka Gdańskiego.
145.	Domek Judki Aronowicza.
146.	Domek Herszka Krawca.
148.	Domek Leybki Azrylowicza.

149.	Domek Abramka Muszczynego.
150.	Domek Leybki Boruchowicza.
151.	Domek Mordki Krawca.
152.	Domek Jcka Szulimowicza.
153.	Domek Jankiela Anszelowicza.
154.	Domek Leybki Erczykowicza.
155.	Domek Majorka Elowicza.
156.	Domek Zelmana Złotnika.
157.	Domek Mendela Sapsajowicza.
158.	Domek Moszka Abramowicza.
159.	Domek Dawidka Zeylikowicza.
160.	Domek Azryla Bakalarza.
161.	Domek Majorka Szewca.
162.	Domek Chajma Bakalarza.
163.	Domek Leyby Herszkowicza.
164.	Domek Leybki Piekarza.
165.	Domek Moszka Froimowicza.
166.	Domek Abramki Szklarza.
167.	Kamienica Jcka Kugielą karaima.
168.	Domek Jzraela Natowicza.
169.	Domek Mordki Szkulnika.
170.	Domek Jowela Leybowicza.
171.	Domek Uszera Bakalarza.
172.	Domek Zeylika Rzeźnika.
173.	Domek Jcka Kusnierza.
174.	Dom Josia Sapsajowicza sendyka ²⁴ .
/s. 9/	
175.	Domek Brayny Wdowy.
176.	Domek Rubina Rubinowicza.
177.	Domek Froima Furmana.
178.	Domek Rafała Ezykowicza.
179.	Dom Abela Herszkowicza.
180.	Dom Freydy Wdowy.
181.	Dom Abramka Josiowicza.
182.	Domek Zusia Wigdorowicza.
Jurydyka dominikańska.	
183.	Na tey jurydyce jest numerow dwanasce.
195.	Dworek w[ielmożnego]o Bliżińskiego.
Żydowszczyzna poza ulicą Szeroką leżąca	
196.	Łażnia.
197.	Domek Jcka Nuchymowicza.
198.	Domek Froima Sapsajowicza.
199.	Szpital żydowski.
200.	Szkoła żydowska.
201.	Domek Etlі wdowy.
202.	Browar staroscinski.
203.	Przyszkołek żydowski krawiecki.
204.	Szkoła żydowska murowana.
205.	Szkoła drewniana żydowska.
206.	Domek Herszka Wigdorowicza.
207.	Domek Wigdera Bakalarza.
208.	Domek Abramka Szkulnika.
209.	Domek Mordki Peysachowicza.
210.	Domek Jcka Figlarza.

²⁴ Синдик – уповноважений правно-публічною громадою правник для захисту її інтересів у судових справах.

211.	Domek Herszka Faktorza dominikańskiego.
212.	Domek Grandy Piekarza.
213.	Domek Herszka Rzeznika.
214.	Domek Kadysa Mordusiewicza.
/s. 10/	
215.	Domek Kaznodziej zydowskiego kahalny.
216.	Domek Herszka Szkolnika.
217.	Domek Berka Mendelowicza.
218.	Domek Szlomki Kantora.
219.	Domek Uszera Szkolnika.
220.	Domek Mydlarza Zyda.
221.	Domek Herszka Berkowicza.
222.	Domek Wola Krawca.
223.	Domek rabina łuckiego.
224.	Domek Judki Łaziennika.
225.	Domek Jankiela Bakalarza.
226.	Domek Dawidowicza.
227.	Domek Szlomki Jckowicza.
228.	Domek Josia Leyzorowicza.
229.	Domek Moszka Bakalarza.
230.	Domek Berka Krawca.
231.	Domek Mortki Kordysza.
232.	Domek Leybki Targowickiego.
233.	Domek Feywela Gierszonowicza.
234.	Domek Oszyi Bakalarza.
235.	Domek Abramka Jntroligatora.
236.	Domek Zusia Krawca.
237.	Domek Arona Szklarza.
238.	Domek Szlomki Bakalarza.
239.	Domek Leybki Buraka.
240.	Domek Herszka Jowelowicza.
241.	Domek Rubina Krawca.
242.	Domek Berka Krawca.
243.	Domek Herszka Krawca.
244.	Domek Herszka Mosięznika.
245.	Domek Mordki Krawca.
/s. 11/	
246.	Domek Herszka Eyszerowicza.
247.	Domek Leyby Szaszonowiczowey wdowy.
248.	Domek Uszera Jberowicza.
249.	Domek Jankiela Buraka krawca.
250.	Domek Herszka Krawca.
251.	Domek Herszka Nuchymowicza krawca.
252.	Domek Ela Tandytnika.
253.	Domek Uszera Krawca.
254.	Domek Josia Szmuyłowicza.
255.	Domek Wola Jankielowicza.
256.	Domek Jcka Zawoelowicza kusnierza.
257.	Domek Machli Wdowy.
258.	Domek Moszka Jckowicza.
259.	Domek Beynisa Bakalarza.
260.	Domek Leybkowy.
261.	Domek Pawła Barnackiego.
262.	Domek Herszka Jukielowicza.
263.	Domek Leyby Herszkowicza piekarza
264.	Domek Uszera Ciesli.

265.	Domek Peka Potychy.
266.	Domek szlchetnego Bartłomieja Ostapowicza.
267.	Domek Mordki Uszerowicza.
268.	Rezydencya świętopokrowska.
269.	Dworek w[ielmożneg]o Kucharskiego.
Ulica Karaimska	
270.	Domek Szoloma Rabinowicza.
271.	Domek Samuela Rabinowicza.
272.	Domek Josia Zorochowicza.
273.	Domek Słoni Karaimki wdowy.
274.	Domek Moszka Jekowicza.
275.	Domek Dawidka Bakałarza.
/s. 12/	
276.	Domek Herszka Szewca.
277.	Domek Nowacha Josiowicza.
278.	Domek Josia Morduchowicza.
279.	Domek Jcka Abramkowicza.
280.	Domek Szlomki Nysonowicza.
281.	Plac pusty.
282.	Szkola karaimska.
283.	Domek Szoloma Aronowicza.
284.	Domek Jckowy Wdowy.
285.	Domek Josiowy rabinowy wdowy.
286.	Domek Szymona Josiowicza.
287.	Domek Szemelowy Wdowy.
288.	Domek Jcka Kugla.
289.	Domek Całka Moszkowicza.
290.	Domek Josia Karaima.
291.	Domek Jcka Szymonowicza
292.	Domek Abramka Jekowicza.
293.	Domek Nowacha Josiowicza.
294.	Domek Samuela Szymchowicza.
295.	Domek drugi tegoz.
296.	Domek Samuela Mordusiewicza.
297.	Domek Szymona Nysonowicza.
298.	Domek Moszkowy Dawidowiczowy wdowy.
299.	Domek Jcka Abramowicza.
300.	Domek Josia Dawidowicza.
301.	Domek Jcka Litwaka.
302.	Domek Szymona Szmuyłowicza.
303.	Domek Szymona Całkowicza.
304.	Domek Moszka Judkowicza.
305.	Domek Moszka Pociechy.
306.	Domek Dawidka Czernego ²⁵ .
/s. 13/	
306.	Domek Dawidka Czernego.
307.	Domek Szolomowicza.
308.	Domek Rabinowy Wdowy karaimki.
309.	Domek Jcka Dawidowicza.
310.	Domek Zelmana Krawca.
311.	Domek Abramka Jekowicza.
312.	Domek Kaczora Karaima.
313.	Domek Peysacha Bakowieckiego.
314.	Domek Szlchetnego Juzwińskiego.

²⁵ Повторено в оригіналі повний рядок на наступному аркуші.

315.	Domek szlachtetnego Macieja Kulczyńskiego.
316.	Domek w[ielmożneg]o Drzewieckiego.
317.	Domek szlachtetnego Onufrego Chałupińskiego.
318.	Woskoboynia.
319.	Domek Danka Karaima.
320.	Domek Machała Kierszniowskiego.
321.	Domek szlachtetney Chałupińskiej wdowy.
322.	Klasztor w[ielebnych] o[jców] karmelitow.
Ulica Poprzeczna popod karmelitami do Styru	
323.	Domek szlachtetnego Pawła Dastkiewicza.
324.	Domek Rabczewskiej Wdowy.
325.	Domek szlachtetnego Mikołaja Daszczuka.
326.	Domek szlachtetnego Jana Zielańskiego.
327.	Plac pusty pojezuicki w[ielmożneg]o Radeckiego.
Jurydyka Ormiańska	
328.	Domek szlachtetnego Błażeja Korzeniowskiego.
329.	Dworek w[ielmożneg]o Mytczyńskiego.
330.	Dworek w[ielmożneg]o Buchowckiego.
331.	Dworek w[ielmożneg]o Rozańskiego.
332.	Dworek szlachtetnego Andrzeja Szczuckiego.
333.	Dworek w[ielmożneg]o Traczewskiego.
334.	Dworek w[ielmożneg]o Dziusy.
/s. 14/	
335.	Dworek urodzonego Sikorskiego.
336.	Dworek w[ielmożneg]o Zborowskiego.
337.	Dworek w[ielmożneg]o Zagurskiego.
338.	Probostwo Ormiańskie.
339.	Dworek w[ielmożneg]o Niklewskiego.
340.	Domek Antoniego Barowskiego.
341.	Domek Pawła Twarzewskiego.
Jurydyka x[ksiądy] bonifratrow łuckich	
342.	Dworek urodzonego Mytlińskiego.
343.	Dworek w[ielmożneg]o Słomki.
344.	Dworek w[ielmożneg]o Kucharskiego.
345.	Dworek w[ielmożneg]o Chlebowskiego.
346.	Dworek w[ielmożneg]o Pałuskiego.
347.	Dworek w[ielmożneg]o Olszamowskiego.
348.	Dworek w[ielmożneg]o Zborowskiego.
Ulica od Styru koło kościoła bonifraterskiego ku miastu jdąca	
349.	Dworek w[ielmożneg]o Staniewicza.
350.	Dworek w[ielmożneg]o Zmijewskiego.
351.	Domek szlachtetnego Stanisława Brzezowskiego.
352.	Szpaital świętego Jakoba.
353.	Klasztor w[ielebnych] o[jców] bonifratrow.
354.	Domek Gierszona Leybowicza.
355.	Dworek urodzonego Buszyńskiego.
356.	Dworek w[ielmożneg]o Tyszki.
357.	Domek urodzonego Zagajewskiego.
358.	Domek szlachtetnego Nachumowskiego.
Ulica z mostu ku Krasnemu	
359.	Domek Herszka Faktora.
360.	Domek Moszka Jarosławickiego.
361.	Domek Josia Leybowicza.
/s. 15/	
362.	Domek szlachtetnego Jana Drozdowskiego.
363.	Domek szlachtetnego Woyciecha Szczurkiewicza.

364.	Domek szlchetnego Mikołaja Magierowskiego.
365.	Domek szlchetney Wawrzyncowy Fialkowskiej wdowy.
366.	Domek szlchetnego Stefana Pozniakowskiego.
367.	Dom w[o Polanowskiego.
368.	Domek szlchetnego Alexadra Leniowskiego.
369.	Domek szlchetnego Jacentego Wilczyńskiego.
370.	Domek szlchetnego Michała Zołkowskiego.
Ulica z mostu na przedmiescie	
371.	Dom Dawidka Kozińskiego.
372.	Dom Abramka Leybowicza.
373.	Dom Moszka Zaborolskiego.
374.	Dom Abramka Sokalskiego.
375.	Don Herszka Moszkowicza.
376.	Domek Leybki Krawca.
377.	Dom dopiero budować zaczęty.
378.	Plac pusty.
379.	Domek Leybki Abramowicza.
380.	Domek Peysacha Boruchowicza.
381.	Domek Majoreka Puteruka.
382.	Domek Szłomy Szewca.
383.	Domek szlchetnego Majewskiego.
384.	Dworek j[ąśnie] p[an]a Woyciechowskiego.
385.	Blich pojezuitski, a teraz w[ielmożneg]o Radeckiego.
386.	Szkola Żydowska.
387.	Domek Hercia Leybowicza.
388.	Domek Herszka Wyszowskiego.
389.	Dom Wola Bakowieckiego.
390.	Domek Jankiela Krawca.
391.	Dom Szepsela Herszkowicza.
/s. 16/	
392.	Dom Szmaj Jowelowicza.
393.	Dom xięzy trynitarzow łuckich.
394.	Dom Moszka Jowelowicza.
395.	Dom Nuty Moszkowicza.
396.	Domek Jcka Cerulika.
397.	Dworek w[ielmożneg]o Falkowskiego.
398.	Dom Herszka Szajowicza.
399.	Domek urodzonego Tarkowskiego.
400.	Domek szlchetnego Bazylego Szydłowskiego.
401.	Dworek w[ielmożneg]o Peretiatkiewicza.
402.	Domek urodzonego Czernigowicza.
403.	Domek urodzoney Pietruszewskiej.
404.	Domek w[ielmożneg]o Mussakowskiego.
405.	Domek Kochmana Kusnierza.
406.	Domek szlchetnego Jana Chałupińskiego.
407.	Domek szlchetnego Antoniego Jezierskiego.
408.	Domek szlchetnego Łukasza Grudzińskiego.
409.	Domek szlchetnego Jana Magierowskiego.
410.	Domek szlchetnego Pawła Szczurkiewicza.
411.	Dom Herszka Berkowicza.
412.	Dom Szewela Jzraelowicza.
413.	Dworek urodzonego Pomorskiego.
414.	Domek uczciwego Pieleckiego.
415.	Dworek j[ąśnie] p[an]a Kremera.
416.	Dworek szlchetnych Piotrowiczow.
417.	Dworek Wawrzyńca Wiszniowskiego.

418.	Domek Mateusza Starskiego.
419.	Plac pusty o[jców] bonifratrow.
420.	Dworek w[ielmożneg]o Arabskiego.
421.	Dworek w[ielmożneg]o Nazaraki.
422.	Domek szlchetnego Marcina Mikłaszewskiego.
/s. 17/	
423.	Domek j[aśnie] pana Godebskiego.
424.	Dworek urodzonego Hreczyny.
425.	Okopisko żydowskie.
426.	Cegielnia p[an] brygittek.
427.	Plac pusty około okopiska żydowskiego.
428.	Plac pusty koło w[ielebnych] x[ięży] bernardynow.
429.	Dworek j[aśnie] w[ielmożnego] biskupa łuckiego ruskiego.
430.	Karczma pusta w[ielmożneg]o Łopatyńskiego.
431.	Klasztor w[ielebnych] o[jców] bernardynow.
432.	Austeria j[aśnie] w[ielebneg]o Podhorodyńskiego oficiała łuckiego
433.	Folwark w[ielebnych] o[jców] bernardynow.
434.	Domek tych ze o[jców] bernardynow.
435.	Domek urodzoney Terleckiey.
436.	Domek Jana Sławikowskiego.
437.	Domek urodzonego Sobieszczęńskiego.
438.	Domek Anny Terpiłowskiey.
439.	Domek Staniszewskiey wdowy.
440.	Domek szlchetnego Kazimierza Winiarskiego.
441.	Dworek urodzonego Łuszczyńskiego.
442.	Dworek urodzonego Chylińskiego.
443.	Domek szlchetnego Pawła Daskiewicza.
444.	Domek Feodora Mielnika.
445.	Domek Jurka Ciesli.
446.	Domek Stefana Romankiewicza.
447.	Domek szlchetnego Jacentego Gurskiego.
448.	Dworek nowo zaczęty budować urodzonego Bukowskiego.
449.	Domek j[aśnie] p[ana] Potrzebowskiego.
450.	Domek Andrzeja Sankowskiego.
451.	Dworek w[ielmożneg]o Kraskowskiego.
452.	Domek szlchetnego Jana Kayzera.
453.	Domek w[ielmożneg]o Kraskowskiego.
/s. 18/	
454.	Dom szlchetnego Krzysztofa Medeckiego.
455.	Domek Janowy Łukianczukowy wdowy.
456.	Domek szlchetnego Jana Leniewskiego.
457.	Domek urodzonego Rudnickiego.
458.	Domek j[aśnie] pana Kwiatkowskiego.
459.	Dworek j[ego] m[iłości] xiędza Mikulskiego.
460.	Domek Jozefy Kopackiey wdowy.
461.	Domek szlchetnego Kazimierza Lewandowskiego.
462.	Dworek w[ielmożneg]o Markowskiego.
463.	Dworek szlchetnego Jana Kozłowskiego.
464.	Plac pusty w[ielmożneg]o Falkowskiego.
465.	Klasztor w[ielebnych] o[jców] trynitarzow.
466.	Plac pusty, gdzie był pałac j[aśnie] w[ielebneg]o biskupa łuckiego łacinskiego
Po zakończoney liczbie wszystkich domow wyrażają się kościoły w mieście je[go] król[ewskiej] m[iłości] Łucku będące, a nayprzed.	
1.	Kościół pojezuicki na katedrę łacinską obrocony.
2.	Katedra ruska w zamku j[ego] król[ewskiej] m[iłości] rozpoczęta wyzey opisana.
3.	Kościół w[ielebnych] p[an] brygittek.

4.	Kościół maleńki S[więte]g[o] Dymitra.
5.	Kościół w[ielebnych] x[ieży] dominikanow.
6.	Kościół w[ielebnych] x[ieży] karmelitow.
7.	Kościół ormiański.
8.	Kościół S[więte]g[o] Jakoba od katedry łuckiey łacinskiey bonifrat[rom] oddany.
9.	Kościół w[ielebnych] x[ieży] bazylianow.
10.	Kościół w[ielebnych] x[ieży] trynitarzow.
11.	Kościół za miastem w[ielebnych] x[ieży] bernardynow.
12.	Cerkiew najswiętszey Maryi Panny pod tytułem S[więte]y Pokrowy.
Te są wszystkie zabudowania y osiadłości miasta je[go] krol[ewskiej] m[i]ł[os]ci Łucka	

Додаток 2.

Прибутки міста Луцька у 1789 р.²⁶

№		Злоті	Гроши
1.	Оренди всієї міської від виготовлення та шинкування горілки та меду з «воротним», «роговим», «пересудами» і «головщиною», що належить старості	13083	10
2.	Оренда з перевозу з ґрунту, що поруч з отцями домініканцями	1200	
3.	Оренда винна з пивом англійським	3800	
4.	Чиншу від християн на плячах старостинських	28	
5.	Чиншу від євреїв, що мешкають на подібних плячах	132	
6.	Чиншу від караїмів, що на подібних плячах перебувають	246	
7.	За контрактом від угорця за склад та шинк вина	820	
8.	З пропінатії пивної як у Кульчині при броварі, так і в місті Луцьку чистого прибутку	5000	
9.	Після віднімання прибутку вйтівського знаходиться прибутку річного	24309	10

Список використаних джерел та літератури:

- Близняк М.Б. Городяни Волині XVIII ст.: національний склад та конфесійні характеристики. *Збірка матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної конференції «Урбаністичні студії: сучасний стан та перспективи розвитку» (м. Дніпро, 25 квітня 2018 р.)* / Відп. за вип. В. В. Кривошеїн. Дніпро, 2018. С.139–143.
- Города, местечки и замки Великого княжества Литовского. Энциклопедия. Минск, 2009. 309 с.
- Дашкевич Я. Вірмени в Україні: дорогами тисячоліть. Збірник наукових праць. Львів, 2012. 1328 с.
- Домбровский [В.] Луцк. *Киевлянин*. Киев, 1841. Кн. II. С. 49–63.
- Кісь Я.П. Джерела до демографії українського феодального міста (XVI – XVIII ст.). *Архіви України*. 1973. № 2 (118). С. 24–27.
- Компан О.С. Міста України у другій половині XVII ст. Київ, 1963. 388 с.
- Котис О. 225 років: як лучани ухвалювали польську конституцію. Електронний ресурс. URL: <https://www.hroniky.com/articles/view/151-225-rokiv-iak-luchany-ukhvaliuvaly-polsku-konstytutsiiu> (дата звернення: 01.02.2022).
- Котис О. Як жили у Луцьку в XVIII ст.: малознані волинські акварелі краківського маляра. URL: <https://www.volynnews.com/ua/news/all/maloznani-volynski-akvareli-krakivskooho-maliara/> (дата звернення: 22.12.2021).
- Львівська наукова національна бібліотека імені В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 5. Оссолінські. Оп. 1. Спр. 494.
- Люстрації королівщин українських земель XVI – XVIII ст. Матеріали до реєстру рукописних та друкованих текстів / Укл. Р. Майборода. Київ, 1999. 314 с.
- Магочій П.-Р., Петровський-Штерн Й. Євреї та українці. Тисячоліття співіснування. Ужгород, 2018. 340 с.
- Отамановский В.Д. Развитие городского строя на Украине в XIV – XVIII вв. и магдебургское право. *Вопросы истории*. 1958. №3. С. 122–135.
- Перлштейн А. Луцк, его древности и луцкое братство. *Временник общества истории и древностей российских*. Москва, 1851. Т. 9. С. 30–45.
- Петровський-Штерн Й. Штетл. Золота доба єврейського містечка. Київ, 2019. 394 с.
- Сайчук І.А., Миць М.Р. Документи і матеріали з історії міста Луцька (1085 – 1985 рр.). *Архіви України*. 1985. № 5. С. 35–42.
- Сидоренко О.Ф. Торгівля. *Історія української культури у п'яти томах. Українська культура другої половини XVII – XVIII століть*. Київ, 2003. С. 1056–1086.
- Сендульський А. Город Луцк. *Волинские епархиальные ведомости*. 1873. № 24. С. 845–857.
- Собчук В. Історична Волинь. Північний захід України в регіональному та локальному вимірах минулого. Кременець, 2017. 316 с.
- Сташевский Е. Д. История докапиталистической ренты на Правобережной Украине в XVIII – первой половине XIX в. Москва, 1968. 482 с.
- Троневиц П.О. Луцький замок. Луцьк, 2003. 198 с.

²⁶ Таблиця складена на основі: [22, s. 23].

21. Тхор В. І. Соціально-економічний розвиток Луцька удругій половині XVII–XVIII ст. *Минуле і сучасне Волині. Тези доп. та повідомл. Волинської регіональної історико-краєзн. конференції*. Луцьк, 1985. С. 204–208.
22. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Archiwum Skarbu Koronnego. Oddz. XLVI. Sygn. 20. 382 s.
23. Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana. Warszawa, 1845. T. 2. Cz. 2. 1431 s.
24. Kitowicz J. Opis obyczajów za panowania Augusta III / Opr. R. Pollak. Wrocław, 2003. T. I. S. 4. 298 s.
25. Konopczyński W. Michał Fryderyk Czartoryski (1696-04-26 – 1775-08-13). URL: <https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/michal-fryderyk-czartoryski-1696-1775-kanclerz-wielki-litewski> (дата звернення: 17.01.2022).
26. Konopczyński W. Stanisław Czartoryski (brak danych – 1766-04-05). *Internetowy Polski Słownik Biograficzny*. URL: <https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/stanislaw-czartoryski> (дата звернення: 19.01.2022).
27. Stecki J. T. Łuck starożytny i dzisiejszy. Monografia historyczna. Kraków, 1876. 232 s. <https://polona.pl/item/luck-starozytny-i-dzisiejszy-monografia-starozytna,OTI4OTQwNDQ/127/#info:metadata>.
28. S[ulimierski] F. Łuck. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Warszawa: F. Sulimierski i W. Walewski, 1884. T. V : Kutowa Wola – Malczyce. S. 778 – 792.
29. Urzędnicy Wołyńscy XIV – XVIII wieku. Spisy. Opracował M. Wolski. Kórnik, 2007. 189 s.
30. Volumina Legum. Prawa, konstytucje y przywileie krolestwa Polskiego, Wielkiego księstwa Litewskiego y wszystkich prowincyi należących. Na walnych seymiech koronnych od seymu wiślickiego roku pańskiego 1347 aż do ostatniego seymu uchwalone. Kraków, 1889. T. IX. 502 s.
31. Waniczkówna H. Aksak Kajetan (+1824). *Polski Słownik Biograficzny*. Warszawa; Kraków; Łódź; Poznań; Wilno; Zakopane, 1935. T. 1. S. 38–39.

References:

1. Blyzniak M.B. Horodiany Volyni XVIII st.: natsionalnyi sklad ta konfesiini kharakterystyky. *Zbirka materialiv III Vseukrainskoi naukowo-praktychnoi konferentsii «Urbanistychni studii: suchasnyi stan ta perspektyvy rozvytku» (m. Dnipro, 25 kvitnia 2018 r.)*. Dnipro, 2018. S.139 – 143.
2. Dashkevych Ya. Virmeny v Ukraini: dorohamy tysiacholit. Zbirnyk naukovykh prats. Lviv, 2012. 1328 s.
3. Kis Ya.P. Dzherela do demohrafii ukrainskoho feodalnoho mista (XVI – XVIII st.). *Arkhivy Ukrainy*. 1973. № 2 (118). S. 24 – 27.
4. Kompan O.S. Mista Ukrainy u druhii polovyni XVII st. Kyiv, 1963. 388 s.
5. Kotys O. 225 rokiv: yak luchany ukhvaliuvaly polsku konstytutsiiu. Elektronnyi resurs. URL: <https://www.hroniky.com/articles/view/151-225-rokiv-iak-luchany-ukhvaliuvaly-polsku-konstytutsiiu> (data zvernennia: 01.02.2022).
6. Kotys O. Yak zhyly u Lutsku v XVIII st.: maloznani volynski akvareli krakivskoho maliara. URL: <https://www.volynnews.com/ua/news/all/maloznani-volynski-akvareli-krakivskoho-maliara/> (Data zvernennia: 22 hrudnia 2021).
7. Lvivska naukova natsionalna biblioteka imeni V. Stefanyka. Viddil rukopysiv. F. 5. Ossolinski. Op. 1. Spr. 494.
8. Liustratsii korolivshchyn ukrainskykh zemel XVI – XVIII st. Materialy do reiestru rukopysnykh ta drukovanykh tekstiv. Kyiv, 1999. 314 s.
9. Mahochii P.-R., Petrovskiy-Shtern Y. Yevrei ta ukraintsi. Tysiacholittia spivisnuvannia / Perekl. z anhl. O. Forostyny. Vyd. druhe, dop. Užhhorod, 2018. 340 s.
10. Otamanovskiy V.D. Razvitie gorodskogo stroya na Ukraine v XIV – XVIII vv. i magdeburskoe pravo. *Voprosy istorii*. 1958. №3. S. 122–135.
11. Perlshteyn A. Lutsk, ego drevnosti i lutskoe bratstvo. *Vremennik obshchestva istorii i drevnostey rossiyskikh*. Moskva, 1851. T. 9. S. 30 – 45.
12. Petrovskiy-Shtern Y. Shtetl. Zolota doba yevreiskoho mistechka / Avtoryz. perekl. z anhl. Movy Ya. Strikhy. Kyiv, 2019. 394 s.
13. Saichuk I.A., Myts M.R. Dokumenty i materialy z istorii mista Lutska (1085 – 1985 rr.). *Arkhivy Ukrainy*. 1985. № 5. S. 35-42.
14. Sendul's'kiy A. Gorod Lutsk. *Volynskie eparkhial'nye vedomosti*. 1873. № 24. S.845–857.
15. Sydorenko O.F. Torhivlia. *Istoriia ukrainskoi kultury u piaty tomakh. Ukrainska kultura druhoi polovyny XVII – XVIII stolit*. Kyiv, 2003. S. 1056–1086.
16. Sobchuk V. Istorychna Volyn. Pivnichnyi zakhid Ukrainy v rehionalnomu ta lokalnomu vymirakh mynuloho. Kremenets, 2017. 316 s.
17. Stashevskiy E. D. Istoriya dokapitalisticheskoy renty na Pravoberezhnoy Ukraine v XVIII – pervoy polovine XIX v. Moskva, 1968.
18. Tronevych P.O. Lutskyi замок. Lutsk, 2003. 198 s.
19. Tkhor V. I. Sotsialno-ekonomichni rozvytok Lutska udruhii polovyni XVII–XVIII st. *Mynule i suchasne Volyni. Tezy dop. ta povidoml. Volynskoi rehionalnoi istoriko-kraiezn. konferentsii*. Lutsk, 1985. S. 204–208.

Отримано: 07.12.2021 р.

Прорецензовано: 28.12.2021 р.

Прийнято до друку: 15.01.2022 р.

e-mail: stopchak_mv@ukr.net

DOI: 10.25264/2409-6806-2022-33-76-81

Стопчак М. Політика Польщі та Румунії щодо інтернованої армії УНР (1921–1924): українська зарубіжна історіографія. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острого, 2022. Вип. 33. С. 76–81.

УДК 94(477) «1921/1924» (045)

Микола Стопчак

ПОЛІТИКА ПОЛЬЩІ ТА РУМУНІЇ ЩОДО ІНТЕРНОВАНОЇ АРМІЇ УНР (1921–1924): УКРАЇНСЬКА ЗАРУБІЖНА ІСТОРІОГРАФІЯ

У статті із застосуванням загальнонаукових та спеціальних методів дослідження здійснено комплексний аналіз стану вивчення в українській зарубіжній історіографії політики керівництва Польщі та Румунії протягом 1921 – 1924 рр. щодо інтернованої Армії УНР. Показано, що у працях українських зарубіжних авторів зазначена політика була висвітлена на більш високому рівні, порівняно з радянською історіографією. Водночас зазначено, що в низці праць політика Польщі та Румунії щодо інтернованих українських вояків нерідко висвітлювалася без достатнього аналізу обставин, які зумовлювали її спрямованість, як в цілому, так і в окремих конкретних епізодах. Це завадило українським зарубіжним історикам розглянути цю політику як закінчену наукову проблему.

Ключові слова: уряди Польщі та Румунії, українська зарубіжна історіографія, історіографічний процес, українська військова еміграція, інтернована Армія УНР.

Mykola Stopchak

THE POLICY OF POLAND AND ROMANIA ON THE INTERNED ARMY OF THE UKRAINIAN PEOPLE'S REPUBLIC (1921–1924): UKRAINIAN FOREIGN HISTORIOGRAPHY

The article analyzes the historiographical achievements of Ukrainian foreign historians on the policy of the leadership of Poland and Romania during 1921–1924 regarding the Army of the Ukrainian People's Republic interned in the camps of these countries. General scientific and special research methods were used in solving the set tasks: historiographical analysis and synthesis, generalization, quantitative, historical-comparative, etc. The conceptual approaches and techniques used by Ukrainian foreign experts to scientifically reconstruct this policy were clarified. It is shown that Ukrainian foreign historians rejected the ideologically biased conclusions of Soviet historiography regarding the policy of the Polish and Romanian leadership towards the interned Army of the UPR, preparing a number of works in which this problem was covered at a higher scientific level.

It is noted that not all works covered the research problem to the same extent. A characteristic feature of these works in the interwar period was the simple statement of more or less favorable attitude of the governments of Poland and Romania to interned soldiers, emphasizing that Poles and Romanians helped the interned Army of the UPR, pursuing their own political goals. At the same time, this problem was considered by the authors of the publications not directly, but in the context of a wider palette of camp issues. The analytical component of such publications was low.

It is emphasized that Ukrainian foreign historians of the postwar period departed from a simple and concise statement of well-known facts on the researched problem, at a higher analytical level analyzed the policy of Polish leaders regarding the interned Army of the UPR. However, the attitude of the Romanian authorities towards interned Ukrainian soldiers generally fell out of sight of Ukrainian foreign researchers of the postwar period.

A general conclusion is made that in the works of Ukrainian foreign historians the policy of Polish and Romanian government circles regarding the interned Army of the Ukrainian People's Republic on their territory was not considered a complete scientific problem. As a rule, the desire of the politicians of these countries to use the military potential of the Ukrainian army to solve their own problems in relations with Soviet Russia was stated, but without a sufficient analysis of the circumstances that determined the direction of such a policy. In addition, the analysis of the research topic showed a clear bias towards the coverage of the policy of the Polish leadership towards Ukrainian soldiers interned on its territory. Romania's position on this issue was covered only in isolated works, which significantly impoverished the historiography of the problem as a whole.

Key words: Governments of Poland and Romania, Ukrainian foreign historiography, historiography process, Ukrainian military emigration, internee Army of UNR.

Актуальність досліджуваної теми, ступінь її вивчення в сучасній вітчизняній історіографії, мета та поставлені завдання викладені у двох статтях автора, надрукованих у часописі «Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського» за 2020-й та 2021 роки [15; 16]. Це позбавляє нас від необхідності їх висвітлення у представленій статті. Вона присвячена аналізу осмислення в українській зарубіжній історіографії політики Польщі та Румунії щодо інтернованої протягом 1921 – 1924 рр. у таборах цих країн Армії УНР.

Варто зазначити, що у міжвоєнний період політика Польщі та Румунії щодо інтернованої Армії УНР висвітлювалась українськими зарубіжними дослідниками епізодично. Частіше це була проста констатація більш-менш прихильного ставлення урядів цих країн до інтернованих вояків, аналітична складова у таких публікаціях була відсутня. Серед поодиноких праць, автори яких прагнули висловити своє бачення зазначеної проблеми, варто назвати статтю С. Томашівського «Петлюра. Політичний некролог», надруковану у 1922 р. у збірці «Під колесами історії». Зазначаючи, що згідно з Ризьким договором 1921 р. польський уряд зобов'язався «усунути поза межі держави низку осіб, нелюбих совітському урядові, між іншим і Петлюру», який очолював українську політичну і військову еміграцію, С. Томашівський підкреслює, що поляки робили це з великим небажанням. І зовсім «не ізза вдячності до «союзника», – пояснював автор, – а тому, що з остаточним упадком «головного отамана» Польща тратить політичне і моральне *placet* на володіння західноукраїнськими землями, одиноке, яке досі встигли здобути у неолібералів. У хвилі упадку радянського режиму на сході це може мати не аби-яке політичне значіння. Значить – Петлюра справді дорогий Польщі» [17, с. 29].

По суті, погоджувався із споживацьким ставленням польської влади до інтернованих українських вояків й І. Мазепа. У своїй праці «Україна в огні й бурі революції» він зазначав, що становище вояків у таборах нерідко залежало від конкретної міжнародної ситуації: перед загрозою втратити завойоване поляки покращували умови життя таборитів, а після замирення з більшовиками у Ризі у березні 1921 р. воно значно погіршилось, «хоч поляки запевняли, що все буде гаразд» [7, с. 447]. В умовах підготовки до Всеукраїнського антибільшовицького повстання поляки, зазначав І. Мазепа, також переслідували лише власні цілі. Вони зовсім не збиралися сприяти українським воякам у поваленні більшовицького режиму в Україні, а ставили лише завдання, використовуючи їх, «... лякати більшовиків перспективами можливих заворушень на Україні, сіяти там хаос та безладдя» [7, с. 462].

Серед авторів праць міжвоєнного періоду, які певною мірою торкалися досліджуваної теми, варто назвати Г. Порохівського та Д. Геродота, які тісно були пов'язані з українською військовою еміграцією в Румунії. Зокрема, Г. Порохівський був командиром 2-ї кулеметної бригади 3-ої Залізної дивізії, яка однією з перших була інтернована у таборах Румунії. Згодом він став одним із лідерів української військової еміграції в Румунії. Її чисельність у румунських таборах для інтернованих наприкінці 1921 р., за даними сучасного дослідника В. Власенка, дорівнювала за різними підрахунками від 1350 до 1700 осіб [1, с. 106]. Г. Порохівський друкувався у низці таких універсальних видань, як «Гуртуймося» (Прага), «За державність», «Табір» та ін., залишив цікаві спогади про таборовий період Армії УНР у Румунії.

Характерна риса спогадів Г. Порохівського – наявність значного фактологічного матеріалу, вдумливий аналіз багатьох аспектів перебування інтернованого війська УНР у румунських таборах [8; 9; 10; 11; 12; 13]. У своїх спогадах він досить детально описав самі табори для інтернованих («Читацьця» і «Бартоломея» у Брашові, «Кастел» у Орадя-Маре, «Рада негру» у Феґераші), їх контингент, умови інтернування, охарактеризував ті труднощі, з якими довелося зіштовхнутись інтернованим воякам-українцям в Румунії, особливо на початку інтернування. З праць Г. Порохівського випливає, що уряд Румунії вже на початку інтернування створив у всіх таборах більш-менш прийнятні умови для побуту українських військовиків. Він взяв їх на своє утримання, надавав посильну матеріальну допомогу, забезпечив частину українських інтернованих вояків сезонною працею, створив умови для збереження військової організації, налагодження культурно-освітньої діяльності, забезпечив зв'язок з дипломатичною місією УНР у Румунії. Хоча при цьому Г. Порохівський зауважував, що румунська влада, користуючись складними побутовими умовами українських таборитів, на початку 1922 р. вдалася до їх активного використання на різних роботах, переважно тих, які потребували значного фізичного навантаження – на вугільних копальнях, прокладці залізничних колій, засипанні окопів, польових роботах. «Брутальність, бруд, спека або дощ – все це дуже негативно впливало на настрої», – зазначав автор [12, с. 85].

Варто зазначити, що безпосередньо аналізу політики румунських владних структур щодо інтернованих українських вояків Г. Порохівський у своїх спогадах не здійснював. Але наведений у них матеріал безумовно, хоч і побічно, свідчив, що очільники Румунії, особливо в перший період інтернування українських вояків, були зацікавлені в збереженні боєздатності українського війська, як противаги агресивним устремлінням радянських України та Росії.

Що стосується праць Д. Геродота (Івашини), то вони ще донедавна були маловідомі навіть науковцям-історикам. Між тим, він у 20–30-ті рр. ХХ ст. був однією з важливих фігур в українській політичній еміграції в Румунії. Переїхавши влітку 1921 р. з Польщі до Румунії, Д. Геродот розгорнув активну публіцистичну діяльність. У міжвоєнний період він публікувався в таких періодичних виданнях, як «Воля» (Австрія), ілюстрований календар «Хлібороб», календар-альманах «Дніпро», «Наша зоря», «Новий час», «Українська трибуна», «Український інвалід» (Польща), «Самостійна думка», «Самостійна думка української матері», «Хліборобська правда» (Румунія), «Гуртуймося», «Студентський вісник» (Чехословаччина) та ін. Але найчастіше він публікувався на сторінках друкованого органу уряду УНР в еміграції – громадсько-політичному і літературно-мистецькому тижневику «Тризуб», що видавався у Парижі. За підрахунками В. Власенка, у ньому розміщено близько 70 матеріалів за підписом Геродота. Крім того, на думку дослідника, більшість матеріалів про Румунію без зазначення авторства також належить Геродоту [2, с. 320]. Аналіз творчого доробку Д. Геродота на сторінках даного видання був здійснений В. Власенком у статті «Творча спадщина Дмитра Геродота на сторінках паризького тижневику «Тризуб» [3]. Автор, відзначивши розмаїття жанрів, притаманних роботам Д. Геродота, проаналізував блоки проблем щодо української міжвоєнної еміграції, які розглядалися в працях журналіста. Вивчення статті автора засвідчило, що попри розмаїття тем, які піднімав Д. Геродот на сторінках тижневику стосовно еміграції в Румунії, питання про політику Румунії, щодо інтернованих в таборах цієї країни українських вояків, ним маже не розглядалось. Згадку про неї ми знаходимо лише у його виступі на I Конференції української еміграції в Румунії, що відбулась у вересні 1923 р. у Бухаресті, опублікованому на сторінках часопису у 1933 р. Це був період, коли перебування українських вояків у таборах фактично завершувалось, оскільки керівництво Румунії більше не мало потреби використовувати їх у протистоянні з СРСР. Свідченням цього, на думку Д. Геродота, були, по-перше, небезпідставні чутки про те, що Румунія визнає СРСР і справами української еміграції опікуватиметься радянське дипломатичне представництво; по-друге, в місцях проживання емігрантів у Румунії з'явилися офіційні комісії, які не тільки з'ясовували думку українців щодо повернення на Батьківщину, а й нерідко дуже настійливо радили це зробити; по-третє, в умовах погіршення економічного становища румунський уряд запровадив жорсткий контроль щодо іноземців для закриття таборів і виселення їх мешканців до 1 жовтня 1923 р. за межі країни. Після завершення роботи конференції, зазначав Д. Геродот, утиски й арешти емігрантів з боку румунської влади посилювались і Громадсько-допомоговому комітету та Надзвичайній дипломатичній місії УНР довелося докласти чимало зусиль для їх припинення і звільнення з-під арешту співвітчизників [4, с. 26–27].

У якості джерела з досліджуваної теми можна назвати й листи керівника Надзвичайної дипломатичної місії (НДМ) в Румунії К. Мацієвича до Головного Отамана військ УНР С. Петлюри, написані протягом 1921–1923 рр., хоча вони і були оприлюднені за доби незалежної України. Їх аналіз засвідчив, що румунське керівництво планувало свою політику з огляду на міжнародну ситуацію та стан взаємин з більшовицькою владою України та Росії. Вже у листі від 28.02.21р. Мацієвич повідомляє С. Петлюру, що серед румун зростає впевненість, що «більшевики не чіпатимуть Румунію», а тому шанси на підтримку з боку румунської влади державотворчих зусиль української політичної еміграції зменшуються [6, с. 45]. В листах від 19.05. 21 р. та 06.09.21р. очільник НДМ пише, що з одного боку, румуни ставляться до нас прихильно, навіть після ноти Чичеріна і Раковського, у якій ті звинувачували Румунію у підтримці українського руху і визнанні НДМ, не відмовляються від зносин Урядом УНР. А з іншого боку, зазначав К. Мацієвич, будь-яких кроків реальної допомоги українській справі уникають [6, с. 49, 52]. Не змінилася ситуація і восени 1921 р., коли інтернована Армія УНР готувалася до Другого Зимового походу, маючи на меті спільно з українськими повстанцями повалити владу більшовиків і відновити українську державність. У листі до Головного Отамана від 12 жовтня 1921 р. К. Мацієвич прямо зазначав, що хоча румуни і вживають заходів для попередження можливого нападу більшовиків на Румунію, проте не вірять у можливість війни з ними. А «тому, – писав він, – ні військові, ні політичні розмови в сучасний момент з румунами на тему мож-

ливої війни з більшовиками не тільки їх не цікавлять, а навіть трохи начебто дратують. Недавно ми одержали з Міністерства Війни офіційну пораду втримувати наших збігців і інтернованих від ворожої агітації проти більшовиків. Так само настрої румунських військових кіл є доволі мирний, бо військо не хоче воювати. Керуюча партія Авереску як і його уряд теж рішуче проти війни і гідні скоріше тимчасово віддати Бессарабщину, ніж воювати за неї» [6, с. 54].

Як впливає з листів К. Мацієвича, у 1922 р. ставлення румунського керівництва до української еміграції хоча і залишалось більш-менш прихильним, «але цілком пасивним по принципу: «сидіть собі спокійно, ми вас не чіпаємо, але ви до нас не лізьте» [6, с. 64]. У 1923 р. це ставлення змінилось. Румуни почали мирні переговори з Радянської Росією, прийняли рішення про закриття таборів для інтернованих українських вояків, і як наслідок, зазначав очільник НДМ у листі до С. Петлюри від 17 квітня 1921 р., «в політичному відношенні з нами майже не рахуються» [6, с. 66]. Щодо політики Румунії стосовно Радянської України, то «вона, – писав К. Мацієвич, – триматиметься твердого і рішучого невмішування в діла за Дністром. Гадаю, що такий настрої і в Польщі» [6, с. 74].

Вагоме підтвердження щодо залежності румунської політики щодо українських інтернованих вояків від зовнішніх обставин прозвучало в листі К. Мацієвича від 03 жовтня 1923 р. Констатуючи відмову Ради Міністрів Румунії у вступі українських старшин до Румунської Вищої Військової Школи, він наголошував: «Цілком зрозуміло, що тут причини політичного характеру і найбільше значення мали переговори, які проводяться проміж Румунією і Совітами... Тепер же, після того, як табори наші зліквідовані, під великим сумнівом для румун існування нашої армії і наших старшин» [6, с. 94]. Свій лист автор завершував гірким висновком: «Ми тут зараз переживаємо сумні часи “гоненій” на біженців» [6, с. 97].

У повоєнний період одним із перших звертався до зазначеної проблеми П. Феденко. Однак у його працях дуже коротко розглядається лише політика урядових кіл Польщі щодо інтернованих вояків Армії УНР після підписання Ризького миру 1921 р. Автор констатував, що після замирення з більшовиками польська влада значно погіршила умови перебування інтернованих у таборах, серед польської урядової верхівки активно мусувалась думка про вигідність взагалі ліквідувати українську еміграцію. «Граф Шептицький, тодішній міністр війни в польському уряді, – писав П. Феденко, – ставив домагання до уряду УНР, щоб наддніпрянські емігранти «виносилися» з Польщі, бо присутність української еміграції в Польщі перешкоджала «добросусідським відносинам» між Польщею і Росією» [18, с. 256]. Лише окремі політики, зокрема член польського парламенту Тадеуш Голувко, застерігав поляків від нищення української еміграції, нагадуючи, що саме Армія УНР «своєю кров'ю обороняла також Польщу від Советської Росії в 1920 році». Однак ці заклики не були почуті, констатував П. Феденко. «Для діяльності уряду УНР на чолі з С. Петлюрою в Польщі були створені такі обставини, що він мусів залишити польську територію в 1924 році» [18, с. 256].

Більш глибоко розглянув окреслену проблему М. Ковалевський. У своїй праці «При джерелах боротьби», що вийшла друком у 1960 р., він проаналізував внутрішньополітичну боротьбу в польському політикумі щодо перспектив українсько-польських взаємин після поразки Української революції. Ця боротьба безпосередньо впливала і на долю інтернованої Армії УНР. Автор зазначав, що серед польської політичної еліти існувало два підходи до «української проблеми». Перший підхід репрезентував польський очільник Й. Пілсудський та його найближче політичне та військове оточення – Валерій Славек, Олександр Пристор, Вацлав Єнджиєвич, полковник Щецель. Вони вважали, що більшовизм радянської Росії несе загрозу для існування як самої Польщі, так і України. Тому і полякам, і українцям в умовах, коли більшовицька імперія, ще не зміцніла, і не може «переводити великодержавну програму експансії на своїх західних теренах», слід порозумітися «на підставі обов'язкового призначення суверенності й спільноти політичних змагань» [5, с. 589]. Проблема Галичини, яка могла стати перешкодою на шляху такого порозуміння, прибічники Пілсудського пропонували розв'язати шляхом надання їй широкій автономії у всіх сферах життя [5, с. 589–590]. При цьому М. Ковалевський зазначав, що концепцію українсько-польського союзу поділяли не лише найближчі сподвижники маршала Ю. Пілсудського, а й низка соціалістичних діячів (З. Заремба, Л. Василевський, М. Недзяковський). Були прихильники цієї концепції й у колах католицьких консервативних елементів (К. Ярошинський), хоча їх політичні погляди накладали певний відбиток на трактування цілей такого порозуміння і шляхів його досягнення [5, с. 590–591].

Іншу, протилежну концепцію щодо «української проблеми» обстоювала т. зв. «народова демократія» міністра закордонних справ Польщі Р. Дмовського. Прибічники цієї концепції вважали, що

«український націоналізм» з його прагненням забрати Галичину більш небезпечний для польської новопосталої держави, ніж російський більшовизм. Тому пропонували порозумітися з Росією, яка також не сприймала українських націоналістів, з тим, щоб раз і назавжди усунути небезпеку, яку вони несуть для обох країн. З цією метою прибічники Р. Дмовського навіть погоджувались піти на територіальні поступки Росії, зокрема, відсунути кордон між Польщею і Московщиною з лінії Дніпра на лінію Збруча. «Більш спритні і одверті публіцисти цього табору, – писав М. Ковалевський, – не соромились писати у своїх статтях на адресу нових советських можновладців: ви, мовляв, тримайте міцно своїх українців, а ми будемо тримати своїх, і таким чином буде спокій» [5, с. 592].

М. Ковалевський зазначав, що концепцію Р. Дмовського підтримувала більшість польського громадянства, але вони були змушені приховувати свої погляди, оскільки на чолі держави стояв Й. Пілсудський. Проте намагалися на кожному кроці «зводити концепцію Пілсудського нанівець» [5, с. 593]. Це особливо проявилось у подіях, які сталися після укладання Варшавської угоди 1920 р., зокрема, у небажанні багатьох польських урядовців збільшувати й озброювати українські військові частини, що прагнули продовжувати боротьбу за незалежність України, надавати зброю українським селянам, які відгукнулись на мобілізаційний заклик військової влади УНР. «Українські військові частини їм (полякам – М.С.) потрібні були тільки для декорації», – констатував М. Ковалевський [5, с. 593].

Певною мірою висвітлює політику Польщі щодо інтернованої на її території Армії УНР М. Стахів. У своїй праці «Третя Советська Республіка в Україні» він з'ясовує причини, через які армія опинилась у польських таборах для інтернованих. Головна з них, вважав автор, полягала у спробах польського керівництва коштом України, її Збройних Сил розв'язати власні проблеми у взаємовідносинах із радянською Росією. «У цій справі, – писав автор, – була панівна опінія польських урядових коаліційних партій проста: покинути її (УНР – М.С.) на волю долі, або, іншими словами, продати її політично Москві під час мирових переговорів» [14, с. 187]. Детально аналізуючи політику польських урядових кіл під час підготовки Ризького мирного договору з більшовицькою Москвою, М. Стахів доводив, що поляки послідовно готували зраду свого союзника – УНР, її армії. Підписавши 12 жовтня 1920 р. прелімінарний договір із більшовиками, згідно якого 18 жовтня 1920 р. польські та більшовицькі війська припиняли бойові дії, Польща, наголошував М. Стахів, тим самим «...залишила советським арміям волю знищити мілітарно Армію Української Народної Республіки, що знаходилася тоді на Схід від Збруча в боях проти советських військ» [14, с. 195]. При цьому автор зазначав, що, незважаючи на мужній опір Української Армії, вона, покинута напризволяще своїм колишнім союзником, не змогла довго чинити опір переважаючим силам більшовиків і змушена була відступити за Збруч до Галичини, яка фактично перебувала в руках у поляків. «Польське військо згідно зі своїм договором про перемир'я роззброїло Армію УНР на терені Галичини та інтернувало її в різних таборах», – констатував М. Стахів [14, с. 200].

У цій праці подається й певна інформація щодо надання поляками допомоги Уряду УНР в екзилі у підготовці всенародного антибільшовицького повстання в Україні у 1921 р., але широко цю тему автор не розвинув.

Підводячи підсумки, можемо зазначити, що в працях українських зарубіжних істориків політика польських та румунських урядових кіл щодо інтернованої на їх території Армії УНР не була розглянута як закінчена наукова проблема. Як правило, констатувалося прагнення політиків цих країн скористатися воєнним потенціалом українського війська для розв'язання власних проблем у взаємовідносинах з більшовицькою владою України та Росії, але без достатнього аналізу обставин, які зумовлювали спрямованість такої політики, як в цілому, так і в окремих конкретних епізодах. При цьому переважали публікації, у яких розглядалася політика Польщі щодо інтернованого на її території українського вояцтва. Позиція ж румунського керівництва у цьому питанні висвітлювалась українськими зарубіжними істориками скромніше і лише в міжвоєнний період, а в повоєнну добу зазначена проблема взагалі опинилася поза їх увагою.

Подальше дослідження цієї проблеми було продовжене істориками незалежної України.

Список використаних джерел та літератури:

1. Власенко В. Н. Третья волна межвоенной украинской политической эмиграции в Румынии. *Русин.* 2014. № 4 (38). С. 99–114.
2. Власенко В. М. Украинская эмигрантская периодика в межвоенной Румынии. *Русин.* 2018. № 53. С. 311–327.

3. Власенко В. М. Творча спадщина Дмитра Геродота на сторінках паризького тижневика «Тризуб». *Український національно-визвольний рух XX ст.: ідейно-політичний, організаційний та військовий аспекти (до 90-річчя Другого Зимового походу, 70-річчя похідних груп ОУН та 70-річчя Олевської республіки)*. Житомир, 2011. С. 166–177.
4. Геродот Д. На службі українській справі (Про українську еміграцію в Румунії). *Тризуб*. 1933. №30–31. С. 23–27.
5. Ковалевський М. При джерелах боротьби: спомини, враження, рефлексії. Інсбрук, 1960. 720 с.
6. Листи Костя Мацієвича до Симона Петлюри (1920–1923 рр.) / Упорядкування, вступна стаття та коментарі В. Власенка. Суми, 2009. 128 с.
7. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917 – 1921. Київ, 2003. 608 с.
8. Порохівський Г. Десять років на еміграції. *Табора*. 1929. Кн. 11. С. 76–86.
9. Порохівський Г. Десять років на еміграції. *Табора*. 1929. Кн. 12. С. 75–82.
10. Порохівський Г. Десять років на еміграції. *Табора*. 1931. Кн. 15. С. 69–80.
11. Порохівський Г. Українська військова еміграція в Румунії. *Табора*. Каліш. 1930. Кн. 13. С. 57–68.
12. Порохівський Г. Українська військова еміграція в Румунії. *Табора*. Каліш. 1931. Кн. 16. С. 74–90.
13. Порохівський Г. Українська військова еміграція в Румунії. *Табора*. Каліш. 1932. Кн. 17. С. 71–78.
14. Стахів М. Третя Советська республіка в Україні: нариси з історії третьої воєнної інвазії Советської Росії в Україні і розвитку окупаційної системи в часі: листопад 1919 – листопад 1924. Нью-Йорк, 1968. 244 с.
15. Стопчак М. В. Політика Польщі та Румунії щодо інтернованої Армії УНР (1921 – 1924): інтерпретації радянської історіографії. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. Вінниця, 2020. Вип. 31. С. 128–136.
16. Стопчак М. В. Політика Польщі та Румунії щодо інтернованої Армії УНР (1921 – 1924): сучасна вітчизняна історіографія. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. Вінниця, 2021. Вип. 35. С. 118–129.
17. Томашівський С. Під колесами історії. 2-ге вид. Нью-Йорк, 1962. 111 с.
18. Феденко П. Український рух у XX столітті. Лондон, 1959. 267 с.

References:

1. Vlasenko V. N. Tretia volna mezhvoennoi ukraynskoï polytycheskoï emyhratsyy v Rumynyy. *Rusyn*. 2014. № 4 (38). S. 99–114.
2. Vlasenko V. M. Ukraynskaïa emyhrantskaïa peryodyka v mezhvoennoi Rumynyy. *Rusyn*, 2018. № 53. S. 311–327.
3. Vlasenko V. M. Tvorcha spadshchyna Dmytra Herodota na storinkakh paryzkoho tyzhnevika «Tryzub». *Ukrainskyi natsionalno-vyzvolnyi rukh XX st.: ideino-politychnyi, orhanizatsiyni ta viiskovy aspekti (do 90-richchia Druhoho Zymovoho pokhodu, 70-richchia pokhidnykh hrup OUN ta 70-richchia Olevskoi respubliki)*. Zhytomyr, 2011. S. 166–177.
4. Herodot D. Na sluzhbi ukrainskii spravi (Pro ukrainsku emihratsiiu v Rumunii). *Tryzub*. 1933. №30–31. S. 23–27.
5. Kovalevskiy M. Pry dzherelakh borotby: spomyny, vrazhennia, refleksii. *Insbruk*, 1960. 720 s.
6. Lysty Kostia Matsiievycha do Symona Petliury (1920–1923 rr.) / Uporiadkuvannia, vstupna stattia ta komentari V. Vlasenka. *Sumy*, 2009. 128 s.
7. Mazepa I. *Ukraina v ohni y buri revoliutsii 1917 – 1921*. Kyiv, 2003. 608 s.
8. Porokhivskiy H. Desiat rokiv na emihratsii. *Tabor*. 1929. Kn. 11. S. 76–86.
9. Porokhivskiy H. Desiat rokiv na emihratsii. *Tabor*. 1929. Kn. 12. S. 75–82.
10. Porokhivskiy H. Desiat rokiv na emihratsii. *Tabor*. 1931. Kn. 15. S. 69–80.
11. Porokhivskiy H. *Ukrainska viiskova emihratsiia v Rumunii*. *Tabor*. Kalish. 1930. Kn. 13. S. 57–68.
12. Porokhivskiy H. *Ukrainska viiskova emihratsiia v Rumunii*. *Tabor*. Kalish. 1931. Kn. 16. S. 74–90.
13. Porokhivskiy H. *Ukrainska viiskova emihratsiia v Rumunii*. *Tabor*. Kalish. 1932. Kn. 17. S. 71–78.
14. Stakhiv M. *Tretia Sovietska respublika v Ukraini: narysy z istorii tretoi voiennoi invazii Sovetskoï Rosii v Ukraini i rozvytku okupatsiinoï systemy v chasi: lystopad 1919 – lystopad 1924*. Niu-York, 1968. 244 s.
15. Stopchak M. V. *Polityka Polshchi ta Rumunii shchodo internovanoi Armii UNR (1921 – 1924): interpretatsii radianskoï istoriografii*. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Seriia: Istoriiia*. Vinnytsia, 2020. Vyp. 31. S. 128–136.
16. Stopchak M. V. *Polityka Polshchi ta Rumunii shchodo internovanoi Armii UNR (1921 – 1924): suchasna vitchyzniana istoriografiiia*. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Seriia: Istoriiia*. Vinnytsia, 2021. Vyp. 35. S. 118–129.
17. Tomashivskiy S. *Pid kolesamy istorii*. 2-he vyd. Niu-York, 1962. 111 s.
18. Fedenko P. *Ukrainskykh rukh u XX stolitti*. London, 1959. 267 s.

Отримано: 08.12.2021 р.

Прорецензовано: 04.01.2022 р.

Прийнято до друку: 15.01.2022 р.

e-mail: danylo.m.kravets@lpnu.ua

DOI: 10.25264/2409-6806-2022-33-82-90

Кравець Д. Матеріали до історії переміщених осіб (ДіПі) у відділі рукописів ЛННБ України ім. В. Стефаника. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острого, 2022. Вип. 33. С. 82–90.

УДК 027.54:025.171](477.83-25):94-054.73(=161.2)(4) «19»

Данило Кравець

МАТЕРІАЛИ ДО ІСТОРІЇ ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ (ДІПІ) У ВІДДІЛІ РУКОПИСІВ ЛННБ УКРАЇНИ ІМ. В. СТЕФАНІКА

Мета статті – охарактеризувати документи та матеріали відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника (ЛННБУ), що стосуються історії українських переміщених осіб (ДіПі) після Другої світової війни. У відділі рукописів ЛННБУ зберігаються раніше невідомі матеріали до історії українських ДіПі, що відкривають нові сторінки у цій перспективній проблематиці. Матеріали з фондів М. Демковича-Добрянського, І. Гнойового, А. Бедрія, О. Антоновича висвітлюють раніше не знані сторінки з життя українців у повоєнній Європі.

Ключові слова: переміщені особи (ДіПі), табори переміщених осіб, архіви, М. Демкович-Добрянський, С. Баран, 1945–1950 рр.

Danylo Kravets

PRIMARY SOURCES IN DISPLACED PERSONS HISTORY AT DEPARTMENT OF MANUSCRIPTS OF VASYL STEFANYK LVIV NATIONAL SCIENTIFIC LIBRARY OF UKRAINE

The goal of the paper is to characterize materials from Department of manuscripts of Vasyl Stefanyk Lviv National Scientific Library of Ukraine dedicated to the history of Ukrainian displaced persons after World War II. Source criticism going to be the main methodological aspects of the presented research. The research on post-war displaced persons is quite popular in both Ukrainian and foreign historiography and that is why the paper will add some new information to this topic. Among domestic researchers of this problem it is worth noting the monograph by O. Podobed, which studies the cultural life of Ukrainians in DP camps. N. Sydorenko is engaged in the study of the camp press. Lviv researcher L. Holovata also pays attention to this issue in her articles. The activities of the Soviet repatriation commission are closely connected with the history of Ukrainians in the camps of postwar Europe. L. Khromeichuk and A. Andreev published papers dedicated to the USSR's attempts to «bring» its citizens home. About a dozen of Ukrainian archival institutions store primary sources to the history of Ukrainian DP camps. And now the Department of manuscripts of Vasyl Stefanyk National Scientific Library of Ukraine can be added to that list. The topics dedicated to the history of Ukrainian DPs are still incomplete in historiography and revealing of a new archives and documents will do much help for future researches. Conclusion. Most of the materials for studying the history of Ukrainian DPs are stored in the personal archive of Mykhaylo Demkovych-Dobryansky (Fond # 298). Documents related to the movement of the fundraiser to the United Kingdom from the DP camp are available for researchers. Also within the fond #298 are collection materials of Stepan Baran who took an active part in a life of Ukrainian DP camps. Other materials could be found in the personal poet Canadian journalist A. Bedry and 1917–1921 Ukrainian revolution military activist I. Hnoyovyi.

Key words: Displaced persons (DP), DP camps, archives, M. Demkovych-Dobryansky, S. Baran.

Міграції численних груп населення, зокрема за межі країни поселення були і залишаються складовою частиною світової історії. Особливо гостро ці процеси актуалізувались у ХХ ст. у зв'язку з численними війнами та конфліктами. Українці відігравали помітну роль у цих подіях. Тематика пропонованої статті сприяє розкриттю наукової теми відділу рукописів ЛННБУ «Архівні документи у фондах Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника як джерело формування поліетнічної історико-культурної пам'яті».

Переміщені особи (англ. *Displaced Persons, DP*; укр. ДіПі) – це жертви нацистського та союзних йому режимів, які були вислані з країни свого громадянства або колишнього місця проживання за

расовими, релігійними чи політичними мотивами, а також особи, вивезені з батьківщини на примусову працю до Німеччини і в окуповані нею країни [17]. Тематика дослідження післявоєнних переміщених осіб є доволі популярною як в українській, так і в закордонній історіографії. Однією з перших в українській історіографії, проблеми пов'язані з історією переміщених осіб 1940-х–1950-х рр. досліджувала Л. Стрільчук (дисертація «Українські політичні біженці та переміщені особи після Другої світової війни» [22]). На сучасному етапі це питання вивчають О. Подобед, Н. Сидоренко, Л. Хромейчук, А. Андрєєв. Серед вітчизняних дослідників цієї проблеми варто відзначити монографію О. Подобед [15], яка вивчає культурне життя українців у таборах ДіПі. Авторка присвятила історії українських ДіПі свою докторську дисертацію та численні наукові статті у яких, зокрема, розкривається тематика культурного, церковного, громадського життя українців у повоєнній Німеччині, а також їхній побут. Історикині Н. Сидоренко та О. Сидоренко займаються дослідженням історії української таборової преси [21]. Цьому питанню у своїх статтях приділяє увагу і львівська дослідниця Л. Головата [5]. Діяльність радянської репатріаційної комісії тісно пов'язана з історією українців у таборах повоєнної Європи. Про намагання СРСР «повернути» своїх громадян додому писали Л. Хромейчук [25] та А. Андрєєв [1]. Відзначимо також здобутки закордонної україніки у справі вивчення післявоєнних переміщених осіб. Тут варто згадати двотомник В. Маруняка, що по суті, є першою комплексною працею з проблем переміщених осіб і біженців [13] та англомовний збірник «The Refugee Experience: Ukrainian Displaced Persons After World War II» [31], що вийшов під егідою Канадського інститут українських студій в Едмонтоні.

Матеріали до історії ДіПі зберігаються у багатьох українських архівних установах та колекційних збірках наукових інституцій. Наприклад Центральний державний архів вищих органів влади та управління України та Центральний державний архів громадських об'єднань України містять звіти про роботу Відділу в справах репатріації при Раді Міністрів УРСР, листування з облвиконкомами про скасування відділів репатріації та повернення радянських громадян на батьківщину. Культурна спадщина українських переміщених осіб у німецьких таборах представлена у Центральному державному архіві-музеї літератури та мистецтва України, Центральному державному архіві зарубіжної україніки, Центральному державному кінофотоархіві України ім. Г. С. Пшеничного та ін. Відзначимо, що джерела до вивчення історії українських переміщених осіб можна відшукати і в закордонних збірках, зокрема в архіві Української Вільної Академії Наук (Нью-Йорк), Українського Вільного Університету (Мюнхен), Наукового Товариства ім. Шевченка (Нью-Йорк) та ін. Тепер же цей список можуть доповнити і матеріали відділу рукописів ЛННБУ ім. В. Стефаника. Головним завданням пропонованої статті є охарактеризувати архіви ЛННБУ, що стосуються історії українських переміщених осіб після Другої світової війни.

Проблема підрахунків точної кількості українців, що після 1945 р. опинились у Німеччині досі не розв'язана. Українцям часто не надавали статусу національної групи, оскільки класифікацію переміщених осіб та військовополонених здійснювали на підставі їхнього громадянства, а не національності чи етнічного походження. Наприклад перші дослідники ДіПі у 1940-х рр. записували поляків та «польських» українців в одну категорію, а також вживали термін «колишні радянські громадяни» [26, р. 46]. Це були люди, переважно примусово вивезені з території України на роботи до Райху, військовополонені та політичні в'язні, а також ті, кого реалії життя у сталінській тоталітарній державі змусили залишити батьківщину. Дороги війни привели до Німеччини й частину представників другої хвилі еміграції з України. Дослідниця О. Подобед вказує цифру в 2,5 – 3 млн. українців [15, с. 2]. О. Винницький у збірнику статей, присвяченому історії табору Міттенвальд, пише ж про «понад 200 тисяч українців, які не хотіли повертатись на рідні землі і жити під горезвісною диктатурою комуністичного уряду» [14, с. 10]. Дослідник В. Макар посилаючись на дані, які наводять канадські науковці відзначає, що у 1947 р. в західних окупаційних зонах Німеччини перебувала наступна кількість українців: в англійській – 54580 осіб, в американській – 104024 особи, у французькій – 19026 осіб, у всіх трьох західних окупаційних зонах Австрії – 21893 особи та у великому таборі під Ріміні, що в Італії – 11 тис. осіб [12, с. 151].

Під час епохи ДіПі (період в європейській історії другої половини 1940 – початку 1950-х рр.), усіма переміщеними особами опікувалися дві міжнародні організації: Адміністрація допомоги і відбудови Об'єднаних Націй (ЮНППА, англ. United Nations Relief and Rehabilitation Administration – UNRRA); Міжнародна організація у справах біженців (ІРО, англ. International Refugee Organization – IRO). Під їхньою опікою перебували мільйони переміщених осіб і біженців різних національностей.

Одразу відзначимо, що українські ДіПі не завжди були задоволені діяльністю вказаних організацій. Богдан Бойчук – відомий український поет, чільний представник Нью-Йоркської групи¹ згадував: «Після Другої світової війни ... ними [Ді-Пі – Д. К.] заопікувалися американські добродійні товариства, як от UNRRA чи IRO; вони примостили їх у колишніх німецьких військових таборах і тримали при житті гороховим супом та вівсянкою» [1, с. 15]. Очевидець тих подій А. Бук писав, що ЮНПРА було створено «на скору руку». Її керівники були здебільшого бельгійці, голландці, французи, англійці, «звичайно без організаційного хисту, при тому несовісні, які приділи харчів та одягу замість давати біженцям, висилали до своїх країн або пускали на чорний ринок» [14, с. 8].

Найбільше матеріалів до вивчення історії українських ДіПі зберігається у особовому архівному фонді Михайла Демковича-Добрянського (Ф. 298) (Детальніше про структуру фонду див. [7]). Для дослідників доступна підшивка документів, пов'язаних із переїздом фондоутворювача до Великобританії із табору ДіПі. Ті переміщені особи, які збиралися залишити табір та емігрувати в іншу країну, змушені були виконати певні вимоги ЮНПРА та ІРО. За вимогою ІРО особу М. Демковича-Добрянського мали підтвердити хоча б двоє осіб у присутності офіційного нотаріуса. Цими людьми стали о. Микола Дядько, який упродовж 1936–1944 рр. був греко-католицьким священником у с. Лагодів на Перемишлянщині, та Ярослав Сахно, син о. Теодора Сахна, пароха в тому ж Лагодіві упродовж 1900–1936 рр. [1, с. 80]. У присутності нотаріуса табору Ландшут вони ствердили, «що п. Михайло Демкович-Добрянський теж відомий як Делеліва-Демкович-Добрянський – народився 7 листопада 1905 р у с. Лагодів...» [11, арк. 3]. Окрім цього для виїзду з табору в іншу країну для ІРО потрібно було пред'явити: медичну довідку, дозвіл на працю, фотографії та автобіографію. Подібний пакет документів мали також його дружина Агафія та донька Марта.

Українська громада у Великобританії суттєво посприяла переїзду М. Демковича-Добрянського та його сім'ї до Англії. Він отримав запрошення працювати у лондонській газеті «Українське Життя». Одразу відзначимо, що не всім українцям, які потрапили до Великобританії з таборів ДіПі, пощастило опинитись саме у столиці та ще й працювати за спеціальністю. Наприклад за даними британських науковців із 510 українців, що працювали на млинах у м. Бредфорд лише 111 до цього мали відношення до сільського господарства [27, р. 101].

На початках свого існування табори ДіПі облаштовувались у колишніх промислових або військових приміщеннях: казармах, гаражах тощо. Л. Головата підкреслює, що «Деякі [табори] протрималися рік і довше, і в хроніках періодики, календарів, річних ювілейних видань встигала з'явитися інформація, яка свідчила, що час не змарновано і навіть за рік вдалося досягти певних культурних успіхів, наприклад організувати театр, виставку, надрукувати збірник про життя у вигнанні і т. д. ... Ще інші табори отримали кількарічний стабільний період осілості, а разом з тим – змогу будувати громадське життя, прирошуючи функції управ синхронно з ускладненням запитів своїх громад» [5, с. 214]. У таких непростих умовах українці все ж зуміли не лише облаштувати житлові умови, але й зводили школи, дитячі садки, каплиці, церкви, бібліотеки. Головним документом, який регулював діяльність та устрій українських таборів, був «Рамковий статут для українського табору», який затвердило Центральне представництво української еміграції. Згідно із цим положенням кожен табір поділявся на референтури – структурні підрозділи, а головним керуючим органом вважалась таборова рада, яку обирали дорослі жителі. Саме на ній українці обирали свого коменданта табору та референтів. Детально структуру таборів описала О. Подобед: «У кожному таборі працювало по кілька референтур: реєстраційна, житлова («мешканева»), харчова, одягова, суспільної опіки, технічна, праці, господарська, культурно-освітня, переселенська, фінансова, юридична та секретаріат коменданта табору. Окрім таборової поліції, також діяв громадський суд. Територія табору поділялася на блоки. Кожен табір мав свій бюджет, що затверджувався таборовою радою. Його наповнювали самі таборяни, і він складався, зокрема, із прибутків від реалізації продукції, виготовленої у таборових майстернях та вирощених на таборових городах, відсотках від продажу квитків на таборові концерти й театральні вистави, прибутків від діяльності таборового готелю, оренди таборової стайні, а також податку таборяни, які працювали поза табором» [16]. Цікаво, що ЮНПРА радила адміністраціям таборів інших національностей переймати досвід організації українських ДіПі.

У 2017 р. з Канади до відділу рукописів ЛННБУ надійшов особистий архів уродженця Тернополя, журналіста Анатолія Бедрія (1931–1996). Під час Другої світової війни сім'я А. Бедрія виїхала

¹ Нью-Йоркська група – неофіційна назва зібрання українських митців, що виникла у сер. ХХ ст. у Нью-Йорку.

до Німеччини. Перебуваючи в таборі ДіПі в Новому Ульмі, він у 1949 р. закінчив гімназію. Згодом переїхав до США. Вищу освіту здобув в американських університетах та в Українському Вільному Університеті (Мюнхен). Був співзасновником і активістом Товариства української студіюючої молоді ім. М. Міхновського. Автор численних монографій, статей у наукових збірниках. Довголітній член редакційної колегії журналу «Визвольний Шлях», головний редактор органу ОУН «Шлях Перемоги» [19, с. 9]. В архіві А. Бедрія зберігається фотоальбом з десятками світлин, що відображають життя українського табору в Новому Ульмі. Усі світлини підписані: «Свячене у Бедріїв – Табір Н. Ульм, 1946», «Водосвята у таборі Н. Ульм, 1947», «Абітурієнти Української Реальної Гімназії в Новім Ульмі. Випуск I, 1946», «Школа самоходова і автотехнічна, Н. Ульм, 1946. Керівник інж. Е. Бедрій», «Кравецький курс, Н. Ульм, 1947», «Варштати металообробки», «Панахида за от. С. Петлюрою, полк. Е. Коновальцем і всіма полеглими воїнами за волю України». Група фотографій зображує навчальний процес в табірній школі автомеханіків. Кілька зображень висвітлюють діяльність Пласту («Свято в честь Митр. А. Шептицького в таборі Н. Ульм, 1947. Реферат виголошує старший пластун А. Бедрій» та ін.). Світлини змальовують шкільне життя, театралізовані дійства, побут тощо. Відзначимо, що цей архів перебуває на стадії опрацювання співробітниками відділу та буде введений до науково обігу згодом.

Значний відсоток серед українців, з одного боку, інтелігенції, а з іншого – молоді зумовив розвиток у таборах системи освіти. Прагнення зберегти у підростаючого покоління українську ідентичність спонукало батьків віддавати дітей на навчання в українські навчальні заклади. Українська загальна система освіти повоєнної Західної Німеччини складалася з мережі дитячих садків, народних (початкових) шкіл, середніх навчальних закладів. Кращими таборовими народними школами із висококваліфікованим педагогічним складом були навчальні заклади в Міттенвальді, Мюнхені й Регенсбурзі [14, с. 8]. Матеріали до історії шкільних процесів у таборах ДіПі зберігаються і у фонді 298. Зокрема донька фондоутворювача Марта Добрянська (1936 р. н.) упродовж 1945–1946 рр. навчалася в Українській народній школі в Карлсфельді (Баварія), що засвідчує видане їй свідоцтво. Там читали такі предмети: поведінка, релігія, українська мова, латинська мова, англійська мова, німецька мова, історія, географія, природознавство, рисунки (науки мистецтва), фізика, хімія, математика, руханка, приватні заняття. У 1948 р. вона вступила до Української народної гімназії в Аугсбурзі [11, арк. 5].

Нерідко навчання у школах зупинялося через загальні труднощі, зумовлені обставинами таборного життя. Насамперед йшлося про брак відповідних приміщень, а також нестачу навчальних програм і підручників таких як українські читанки, підручники з математики і ін. Проте «жертвенна праця учителів, що байдужі на винагороди, спільно і дружньо працюють над молоддю, щоб її не тільки навчати, але й виховувати під оглядом релігійно-моральним і національним» [18, с. 27–28].

У відділі рукописів зберігаються періодичні видання, як створені українцями у таборах ДіПі, так і тогочасні газети та журнали, що висвітлювали представлену тематику. У 1995 р. відомий британський і український журналіст Богдан Нагайло подарував ЛННБУ підшивку видань табору ДіПі в Ріміні (Італія): «Життя в Таборі», «Батьківщина» та «Юнацький зрив». З огляду на те, що два останні видання є доступні он-лайн² зупинимось детальніше на щоденнику «Життя в Таборі». Журнал почав виходити у 1945 р. проте у згаданій підшивці доступні випуски лише за 1947 р. (№№ 55–71, № 81). Більшість статей у щоденнику було присвячено міжнародному становищу у світі («Англія покидає Індію» (1947, ч. 55), «Фашизм і демократія» (1947, ч. 58), «Куліси президента Трумана» (1947, ч. 59) та питанням культурного розвитку українців за кордоном («Українське письменство на еміграції» (1947, ч. 60).

Під редагуванням М. Добрянського у Мюнхені виходив журнал «Проблеми». Видання було у першу чергу призначене для українських таборян Баварії. Кожний номер відкривався актуальними статтями у розділі «Наша Думка», («Дмитро Донцов. Його роля у формуванні модерного українства» М. Добрянського, «Об'єднання мистецтва: самосвідомість, ідеологія, політика» М. Шлемкевича, «Екзистенціалізм» О. Кульчицького тощо). Виходило чимало матеріалів, що стосувалися призначення і розвитку преси («Оркестр без нот і диригента: кілька завваг до дискусії про пресу», «Українська преса і громадянство», «Свобода преси», вагома публікація «Орлан громадської думки: ідеї до філософії публіцистики» М. Шлемкевича [21, с. 117]. Саме на сторінках «Проблем» розпочалась

² Архів ОУН. Українська інформаційна служба у Лондоні. <http://ounuis.info/library/newspapers/633/yunatskyi-zryv.html>.

велика дискусія навколо питання українсько-польського порозуміння. Вже згаданий С. Баран у статті «Ліпше пізно як ніколи. Сто літ українсько-польських взаємин в Галичині» писав, що першими це питання підняли саме поляки ще у 1945–1946 рр. Так, польський журналіст Єжи Бельський з Мюнхена виступав «за державну суверенність України на всіх її етнографічних землях. Об'єм і форму свого сусідського співжиття вирішать між собою обі суверенні держави – польська і українська». На сторінках української і польської еміграційної преси йшла жвава дискусія на тему українсько-польських взаємин, при цьому українські публіцисти поміщали статті в польській пресі («Kronika»), а польські в українській («Наше життя»). На думку оглядачів подібні дискусії мали б «розрядити» напружені відносини між обома народами. Очевидно у тогочасній геополітичній ситуації подібні розмови мали більше теоретичний характер, але як зауважив С. Баран: «Сам факт цього роду дискусії є позитивним явищем. І так оцінюють його обі сторони» [10, арк. 7]. Цікаво, що в якості вступу до згаданої дискусії редакція «Проблем» помістила вірш польського поета Юзефа Лободовського «Тобі, Україно, співаю, тобі ці похвали» (у перекладі Святослава Гординського), що раніше був опублікований у польському тижневику «Wiadomości» (Лондон) [9, с. 4]. До слова у 1930-х рр. Ю. Лободовський видав кілька збірок поезій, багатих українськими мотивами («Ніч на Волині», «Пісня про голод», «Кінь отамана Лодоби»). Ю. Лободовський був чільним представником «української школи» в польській поезії, що її започаткувала ще в ХІХ ст. поезія А. Мальчевського, Й. Залеського, а передусім Ю. Словацького.

У кін. 1940-х рр. значну частину українців з Ріміні було переміщено до Великобританії. Про їх перебування, вже у англійських таборах, довідуємося завдяки статі у газеті «Наша Церква» (Лондон). У публікації йдеться про візит архієпископа Івана Бучка до табору українських вояків у м. Шеффілд: «Прибув сюди Преосвящений Іван Бучко, де вітав його від імені української команди табору полк. Нікітін, а згодом зустріли його полонені, в імені яких промовив підполковник Роман Долинський... Єпископ не гаючись поспішає до таборової церкви, де на порозі зустрічає його о. М. Ратушинський висказуючи вдяку за прибуття до одного з останніх таборів українського вояцтва на чужині» [6, с. 3]. У статті були надруковані фото цієї події. Окрім цієї статті у фонді 298 знаходимо і англomовний «Звіт про проникнення нацистських військових злочинців та колаборантів до Об'єднаного Королівства у 1945–1950 рр.». Особливу увагу у звіті звернено на українців, колишніх вояків дивізії Ваффен СС «Галичина». Відзначалося, що СРСР вимагав репатріації понад 1000 колишніх дивізійників, яких було трактовано як «воєнних злочинців» [29]. Угода 1947 р. між СРСР та Італією піддавала великій небезпеці цих осіб, саме тому українські полонені з Апеннінського півострова перебиралися на Туманний Альбїон.

Насильна репатріація до СРСР лякала більшість українців у таборах. Рішення прийняті на Ялтинській конференції (4–11 лютого 1945 р.) між очільниками урядів США, Сполученого Королівства та Радянського Союзу, Ф.Д. Рузвельтом, В. Черчиллем та Й. Сталіним, мали вирішальне значення в питанні репатріації радянських громадян, включно з тими, які прибули з українських земель, що до 1939 р. не були у складі СРСР. Проте текст угоди щодо військовополонених, узгоджений на Ялтинській конференції не містив положень, які б вказували на те, який рівень застосування сили допустимий для забезпечення репатріації «неохочих повертатися до своїх домівок» [24]. Представники репатріаційної місії СРСР часто були вихідцями із Західної України і зверталися до потенційних репатріантів українською мовою, що, на думку радянських чиновників, мало б їх схилити до повернення на батьківщину. Британський мандрівник та письменник Деніс Гіллс у своїй статті, так описував появу радянської репатріаційної місії у таборі Ріміні: «Коли радянська команда, зайшла в барак то виставлені на інспекцію українські полонені мовчки спостерігали за ними ... справді, моторошна тиша присутніх чоловіків здалася мені незвичною та багатозначною. Це було випробовування волі: радянська воєнна машина не просто зіткнулася з кількома тисячами неозброєних, проте рішучих чоловіків, але і з випробуванням власної репутації» [25].

Серед колекційних матеріалів М. Демковича-Добрянського є випуск авторитетного журналу «Ukrainian Quarterly» із статтею В. Душника про становище українських ДіПі [28]. Особливу увагу автор звертав на загрози репатріаційної комісії СРСР. Незважаючи на наказ ген. Д. Ейзенгауера про запобігання примусовій репатріації осіб, які цього не бажають, радянські спецслужби все ж проводили свою діяльність в американській зоні окупації Німеччини. Кардинал-секретар Конгрегації в справах Східних Церков Ежен Тіссеран відзначав: «Тисячі осіб вороже налаштованих до теперішнього режиму в Радянському Союзі примусово відсилаються до СРСР. Американці та британці сприяють цьому у зв'язку із домовленостями в Ялті» [28, р. 288]. Активним у плані захисту українців від ре-

патріантів був єпископ греко-католицької церкви о. Іван Бучко, який очолював Український допомоговий комітет і був відповідальний за відвідування українських католиків у західній Європі. Саме за його сприяння багато українських «діпістів» уникнули примусової репатріації та змогли виїхати закордон, зокрема у США. Відзначимо, що й католицька церква відіграла вагомий роль у захисті переміщених осіб та сприяла їх еміграції в інші країни [30, р. 3].

У відповідь на діяльність радянських репатріаційних служб відомий український письменник та політичний діяч Іван Багряний видав сатиричну поему «Антон Біда – герой труда». Радянський «Комітет за повернення на батьківщину» поширював у Німеччині поему Павла Стеценка (Ігоря Муратова українського радянського поета) – про «страждання й пригоди «діпіста» Антона Біди. У цьому творі українські переміщені особи були представлені у доволі негативному образі. Натомість «Антон Біда» І. Багряного показував правдиве життя в таборах ДіПі: «На перекир пливе всьому / і вдень, і уночі.../він не один – / ім'я ж йому / Великі тисячі / Ім'я йому / (Слова скупі) / Ім'я йому – / Оте / «Ді-Пі» [3, с. 250]. Відзначимо, що у фондах ЛННБУ зберігається примірник цієї книги із дарчим написом від автора: «Дмитрові Бучинському з сердечними привітаннями» 5.6.56, Germany».

З радянською репатріаційною комісією зіткнувся і особисто М. Демкович-Добрянський з родиною. Його земляк Дмитро Ковальчук став свідком візиту репатріантів до помешкання М. Демковича-Добрянського у м. Хельмсхофен, що на захід від Мюнхена. «Озброєні члени Репатріаційної Комісії силою увірвалися в кімнату. В присутності дружини п. Добрянського вони здійснили обшук помешкання та забрали усі документи, що потрапили їм на очі. Я все бачив на власні очі. Документи так і не були повернені власникам» [11, арк. 7].

Великий пласт документів до історії ДіПі зберігається в колекційних матеріалах фонду 298, що присвячені відомому львівському адвокату та громадському діячеві Степану Барану. По закінченню війни С. Баран очолював Спілку Українських Журналістів на еміграції (далі СУЖ) – організацію, яка постала у червні 1946 р. у м. Ділінген, Німеччина, та об'єднувала понад 100 членів. У згаданій колекції частково висвітлюється діяльність СУЖ у таборах ДіПі. Наддніпрянський письменник Сергій Домазар у листі до С. Барана закликав не перетворювати СУЖ на партійну організацію з певною визначеною ідеологією: «Члени управи СУЖу висловлюються проти права критики ідей Липинського» [10, арк. 11]. Автор вважав, що міжпартійна боротьба серед української еміграції була «великим злочином» і висловлювався за потребу створення незалежного друкованого видання, де б могли друкуватися усі політичні табори. Додаткову інформацію про СУЖ і таборян в Новому Ульмі знаходимо в листі галицького громадсько-політичного діяча Антіна Чернецького до С. Барана від 15 жовтня 1948 р. [10, арк. 11].

С. Баран входив і до Центрального представництва української еміграції в Німеччині (далі ЦПУ-ЕН) та був автором багатьох документів, що регулювали роботу цієї організації в українських таборах ДіПі. Наприклад, у «Тимчасовій інструкції про діяльність українських комітетів у міжнародних таборах» вказуються основні завдання комітетів, зокрема: «А) Презентувати українців та боронити їх права та інтереси перед загальним таборовим урядом; Б) Виконувати розпорядження та доручення ЦПУЕН» [10, арк. 12]. Цікаво, що згідно з інструкцією українські священнослужителі в таборах входили до складу комітету автоматично.

Після Другої світової війни в Німеччині виходили друком десятки різноманітних українських газет і журналів, що за неповними даними, мали накладу до мільйона примірників. Дослідник М. Тимошик відзначав, що «творилися такі видання на друкарській машинці, множилися здебільшого примітивним циклографічним способом на грубому, дешевому папері» [24, с. 175]. Створювалися часто в умовах, коли, за словами Уласа Самчука, «ні стола, ні стільця, ні паперу, ні словника, ні довідника, ні бібліотеки, ні архіву, ні редактора, ні видавця, ні навіть коректора. Повне, кругле, абсолютне ні» [20, с. 179]. В умовах табірної дійсності невпинно працювали І. Багряний, У. Самчук, Дмитро Дорошенко, Наталя Полонська-Василенко, Василь Барка, Юрій Шевельов, Степан Смаль-Стоцький, Оксана Лятуринська та ін. І це все за умов, що на кожне видання необхідно було отримати урядовий дозвіл («Permitted by authority of Military Government») [24, с. 176].

Табір українських ДіПі в Аугсбурзі був одним із найчисельніших. Відомий історик І. Лисяк-Рудницький згадував про свій візит до цього українського осередку у повоєнній Німеччині: «На станції Ульм саме був вантажний поїзд до Аугсбургу. Тому сів на нього, на площадку вантажного

возу. Так доїхав в Аугсбург. Знайшов квартиру п. Парфанович³. Разом з нею пішов до великого українського лагерь, де вона працює як лікар. Це в кол. касарняних блоках справжня українська «республіка». Кілька тисяч душ (здебільша робітники), галичани й наддніпрянці» [8, с. 313]. У таборі ДіПі в Аугсбурзі виходила газета «Наше Життя». У фонді 298 є доступні матеріали, що описують скандал, який розгорівся навколо закриття часопису. Із звіту С. Барана випливає, що «Адміністрації табору Сомме-Кассерне не подобався український демократичний часопис «Наше Життя» і вони зламавши замки в приміщенні редакції «перебрали» у своє «посідання» газету» [10, арк. 13]. Очевидно, що причиною цього стали розходження в політичних орієнтаціях між табірним керівництвом та редакцією. Американські наглядачі в Сомме-Кассерне не підтримали закриття газети і вона виходила й надалі, але вже за межами табору та у складніших матеріальних умовах. Представникам США видавці «Нашого Життя» доводили, що: «1. газету створили самі журналісти і письменники; 2. Управа табору матеріально ніколи видавництво газети не підтримували, хоч щедро допомагала іншим подібним інституціям; 3. Харчові і цигаркові «приділи для працюючих» робітники Видавництва діставали на рівні з усіма взагалі працюючих, а не як таборіві працівники [10, арк. 2].

Згадані вище партійні чвари не були поодинокими серед українських таборян. Відомий український громадський діяч та меценат О. Антонович (чий особистий архів зберігається у відділі рукописів ЛННБУ), хоч і безпосередньо не мешкав у таборах ДіПі, проживаючи у Мюнхені, часто до них навідувався. Він пригадував, що деякі табори ставали центрами політичних груп і напрямів: «Йшла постійна політична боротьба між групами, було багато конфліктів, нарікань протестів та голосних оскаржень. У певному часі було загальновідомим, що в Берхтесгадені мали вплив мельниківці і паліївці, Міттенвальд і Регенсбург були доменом бандерівців, Аугсбург, Сомме-Касерне стали осередком Івана Багряного і його УРДП» [2, с. 302]. Активіст табору Берхтесгаден та видавець журналу «Орлик» Тома Лапичак⁴ писав: «Врешті не можна закривати очей на факт існування внутрішньополітичних партійних різниць, а то антагонізмів і суперничання. Та проте ми тим не гіршимось, бо такі прояви ми бачимо навіть у соціальних спільнотах на високому ступні розвитку» [5, с. 218]. Редактор вважав, що лиш у примітивних народів не має міжпартійних чвар та суперечок.

У 2013 р. до ЛННБУ був переданий особистий архів Івана Гнойового (1889–1974) – хорунжого армії УНР, громадського і політичного діяча, який упродовж кількох років перебував у вже згаданому вище таборі «Орлик». У збірках документів І. Гнойового представлені матеріали пов'язані із його життям у таборі: «Посвідчення Управи Філії Союзу Українських Ветеранів в таборі «Орлик», яке стверджує, що І. Гнойовий, був членом Союзу Українських Ветеранів і реєструвався в списках членів цієї організації до 1950 р.; «Посвідчення Українського Технічно-Господарського Інституту» яке підтверджує, що фондоутворювач працював секретарем Делегатури Інституту в таборі «Орлик» з 29.07.1946 по 31.12.1948 р.; «Легітимація Української Високої Політехнічної Школи (Сектор середніх та нижчих фахових шкіл і фахових курсів) у Струб-Берхтесгадені, 1.12.1947»; Окремо відзначимо один з документів, де йдеться про те, що голова Управи Товариства українських політичних в'язнів уповноважував І. Гнойового, (члена управи цього товариства у таборі Карлсфельд), до «переведення слідства» в справі українських в'язнів німецького концентраційного табору в Дахау. Йому було поставлене завдання збирати документи та всі дані про «їх життя та смерть та дані про їх виступи проти «озвірілого наці-режиму». Архів І. Гнойового зараз перебуває на стадії наукового опрацювання та буде доступним для дослідників згодом.

Після розвалу СРСР було відкрито доступ до раніше засекречених архівних документів, що актуалізувало тематику дослідження історії переміщених осіб після Другої світової війни. Новітня вітчизняна історіографія ДіПі не відповідає масштабам цього явища, саме тому багато аспектів цієї проблеми залишаються маловідомими. Віднайдення нових документальних збірок відкриватиме раніше не знані сторінки у цій тематиці. Матеріали, що зберігаються у діаспорних фондах відділу рукописів ЛННБУ суттєво доповнять знання про цей період в історії українців.

Список використаних джерел та літератури:

1. Андреев А. Агітаційно-пропагандистська діяльність радянських органів репатріації серед «переміщених осіб» з України (1944–1953 рр.). Київ, 2018. 255 с.
2. Антонович О. Спогади. Київ ; Вашингтон, 1999. 392 с.

³ Парфанович Софія (1898–1968) – українська письменниця, громадська діячка. Лікар акушер-гінеколог за фахом, викладач (1940–1944) та директор фельдшерсько-акушерської школи у Львові.

⁴ У фонді 298 зберігається листування М. Демковича-Добрянського та Т. Лапичака.

3. Багрянний І. Антон Біда – герой труда. Повість про Ді-Пі. Відповідь людоловам. Новий Ульм, 1956. 270 с.
4. Бойчук Б. Паноптикум ДіПі. Львів, 2013. 412 с.
5. Головата Л. Табір і його видавничий ресурс: «Орлик» (Берхтесгаден, 1946–1948). *Записки ЛННБУ ім. В. Стефаника*. 2018. Вип. 10. С. 214–253.
6. Добрий пастир береже своє стадо. *Наша Церква*. Лондон. 1949. Березень. С. 2–4.
7. Кравець Д. Архів Михайла Демковича-Добрянського у фондах відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника. *Записки ЛННБУ ім. В. Стефаника*. 2017. Вип. 9. С. 474–485.
8. Лисяк-Рудницький І. Щоденники. Київ, 2019. 689 с.
9. Лободовський Ю. Похвала глупоті. *Проблеми. Журнал національно-державної думки*. 1947. № 2. С. 4.
10. Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 298 (М. Демкович-Добрянський). Спр. «Баран Степан. Колекційні матеріали». 21 арк.
11. Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 298 (М. Демкович-Добрянський). Спр. «Матеріали пов'язані із еміграцією М. Демковича-Добрянського до Великобританії. 1948 р.». 15 арк.
12. Макар В. Імміграційна політика Канади після Другої світової війни (1945–1952). *Науковий вісник Чернівецького університету: Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини*. 2014. Вип. 702–703. С. 154–158.
13. Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині та Австрії по Другій світовій війні. Т. 1 Роки: 1945–1951. Мюнхен, 1985. 405 с.
14. Міттенвальд 1946–1951. З нагоди 50-ліття таборів українських біженців в Міттенвальді, Німеччина. Воррен, Мічиган, 2001. 753 с.
15. Подобєд О. Культурне життя та повсякдення переміщених осіб і біженців з України у Західній Німеччині (друга половина 1940-х рр.): автореф. дис. ... д-ра іст. наук. Черкаси, 2018. 40 с.
16. Подобєд О. Українська родина в епоху ДіПі. <http://uamoderna.com/md/podobed-displaced-person> (дата звернення 15.01.2020).
17. Примаченко Я. Переміщені особи. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Peremischeni_osoby (дата звернення 21.05.20).
18. Один рік в таборі Ельванген. Ювілейний альманах. Ельванген, 1947. 79 с.
19. Романюк М. Бедрий Аентей Анатоль. *Українська журналістика в іменах*. 2000. Вип. 7. С. 9–10.
20. Самчук У. Планета Ді-Пі: нотатки й листи. П'ять по дванадцятій: записки на бігу. Острог, 2017. 394 с.
21. Сидоренко Н., Сидоренко О. Журналістська «планета Ді-Пі». Українська преса у таборах військовополонених, переміщених осіб і біженців після II Світової війни (1945–1950). Київ, 2000. 175 с.
22. Стрільчук Л. Українські політичні біженці та переміщені особи після Другої світової війни : автореф. дис. ... канд. іст. наук. Чернівці, 1999. 16 с.
23. Тивонюк П. Лагодівський літопис. Нарис з історії села Лагодова. Спогади і роздуми. Львів, 2013. 484 с.
24. Тимошик М. Видавнича справа української еміграції в Німеччині. *Збірник праць Науково-дослідного центру періодики*. 2003. Вип. 11. С. 160–183.
25. Хромейчук О. Радянська репатріаційна місія та британська комісія з перевірки біженців. <http://uamoderna.com/md/khromeychuk-repatriation> (дата звернення 15.01.2020).
26. Berger J. Displaced Persons: A Human Tragedy of World War II. *Social Research*. 1947. Vol. 14. P. 45–58.
27. Bulbring M. Post-War Refugees in Great Britain. *Population Studies*. 1963. Vol. 8. No. 2. P. 99–112.
28. Dushnyk W. The Importance of the Problem of Displaced Persons. *The Ukrainian Quarterly*. 1946. Vol. II. P. 285–288.
29. Report of The Entry of Nazi War Criminals and Collaborators into the UK, 1945–1950. London, 1951. 88 p.
30. Scribner T. «Pilgrims of the Night»: The American Catholic Church Responds to the Post-World War II Displaced Persons Crisis. *American Catholic Studies*. 2013. Vol. 124. P. 1–20.
31. The Refugee Experience: Ukrainian Displaced Persons After World War II. Edmonton, 1992. 512 p.

References

1. Andrieiev A. Ahitatsiino-propahandystska diialnist radianskykh orhaniv repatriatsii sered «peremishchenykh osib» z Ukrainy (1944–1953 rr.). Kyiv, 2018. 255 s.
2. Antonovych O. Spohady. Kyiv ; Vashynhton, 1999. 392 s.
3. Bahrianyi I. Anton Bida – heroi truda. Povist pro Di-Pi. Vidpovid liudolovam. Novyi Ulm, 1956. 270 s.
4. Boichuk B. Panoptykum DiPi. Lviv, 2013. 412 s.
5. Holovata L. Tabir i yoho vydavnychiy resurs: «Orlyk» (Berkhteshaden, 1946–1948). *Zapysky LNNBU im. V. Stefanyka*. 2018. Vyp. 10. S. 214–253.
6. Dobryi pastyr berezhe svoje stado. *Nasha Tserkva*. London. 1949. Berezen. S. 2–4.
7. Kravets D. Arkhiv Mykhaila Demkovycha-Dobrianskoho u fondakh viddilu rukopysiv Lvivskoi natsionalnoi naukovoï biblioteky Ukrainy imeni V. Stefanyka. *Zapysky LNNBU im. V. Stefanyka*. 2017. Vyp. 9. S. 474–485.
8. Lysiak-Rudnytskyi I. Shchodennyky. Kyiv, 2019. 689 s.
9. Lobodovsky Yu. Pokhvala hlupoti. *Problemy. Zhurnal natsionalno-derzhavnoi dumky*. 1947. № 2. S. 4.
12. Makar V. Immihratsiina polityka Kanady pislia Druhoi svitovoi viiny (1945–1952). *Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu: Istorii. Politychni nauky. Mizhnarodni vidnosyny*. 2014. Vyp. 702–703. S. 154–158.
13. Marunyak V. Ukrayins'ka emigraciya v Nimechchyni ta Avstriyi po Drugij svitovij vijni. T. 1 Roky: 1945–1951. Munich, 1985. 405 s.
14. Mittenvald 1946–1951. Z nahody 50-littia taboriv ukrainskykh bizhentsiv v Mittenvaldi, Nimechchyna. Vorren, Michyhan, 2001. 753 s.

15. Podobied O. Kulturne zhyttia ta povsiakdennia peremishchenykh osib i bizhentsiv z Ukrainy u Zakhidnii Nimechchyni (druha polovyna 1940-kh rr.): avtoref. dys. ... d-ra ist. nauk. Cherkasy, 2018. 40 s.
16. Podobied O. Ukrainska rodyna v epokhu DiPi. <http://uamoderna.com/md/podobied-displaced-person> (data zvernennia 15.01.2020).
17. Prymachenko Ya. Peremishcheni osoby. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Peremishcheni_osoby (data zvernennia 21.05.20).
18. Odyn rik z zhyttia v tabori Elvanhen. Yuvileinyi almanakh. Elvanhen, 1947. 79 s.
19. Romaniuk M. Bedrii Aentei Anatol. *Ukrainska zhurnalistyka v imenakh*. 2000. Vyp. 7. S. 9–10.
20. Samchuk U. Pliana Di-Pi: notatky y lysty. Piat po dvanadtsiatii: zapysky na bihu. Ostroh, 2017. 394 s.
21. Sydorenko N., Sydorenko O. Zhurnalistyska «planeta Di-Pi». Ukrainska presa u taborakh viiskovopolonenykh, peremishchenykh osib i bizhentsiv pislia II Svitovoi viiny (1945–1950). Kyiv, 2000. 175 s.
22. Stril'chuk L. Ukrayins'ki polity'chni bizhenci ta peremishheni osoby` pislya Drugoyi svitovoyi vijny` : avtoref. dys.... kand. ist. nauk. Chernivci, 1999. 16 s.
23. Tyvoniuk P. Lahodivskiy litopys. Narys z istorii sela Lahodova. Spohady i rozdumy. Lviv, 2013. 484 s.
24. Tymoshyk M. Vydavnycha sprava ukrainskoi emihratsii v Nimechchyni. *Zbirnyk prats Naukovo-doslidnoho tsentru periodyky*. 2003. Vyp. 11. S. 160–183.
25. Khromeichuk O. Radianska repatriatsiina misiia ta brytanska komisiiia z perevirky bizhentsiv. <http://uamoderna.com/md/khromeichuk-repatriation> (data zvernennia 15.01.2020).
26. Berger J. Displaced Persons: A Human Tragedy of World War II. *Social Research*. 1947. Vol. 14. P. 45–58.
27. Bulbring M. Post-War Refugees in Great Britain. *Population Studies*. 1963. Vol. 8. No. 2. P. 99–112.
28. Dushnyk W. The Importance of the Problem of Displaced Persons. *The Ukrainian Quarterly*. 1946. Vol. II. P. 285–288.
29. Report of The Entry of Nazi War Criminals and Collaborators into the UK, 1945–1950. London, 1951. 88 p.
30. Scribner T. «Pilgrims of the Night»: The American Catholic Church Responds to the Post-World War II Displaced Persons Crisis. *American Catholic Studies*. 2013. Vol. 124. P. 1–20.
31. The Refugee Experience: Ukrainian Displaced Persons After World War II. Edmonton, 1992. 512 p.

Отримано: 31.12.2021 р.

Прорецензовано: 21.01.2022 р.

Прийнято до друку: 25.01.2022 р.

e-mail: oksana.smor@gmail.com

DOI: 10.25264/2409-6806-2022-33-91-96

Смержевська О. Образ Тараса Шевченка в творчій спадщині Володимира Шаяна: «Пророк світлої місії України». Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2022. Вип. 33. С. 91–96.

УДК 93/94:930

Оксана Смержевська

ОБРАЗ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА В ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ ВОЛОДИМИРА ШАЯНА: «ПРОРОК СВІТЛОЇ МІСІЇ УКРАЇНИ»

Вивчення трактування В. Шаяном постаті Тараса Шевченка, його ролі в історії України, його впливу на літературу, його месіанської ролі для українського народу – важливий аспект розуміння історичного контексту розвитку української діаспори. В. Шаян творчість Тараса Шевченка розглядає як світове явище. Події часів Хмельницького втілюються у філософській системі світовідчуження Сковороди, з духу якого народився геній Шевченка – саме так виглядає духовний ланцюг пробудження й творення української нації за Шаяном.

Ключові слова: Володимир Шаян, Тарас Шевченко, діаспора.

Oksana Smorzhevska

THE IMAGE OF TARAS SHEVCHENKO IN THE CREATIVE HERITAGE OF VOLODIMIR SHAYAN: "THE PROPHET OF THE LIGHT MISSION OF UKRAINE"

Studying Volodymyr Shayan's interpretation of the figure of Taras Shevchenko, his role in the history of Ukraine, his influence on literature, his messianic role for the Ukrainian people is an important aspect of understanding the historical context of the Ukrainian diaspora. In his works, V. Shayan deeply immersed himself in the analysis of the creative heritage of Hryhoriy Skovoroda, Ivan Franko, Lesia Ukrainka, their worldviews, influence on the Ukrainian people, its culture and history. V. Shayan considered the work of Taras Shevchenko as a world phenomenon. The events of Khmelnytsky's time were embodied in Skovoroda's philosophical system. From all this was born the genius of Shevchenko. This is exactly what the spiritual chain of awakening and creation of the Ukrainian nation according to Shayan looks like. Kobzar was perhaps the most glorious warrior-hero, with a ruthless weapon – the word. V. Shayan uses the example of Taras Shevchenko's poetic work to analyze his biography in the context of the time when Kobzar lived and worked. For Shayan, Shevchenko is an incredible artist-prophet-thinker-fighter of world scale. Taras Shevchenko, his work, his spiritual mission became an important component in the life of the Ukrainian diaspora of the twentieth century. The study of V. Shayan's works, in particular those dedicated to Taras Shevchenko, shows us the worldview of a certain part of the Ukrainian diaspora of the twentieth century, its mood and aspirations, as well as the connection with the homeland through history, culture and religion.

Key words: Volodymyr Shayan, Taras Shevchenko, diaspora.

Складовою частиною української культури у діаспорі ХХ ст. став й український рідновірський рух. Він постав як одна з форм світогляду, твореного на релігійно-національних та культурних засадах в кризових умовах українського емігрантського середовища, в умовах пошуку свого місця за обставин, що склалися в цьому середовищі в міжвоєнний та післявоєнний період (йдеться про Першу та Другу світові війни). Одним із лідерів українського рідновірського руху в діаспорі був Володимир Шаян (1908–1974) – філософ, релігієзнавець, письменник, громадський діяч. У своїх працях він глибоко занурювався в аналіз творчої спадщини Григорія Сковороди, Івана Франка, Лесі Українки, їхніх світоглядних орієнтирів, впливу на український народ та його культуру та історію. Особливу увагу він приділяв Тарасові Шевченку як «пророку світової місії України». Вивчення трактування Володимиром Шаяном постаті Тараса Шевченка, його ролі в історії України, його впливу на літературу, його месіанської ролі для українського народу – важливий аспект розуміння історичного

контексту розвитку української діаспори. А образ Тараса Шевченка може розкритися в неочікуваних ракурсах та візіях, що лише підкреслить глибину й велич Кобзаря.

Як зазначено в монографії Валерія Сніжка та Любові Отрошко «Творчість через символ», Володимир Шаян – один із творців української культури. І головна заслуга його та інших «учених перед народом України – це те, що всі вони свідомо вирішували проблему українознавчої спрямованості національної літератури, творячи наукові та науково-популярні книжки рідною мовою, складаючи енциклопедичні словники, знайомлячи народ з перекладами світових письменників, видаючи збірки з української етнографії та народної творчості» [6, с. 30]. Георгій Кожолянюк в одній зі своїх публікацій зазначив, що В. Шаян «вивчав питання ролі Григорія Сковороди, Тараса Шевченка, Лесі Українки, Олега Ольжича, Юрія Федьковича, Івана Франка, Михайла Коцюбинського та ін. у духовному житті України», наголошуючи на висновку Шаяна, що «нарід, який не слухає своїх пророків, гине» [2, с. 14]. Марія Лесів у статті «Слава Дажбогу!»: український рідновірський рух як альтернативна візія нації» розглянула образ Тараса Шевченка як героя і месію рідновірів. Зокрема, посиляючись на американського антрополога та історика Девіда Кертзера, веде мову про культуру як «резервуар могутніх символів, які кожна нова політична сила часто адаптує і легітимізує через певні обряди». Вона зазначає, що в українській культурі таким символом є Тарас Шевченко. Марія Лесів також згадує про інтерпретацію Тараса Шевченка радянськими ідеологами, українськими діаспорними дослідниками, а також його образ в Україні сьогоденній. Авторка таким чином наголошує, що прочитання Тараса Шевченка може бути різним. У тому числі, і поглядом рідновірів на Тараса Шевченка як на героя та месію української нації [3, с. 369]. Галина Лозко у монографії «Орден Бога Сонця. Історія та метафізика» знайомить читачів з історичними, метафізичними та філософськими основами Ордену Бога Сонця, створеного В. Шаяном. Поміж іншого, вона акцентує увагу на його думках щодо духовних поглядів Григорія Сковороди та Тараса Шевченка [4, с. 159-161].

Український поет, прозаїк, перекладач, професор В. Шаян залишив по собі значну наукову, літературну, перекладацьку спадщину, яку ще належним чином не опрацьовано та не осмислено в науковому середовищі. Зазвичай його життєпис та діяльність розглядають крізь призму його філософсько-духовних поглядів та концепцій. У бібліографічному покажчику «Історична Шевченкіана» є підрозділ «Суспільно-політичні погляди Тараса Шевченка. Кирило-Мефодіївське братство», де, зокрема, зустрічаємо пункт: «1996. Шаян, Основна сила творчості Шевченка / В. Шаян // Шевченків край. – Київ, 2005. – С. 275–285». Автор стверджує що Кирило-Мефодіївське братство – це «політичний чин Т. Шевченка» [1, с. 213]. Зазначу, що у вищезгаданому покажчику коментарів щодо тих чи інших праць – вкрай мало. Зазвичай, лише автор, назва, рік та місце видання, кількість сторінок. Тому аналіз праць В. Шаяна, його поглядів на різні аспекти історії України, української культури мають бути актуалізовані в гуманітарному науковому дискурсі. Особливо що стосуються образу Т. Шевченка. Адже в умовах інформаційної війни маємо чітко усвідомлювати силу слова та інформації, а також духовних основ.

Вивчивши праці В. Шаяна, насамперед ті, що присвячені видатним українським діячам та важливим подіям в історії України, продемонструю важливість опертя на духовні стрижні в умовах еміграції. Трактуювання В. Шаяном постаті Т. Шевченка, його ролі в історії України, його впливу на літературу, його месіанської ролі для українського народу – важлива складова розуміння історичного контексту розвитку української діаспори та впливу ідей В. Шаяна на певну частину західної української діаспори.

У 1916 р. представники української діаспори вперше відзначали день народження Т. Шевченка за кордоном. Його ім'я, його творчість та ідеї стали об'єднуючим ядром для українців по всьому світу. Зокрема, написана ціла низка наукових праць, присвячених Кобзареві. Наприклад, на сайті Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського є розділ «Шевченкіана у фонді відділу зарубіжної україніки», де розміщено інформацію як про літературні твори Т. Шевченка, видані за кордоном, так і дослідження його життя та діяльності. Серед них – праці Ю. Бойка, Д. Бучинського, П. Зайцева, Я. Рудницького, С. Смалья-Стоцького, Яра Славутича. Т. Шевченка вивчали як поета, художника, філософа, ідеолога, педагога, історіософа.

У брошурі «Українська символіка», В. Шаян веде мову про прапор України, містичне значення його кольорової гама, синьої і жовтої. У своїй «співдії» вони породжують, за Шаяном, тип героя «прямий пролом при фронтальній зустрічі ворога». Звідси й «Іду на Вас» Святослава ... Це герої Крут і Базару... легендарний Берсерк, безстрашний лицар...». До цієї плеяди входять й бійці УПА,

що дають «людству безсмертні приклади тисячів Берсерків, а кожний із тих тисячі не тільки не уступає перед героїзмом легендарного Берсерка, але сильно і високо його перевищує». На переконання автора «Української символіки», герой-борець УПА став початковою точкою «для творення свого національного ідеалу героя». Для такого героя найвищим благом є служіння «Високому Ідеалові Волі і Суверенності Нації». Ніщо не стане перепорою на його шляху до втілення своєї мрії: «...ані безмір ворожих сил, ані навіть факт, що його дію часто утруднює отой опортуністичний дядько, який ніяк не розуміє його героїчного пориву» [12, с. 24-25]. У доповіді «Священний героїзм як основа українського національного світогляду» (серпень 1957 р.) В. Шаян виводить образ воїна-борця, героя-святого, на протигагу схимникам, монахам чи аскетам. Оскільки повнота життя й потуги, покладені на вітвар «ідеалів своєї нації» варті не меншої поваги й шанування, аніж звичний образ християнського святого. Боротьба за свою воля й державу «на власній, споконвіку Богом нам даній, українській землі» є справою доброю, чесною й справедливою. Така боротьба, за твердженням Шаяна, є священним героїзмом, достойним прикладом для всього людства. Саме цей священний героїзм втілений в «ідеології українського лицарства Київської Доби», в «лицарів волі» (козаків. – О. С.), у вояках УПА. Дух цього героїзму, «Дух Нації», підхопив свого часу Григорій Сковорода, оформивши у своїх філософських міркуваннях «досвід і завдання нації», заклавши тим самим «справжнє відродження України». Справу Г. Сковороди продовжив Т. Шевченко, підхопивши «безперервний ланцюг духовного розвитку» [11, с. 3, 4, 6, 7, 11, 13, 14.] Саме він був чи не найславетнішим воїном-героєм, з безжальною зброєю – словом, «святий лицар правди і волі» [11, с. 8.]. В. Шаян творчість Т. Шевченка розглядає як світове явище, в одному ряду впливу на формування культури й філософії Європи культури та філософії Стародавньої Греції [8, с. 8]. Слово «було Богом на початку сотворення світу», а у «Шевченковому розумінні «Слово» – це світотворчий зміст, програма нації в історії, зов її душі й духа, основна сила творчості і життя самої нації» [8, с. 15]. Саме Т. Шевченко, як писав В. Шаян, «виціджував обоюдними мечами свого слова «сукровату кров раба», щоб налити в його серце лицарської, священної крові». Таким чином, він продовжив справу Г. Сковороди – «духове пробудження героїчного ідеалізму в душі нації» [9, с. 18]. В. Шаян у своїх друкованих працях стверджує думку про «безперервний ланцюг духовного розвитку» України та українців протягом століть. І втілений цей «Дух Нації» був у величних постатях Богдана Хмельницького, Григорія Сковороди та Тараса Шевченка. Буремні події часів Хмельницького, перетравлені часом, втілилися у філософській системі світовідчування Сковороди, з духу якого народився геній Шевченка – саме так виглядає духовний ланцюг пробудження й творення української нації за Шаяном [11, с. 11, 13, 15].

В. Шаян вивчав й українську символіку. Зокрема, чимало уваги приділив смисловою наповненню кольорів прапора України та духовності українців. На його думку, українська нація, яка стоїть на порозі свого духовного пробудження і самоусвідомлення, «починає уже зовсім виразно виявляти ті якості духовного характеру, які відповідають магічним якостям її прапору». Як він стверджував у своїх працях, синій промінь – то «тип ідеаліста, мрійника, шукача ідеалів, шукача правди, сповненого любов'ю до народу, а рівночасно до цілого людства, із глибоким співчуттям для всякої кривди і терпіння». Тоді як жовтий промінь – то людина, сповнена життєвої сили та витривалості, прагнення до зростання й розвитку, людина практична й прагматична. І саме неспівмірність «дії обох променів» є нашою національною трагедією. Прикладом того, на думку Шаяна, є Т. Шевченко, «який виразно стверджує у «Перебенді» і «Тризні», що існує пропасть поміж ним і народом і тому він не може розкрити перед народом повністю свою душу». Й лише через «поєднання дії Променя Синього і Жовтого, почав витворюватися новий і правдивий тип духового українця» та український героїзм. Таке поєднання народжує «постать Мудреця, Учителя, Пророка, Герофанта, Мислителя, Віщуна, Мандрівного Філософа чи Кобзаря». Й одним з таких «променів» є «пробудник сучасної української національної свідомості» Т. Шевченко, який випередив свій час. Його сучасники не змогли усвідомити й осмислити «справжніх духових висот Синього Променя України, вираженого у творах Сковороди і Шевченка» [12, с. 22, 23, 26, 27, 29].

В. Шаян глибинно аналізує шевченкове розуміння «СЛОВА» для розвитку нації, її історії, культури, літератури зокрема. Насамперед, «СЛОВО» – це не просто сама мова, це все те, «що зветься мистецтвом і духовістю нації». Важлива роль тут належить фольклору, який є зберігачем національної свідомості, особливо в умовах бездержавності. Мислитель зазначає, що «дослідники українського фольклору, а ще більше історики літератури, які недооцінювали державно-творчо значення фольклору, вчинили кривду українській культурі, намагаючись скласти її у прокрустове ложе чужи-

нецьких понять, схем і норм цінностей». Він підтримує Михайла Грушевського, який зараховував усну народну творчість до історії української літератури, бо вона є «виявом духового життя нації, висловленого мистецьким словом, <...> вона виконувала успішно своє завдання у відтворенні ідеальних зразків поведінки, характеру, емоцій і світосприймання <...>». Історично склалося так, що чимало зразків українського фольклору були знищені. І саме Тарас Шевченко своїм «СЛОВОМ» зумів підхопити естафету Г. Сковороди та зберегти для нащадків ті неоціненні скарби культури, у своїй літературній творчості заклавши «могутній клич до відновлення державної волі, як тугу за минулим». У Шевченкових поетичних рядках, як пише Шаян, «оживає серце поета, як за кожним цим простим словом прихований образ панування в Україні запорозького типу козацького ордену», що є «спадщиною національної духовости», є образом «буйного козака-сокола, козака-героя, що йде на поклик до бою, як сокіл до високого лету, без найменшого вагання залишає родину і дівчину». Літературний доробок Кобзаря В. Шаян називає літературою «новопробудженого, динамічного, революційного українського державно-суверенного націоналізму», зараховуючи його до історіософічної літератури. В один ряд із літературною спадщиною Шевченка (насамперед, його поеми «Сон», «Кавказ», «Великий льох», «Послання і мертвим, і живим, і ненародженим») Шаян ставить «Слово про похід Ігоря», драму Юрія Федьковича «Довбуш, або Громовий топір і знахарський хрест», драми Василя Пачовського «Сон української ночі», «Роман Великий», «Храм дітей Сонця», вірш «Незаномому воякові» Олега Ольжича, збірку «Держава Слова» та поему «Постаріла світу споруда» Михайла Ореста [8, с. 15, 17, 19, 25, 27, 28].

Та чи не найбільше уваги постаті Кобзаря та його духовно-морального та філософського внеску в історію української (й не лише української) історії та культури В. Шаян приділив у своїй праці «Основна сила творчости Шевченка». Написана вона була протягом 1936–1939 рр. Доречно буде згадати історію написання та видання цієї праці. Оскільки шлях від задуму автора до читачів був нелегким. Ще в процесі написання перших аналітичних оглядів поем Т. Шевченка В. Шаян зрозумів, що досягнути глибинний сенс його поетичної творчості на прикладі лише кількох поем – неможливо й недостатньо. Тому стаття, яка мала увійти до одного з літературознавчих збірників, розрослася до більш об'ємної праці. Події вересня 1939 р. внесли серйозні корективи у плани щодо оприлюднення даної роботи. Різні окупаційні режими не були сприятливим часом для україноцентричних праць. Однак Шаяну вдалося познайомити українську інтелігенцію Львова зі своїми напрацюваннями. Також протягом 1940–1943 рр. він написав дослідження про Григорія Сковороду «Лицар Святої Борні». І воно, й «Основна сила творчости Шевченка» базуються на споріднених методологічних засадах та об'єднанні ідеєю духовної величі цих двох особистостей в нашій історії та їх спорідненості, попри розділеність у часі й просторі. Шаяну вдалося, покидаючи Львів, вивезти обидві ці праці, та згодом, вже у Відні, виступити з доповіддю про Шевченка. Він також доповнив її актуальною на той час критикою нацистської ідеології Німеччини. Нелегке емігрантське життя ще тривалий час не давали змоги реалізувати всі творчі задуми. Примірник майже кустарного видання «Основної сили творчости Шевченка» та його фотокопія, якимось дивом збережені в одному з музеїв, лягли в основу видання вже 1960-х рр. В Україні ця праця була видана у Львові в 2010 р. [10, с. 3-5].

В. Шаян на прикладі поетичної творчості Т. Шевченка аналізує його біографію в контексті того часу, коли жив і творив Кобзар. У всім нам з дитинства відомому вірші «Мені тринадцятий минало» Шаян бачить «суть найглибшої душевної рани Шевченка»: дивний скарб, «вогонь святости», в серці хлопчини в оточенні земного пекла [10, с. 16]. І всі ті обставини призводили до душевної самотності Кобзаря, але разом з тим – і її величі [10, с. 18]. Це добре видно, як пише Шаян, на прикладі вірша «Перебендя» (1839 р.), де образ кобзаря зображений як ніби-то серед людей, але водночас – самсамісний:

<...> Його на сім світі ніхто не прийма.

Один він між ними, як сонце високе.

Його знають люде, бо носить земля;

А якби почули, що він, одинокий,

Співа на могилі, з морем розмовля,

На божєє слово вони б насміялись,

Дурним би назвали, од себе б прогнали <...> [13].

Перебендя – то і є сам Шевченко; це його «сповідь душі, це усвідомлення програми сина нації, що один із мільйонів звільнений із неволі, має призначення вести до волі цілу націю» [10, с. 24]. І дух

Перебенді-Кобзаря витає й у містерії «Великий Льох», і у поемі «Катерина»: «співчуття до жертви, але священний гнів за наругу над честю не тільки сільської дівчини, але його упокореної кріпацтвом і національним ярмом України» [10, с. 26].

Вже у «Гайдамаках» бачимо «сльозами вилитий псалом», поему «пекла й святости», «могуче об'явлення пекла», «поема прометейської святости», «героїчний лет Шевенкового генія», у якій «освячується дух народу і розковує крила до лету» [10, с. 26, 27]. Для Шаяна Шевченко – неймовірний митець-пророк-мислитель-борець світового масштабу; «його високу, нагірну проповідь братерства не розуміємо ще сьогодні» [10, с. 47]. Згадуючи слова Ярослава Рудницького про те, що українська література для Європи не є цікавою через наші суспільно-національні проблеми, В. Шаян палко йому опонує: «Це Європа ще не дозріла до сприймання Шевченка. Бо пекло поневоленого народу народом ще не стало для неї важливою етично-філософською проблемою. І аж тоді, як це пекло відчують народи Європи на своїм тілі і душі, зрозуміють вони велич драми Гайдамаків, велич трагізму Гонти, силу мовчазного крику мученика титаря і святість пісні братерства, проспіваної на чортівському бенкеті вічної Умані. Коли пекло цієї вічної Умані стане для Європи живою дійсністю, аж тоді вона склонить голову перед Шевченком» [10, с. 10]. І прометейський дух Кобзаря «горить вогнистим полум'ям Кавказу» [10, с. 30]. А в поемі «Тризна» Шаян розгледів «сповідь Шевченка» [10, с. 33].

Образ Т. Шевченка, його вплив на українців в світі, і в Україні, без перебільшення – метафізичний. Ба більше, він дуже дратує ворогів та недругів України. На підтвердження цих слів можна згадати одну з інтернет-публікацій з гучною назвою «Русская вера, украинские бесы и их зарубежные кукловоды» (травень 2021 р.). У цій статті Т. Шевченко названий «літературним ідолом українських самостійників», «безбожником» та звинувачений в «літературній убогості». А його поема «Гайдамаки» – також суцільна «літературна убогість», що містить «людожерські пасажі» [5]. Зважаючи на те, що праця «Основна сила творчости Шевченка» написана В. Шаяном в 1936–1939 рр., мимоволі спадають на думку сьогоденні події. Зокрема, слова, які стали гаслом антиросійського мітингу в Лондоні 18 березня 2018 р.: «Коли впаде останній український солдат, Путін прийде за вами» («The last ukrainian soldier falls, Putin will come for you») [7].

Отже, Т. Шевченко, його творчість, його духовна місія стали важливою складовою в житті української діаспори ХХ ст. Український рідновірський рух не став масовим ні в країнах проживання українців, ні потім в самій Україні. Але для ідеологів руху та його учасників, зокрема, В. Шаяна, поєднання патріотизму, віри в месіанську роль українців та України, опертя на духовних світочів (Тараса Шевченка, Григорія Сковороду, Івана Франка, Лесю Українку) стали важливими маркерами самоідентифікації та самозбереження в умовах еміграції. Вивчення праць В. Шаяна, зокрема тих, що так чи інакше присвячені Т. Шевченку, демонструють нам світоглядні орієнтири певної частини української діаспори ХХ ст., її умонастрої та прагнення, а також зв'язок із Батьківщиною через історію, культуру, релігію. Подальші досліджень цієї проблематики поглиблюють та систематизують знання з історії та культури української діаспори. А також сприятимуть зв'язкам українців у різних країнах проживання та сприятимуть збереженню культурної самотності та самоідентифікації.

Список використаних джерел та літератури:

1. Історична Шевченкіана: бібліографічний покажчик. Київ, 2016. 576 с.
2. Кожолянко Г. Проблеми розвитку національної культури українців у працях Володимира Шаяна. *Етнічна історія народів Європи*. 2006. Вип. 21. С. 10-14.
3. Лесів М. «Слава Дажбогу!»: український рідновірський рух як альтернативна візія нації. *Народознавчі Зошити*. 2010. № 3-4 (93-94). С. 363-370.
4. Лозко Г. Орден Бога Сонця. Історія та метафізика. Тернопіль, 2018. 328 с.
5. Македонцев П. Русская вера, украинские бесы и их зарубежные кукловоды. 26.05.2021. URL: <https://eadaily.com/ru/news/2021/05/26/russkaya-vera-ukrainskie-besy-i-ih-zarubezhnye-kuklovody>.
6. Сніжко В., Отрошко Л. Творчість через символ. Сімферополь, 2010. 236 с.
7. Українці у Лондоні оголосили місячний протест через російську агресію. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/news/031218-ukrayinci-u-londoni-ogolosyly-misyachnyy-protest-cherez-rosiysku-agresiyu>.
8. Шаян В. Джерело сили української культури. Лондон ; Торонто, 1972. 32 с.
9. Шаян В. Етичні, соціологічні і педагогічні погляди Григорія Сковороди з нагоди 250-ліття із дня народження великого мислителя України. Лондон ; Торонто, 1972. 22 с.
10. Шаян В. Основна сила творчости Шевченка. Львів, 2010. 64 с.
11. Шаян В. Священний героїзм як основа українського національного світогляду (Доповідь, виголошена на III-ому З'їзді Філії Легії Українських Повстанців у Великій Британії, у Ольдгамі, дня 24-го серпня 1957 р.). Лондон, 1958. 20 с.

12. Шаян В. Українська символіка. Гамільтон, 1990. 35 с.
13. Шевченко Т. Перебендя / УкрЛіб. Бібліотека української літератури. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=3997>.

References:

1. Istorychna Shevchenkiana: bibliohrafichnyi pokazhchyk. Kyiv, 2016. 576 s.
2. Kozholianko H. Problemy rozvytku natsionalnoi kultury ukrainsiv u pratsiakh Volodymyra Shaiana // Etnichna istoriia narodiv Yevropy. 2006. Vyp. 21. S. 10-14.
3. Lesiv M. «Slava Dazhbohu!»: ukrainskyi ridnovirivskyi rukh yak alternatyvna viziia natsii // Narodoznavchi Zoshyty. 2010. № 3-4 (93-94). S. 363-370.
4. Lozko H. Orden Boha Sontsia. Istoriia ta metafizyka. Ternopil, 2018. 328 s.
5. Makedontsev P. Russkaya vera, ukrainskie besy i ikh zarubezhnye kuklovody. URL: <https://eadaaily.com/ru/news/2021/05/26/russkaya-vera-ukrainskie-besy-i-ih-zarubezhnye-kuklovody>.
6. Snizhko V., Otroshko L. Tvorchist cherez symbol: monohrafiia. Simferopol, 2010. 236 s.
7. Shaian V. Dzherelo syly ukrainskoi kultury. London ; Toronto, 1972. 32 s.
8. Shaian V. Etychni, sotsiolohichni i pedahohichni pohliady Hryhoriia Skovorody z nahody 250-littia iz dnia narodzhennia velykoho myslytelia Ukrainy. London ; Toronto, 1972. 22 s.
9. Shaian V. Osnovna syla tvorchosty Shevchenka. Lviv, 2010. 64 s.
10. Shaian V. Sviashchennyi heroizm yak osnova ukrainskoho natsionalnoho svitohliadu (Dopovid, vyholoshena na III-omu Zizdi Filii Lehii Ukrainskykh Povstantsiv u Velyki Brytanii, u Oldhami, dnia 24-ho serpnia 1957 r.). London, 1958. 20 s.
11. Shaian V. Ukrainska symbolika. Hamilton, 1990. 35 s.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Отримано: 31.12.2021 р.

Прорецензовано: 21.01.2022 р.

Прийнято до друку: 25.01.2022 р.

e-mail: vit40x40@gmail.com

DOI: 10.25264/2409-6806-2022-33-98-104

Круковський В. На завершальному етапі консолідації: діяльність українських організацій Канади в контексті формування єдиного представницького органу (1938–1940 роки). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2022. Вип. 33. С. 98–104.

УДК 94(71):323.113(=161.2):061.2"1938/1940"

Віталій Круковський

НА ЗАВЕРШАЛЬНОМУ ЕТАПІ КОНСОЛІДАЦІЇ: ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ КАНАДИ В КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ ЄДИНОГО ПРЕДСТАВНИЦЬКОГО ОРГАНУ (1938–1940 РОКИ)

Завданням статті є аналіз подій стосовно утворення та діяльності українських діаспорних організацій в Канаді, подальшої їх консолідації навколо одного проводу – Комітету українців Канади, створеного у Вінніпегу 7 листопада 1940 року. У публікації відображено, як українська діаспора згуртувалася для збереження української культури та національної і політичної самосвідомості українців, а їхні провідники знайшли спільну мову за сприяння уряду Канади.

Ключові слова: Канада, Комітет українців Канади, канадське українство, консолідація, діаспорна організація.

Vitaliy Krukovsky

AT THE FINAL STAGE OF CONSOLIDATION: THE ACTIVITIES OF UKRAINIAN ORGANIZATIONS IN CANADA IN THE CONTEXT OF THE FORMATION OF A UNIFIED REPRESENTATIVE BODY (1938-1940)

The aim of the article is to analyze the events concerning the formation and activity of Ukrainian diaspora organizations in Canada, their further consolidation around one leadership – the Ukrainian Canadian Committee, established in Winnipeg on November 7, 1940. Almost twenty years have passed since the defeat in the First Liberation Struggle. At that time, the Ukrainian people lived in difficult and tragic conditions as a result of the occupation of their lands by Soviet Russia, Poland, Czechoslovakia, and Romania. Dnieper Ukraine was conquered by the Soviet totalitarian regime, which continued the policy of destroying Ukrainians as a nation by suppressing any uprisings and other manifestations of civil disobedience. A similar policy was pursued by the Polish government in western Ukraine for the same purpose, with repressions against Ukrainian patriots and ordinary Ukrainians. Any activity of organized Ukrainian communities and associations undesirable for the occupiers was persecuted, and the autochthonous population of Ukrainian ethnic lands was replaced. In addition, the colonizers destroyed the intellectual elite of the enslaved country – scientists, writers. Given these circumstances, some Ukrainians were forced to seek a better fate in other countries, including Canada. It has been proven that no country in the world – neither Soviet Russia, nor Poland, nor Czechoslovakia, nor Romania, nor Hungary – has ever been interested in and supported the restoration of Ukrainian statehood. Global trends towards the Ukrainian people have forced various Ukrainian public and political organizations to unite into one structure. The publication reflects how the Ukrainian diaspora rallied to preserve Ukrainian culture and the national and political identity of Ukrainians, and their leaders found common ground with the assistance of the Government of Canada.

Key words: Canada, the Ukrainian Canadian Committee, Canadian Ukrainianness, consolidation, diaspora organization.

З огляду на поразку в Перших визвольних змаганнях 1917-1921 років та загрозу репресій з боку радянського тоталітарного режиму, українські емігранти другої хвилі були змушені оселитися у багатьох країнах Заходу, зокрема і в Канаді, аби надалі продовжити боротьбу з метою збереження національної самобутності. Саме вони стали у витоків різноманітних за ідеологічними поглядами політичних організацій української діаспори в Канаді (Союз гетьманців-державників, Союз україн-

ців-самостійників, Братство українців-католиків, Українське Національне Об'єднання, пізніше Союз українських організацій), котрі наприкінці 30-их років ХХ століття почали гуртуватися навколо одного проводу – Комітету українців Канади. На початку 20-их років ХХ століття в житті української діаспори відбулося чимало важливих подій (Ризька мирна угода між Польщею і Радянською Росією 18 березня 1921 року та Другий зимовий похід Армії Української Народної Республіки 25 жовтня – 9 грудня 1921 року), котрі суттєво вплинули на хід боротьби української нації за незалежність, підвищили її самосвідомість та ознаменували згуртування канадського і світового українства, його об'єднання.

В українознавчих студіях проблемі воз'єднання українських діаспорних організацій в Канаді та взаємодії або конфліктів між ними на ідеологічному та релігійному ґрунті приділена значна увага. Детальну інформацію про події в 1921-1940 роках містять праці українських діаспорних істориків Михайла Марунчака [9], Олега Геруса [5], Ольги Войценко [4], Василя Вериги [3; 15], Любомира-Ярослава Луцюка [13] та Богдана Кордана [13; 14], а також сучасних вітчизняних учених Віктора Макара [7; 8] і Юлії Балицької [1]. Чимало фактів містяться у збірках документів та інших матеріалів про діяльність української політичної еміграції у міжвоєнний час [11] і в роки Другої світової війни та у фонді №15 «Колекція журналів, газет та бюлетенів, виданих в Україні та за кордоном» Центрального державного архіву зарубіжної україніки [12]. Розгорнутий хронологічний перебіг подій стосовно консолідації канадського українства виклали українські діаспорні історики Олег Герус [5] та Ольга Войценко [4], вітчизняні політологи Віктор Макар [7; 8] і Юлія Балицька [1]. Вчинки видатних українців щодо об'єднання українських діаспорних організацій Канади навколо єдиного проводу й політичні передумови перед вирішальними подіями в історії канадського українства висвітлені в публікаціях діаспорних істориків Ольги Войценко [4], Василя Вериги [3; 15], Михайла Марунчака [9] і Олега Геруса [5] та сучасної дослідниці Юлії Балицької [1], а також канадського соціолога Нормана Гілмера [13]. Та ж сама плеяда закордонних українських істориків і чернівецькі політологи Віталій Макар та Юлія Балицька відзначали суттєвий вплив репресій проти українського населення Холмщини та Підляшшя з боку уряду Польщі навесні-восени 1938 року на становище українців в Канаді, котрі стали частіше перейматися думкою про консолідацію [1; 7; 8]. Остаточно проблема вийшла на поверхню після окупації Угорщиною Карпатської України 15 березня 1939 року, про що мовиться в другому томі підручника Михайла Марунчака з історії українців Канади та матеріалах Центрального державного архіву зарубіжної україніки [9; 12]. Процес поступового об'єднання розрізаних з політичних мотивів українських діаспорних організацій в Канаді простежується в публікаціях діаспорних фахівців Богдана Кордана [13; 14], Михайла Марунчака [9], Любомира-Ярослава Луцюка [13] і Олега Геруса [5], науковій праці Юлії Балицької [1] та документах й матеріалах з історії української політичної еміграції в 1918-1945 роках [11]. Про роль Василя Кушніра в консолідації канадського українства в 1939-1940 роках писали українські діаспорні історики Олександр Баран, Василь Верига і Олег Герус та сучасна чернівецька політологиня Юлія Балицька [1; 2; 3; 5; 15].

У представленій статті досліджені досі невивчені питання, зокрема вплив суспільно-політичних подій в Україні та Європі на життя канадського українства та роль окремих громадських діячів, зокрема Василя Кушніра, у його згуртуванні.

Метою статті є аналіз історичних передумов та перебігу процесу взаємодії між українськими діаспорними організаціями та їх подальшого об'єднання в лавах одного проводу – Комітету українців Канади.

У передвоєнний час у середовищі канадського українства посилювалося політичне протистояння [6, с. 137; 10, с. 81]. Щороку преса відзначала прагнення окремих громадян та політичних осередків до створення координаційного центру. Проте розбіжності в дискусіях між політичними угрупованнями в багатьох сферах життєдіяльності були настільки величезними, що, за словами історика Михайла Марунчака, «за цією атмосферою менших справ важко було й бачити основні й далекосяжні питання». Український соціолог професор з Праги Ольгерд Бочковський наприкінці власної мандрівки країною 2 червня 1937 року зауважив у газеті «Канадійський українець»: «Українці повинні зійтися при круглому столі. В Канаді вони мають специфічне призначення. Вони повинні єднатися там, де ходить про загально-українські справи. Перед співгромадянами вони повинні виступати як українці, а не як члени поодиноких угруповань. Вони повинні особливу увагу звертати на пропагування української справи між канадійцями». З перспективи часу можна відзначити, що Ольгерд Бочковський лише нагадував своїм канадським землякам про цю довголітню філософію [9, с. 246-247]. З роками

ідея цілковитого згуртування канадського українства все частіше отримувала додаткові імпульси. Ті умови, які формувалися всередині Канади та за її межами, змушували українців шукати компроміси з метою об'єднання [1, арк. 37].

На українських етнічних землях під ворожою займанщиною йшла боротьба, що вимагала всебічної підтримки заокеанського українства і одноставного виступу в обороні прав українського народу. Та цього не траплялося через внутрішні суперечки в лавах націонал-патріотичного табору діаспори. Союз українців-самостійників, Братство українців-католиків, Українське Національне Об'єднання і Союз гетьманців-державників розуміли потребу втручання уряду Канади в українські справи, але з власних позицій. У той час, як ще не встигла делегація однієї організації повернутися з Оттави після звернення до прем'єр-міністра країни з проханням виступити на захист поневолених українців, як інша вже вислала делегацію, що заперечувала право першої представляти канадських українців. Навіть прихильно налаштовані до української проблеми канадські дипломати і державні діячі часто не знали, котрому українському представникові варто вірити. Було очевидно, що розсварене канадське українство не зможе допомогти рідній Батьківщині, окупованій Радянським Союзом, Польщею, Румунією та Чехословаччиною, чиї уряди посилювали переслідування місцевої національно-культурної інтелектуальної еліти [3, с. 76].

Головним каталізатором, що призвів до необхідності консолідації канадського українства, стали події 1938-1939 років в Україні та світі [1, арк. 39]. На західноукраїнських землях під виглядом «умиротворення» розгорталася колонізація перенаселених та економічно відсталих українських земель поляками, а уряд санкціонував руйнування українських православних церков у Холмському та Підляському воєводствах. Майже 175 церков було зрівняно з землею, 150 переведено на римо-католицькі служби, посилювалося навернення українського православного населення в римо-католицизм. Українські політичні лідери та інтелектуальна еліта були засуджені до концтабору в Березі-Картузській. Водночас румуни також нехтували інтересами українців у Північній Буковині та Бессарабії. Українські школи, як і в Польщі, тут закривалися, а українські газети вилучалися та заборонялися. У другій половині 30-х років уряд Чехословаччини почав політику переслідування українців у так званій Русі, яка мала стати її автономною складовою. Завойовники діяли згуртовано заради знищення духу української незалежності [15, р. 38-39].

Репресивна діяльність колонізаторів привернула увагу канадських українців не тільки з політичних мотивів, але і тому, що багато з них мали родичів, які безпосередньо страждали. Союз українців-самостійників та Українське Національне Об'єднання організували демонстрації, щоб підняти рівень загальногромадської свідомості і привернути увагу офіційної Оттави до України. Щорічні народні збори СУС схвалювали резолюції на підтримку української визвольної боротьби. Хоча за уважували, що українці в Україні, а не в Канаді, мають визначити характер боротьби та майбутній український суспільний і політичний лад. УНО, навпаки, виконувало програму ОУН, яка мала специфічну візію майбутньої України. Згідно зі словами Тимоша Павличенка, "Україна буде націоналістичною, бо вона не може бути іншою". Обидві організації, однак, були одноставні, що Радянський Союз розпадеться в очікуваному конфлікті з Німеччиною [5, с. 136].

Коли канадське українство довідалося навесні 1938 року про посилені утиски прав українців на Холмщині та Підляшші з боку уряду Другої Речі Посполитої, руйнацію їхніх православних церков та ліквідацію читалень «Просвіти», інших культурно-просвітницьких товариств, то організувало масові маніфестації-віча. Організатори заходів висилали листи й телеграми до федерального уряду країни з проханням втрутитися у ситуацію [9, с. 247]. Зрештою, канадське українство православного і греко-католицького віросповідання також відреагувало на ці події демонстраціями, протестами та збором коштів на допомогу постраждалим від колоніального гніту українцям [1, арк. 39].

18 вересня біля міської Авдиторії Вінніпегу зібралася демонстрація під керівництвом Протестного комітету Тараса Фарлея за участі трьох тисяч канадських українців. Маніфестація спрямовувалася «проти насильств в Польщі». Відтак, українські греко-католики і православні створили спільний фронт [4, с. 398]. До речі, такі виступи відбувалися і по інших містах Канади, зокрема у тих місцевостях, де проживала значна кількість українців [7, с. 166]. Представники Української греко-православної церкви, Союзів українців-самостійників та бувших українських вояків у вересні 1938 року звернулися до уряду Канади з вимогою повідомити Лігу Націй щодо вкрай незадовільного становища українців в Польщі [8, с. 41]. За участі місцевих громадських організацій та церковних парафій відбулися наради стосовно масової демонстрації. Вінніпезька маніфестація канадського українства

18 вересня 1938 року заслуговує на увагу як каталізатор початку процесу його консолідації у рамках єдиного координаційного центру громади в країні її проживання. Обговорювалася проблема формування Конгресу українців Канади, проте з огляду на нові події знову відкладена у довгий ящик [4, с. 227-228].

Коли восени 1938 року назвали проблеми в Закарпатті, котре у міжвоєнну добу перебувало в складі Чехословаччини і лише згодом стало автономією в її межах, з'явилася велика потреба у моральній та матеріальній допомозі землякам. Над незалежною Карпатською Україною нависла загроза вторгнення з боку Угорщини та Польщі – сусідів Чехословаччини [9, с. 247].

8 лютого 1939 року Репрезентаційний комітет канадійських українців випустив комунікат № 2 «Про становище українців відносно української справи в Європі». Його підписали представники всіх українських націонал-патріотичних діаспорних організацій та християнських церковних конфесій Канади, українці-депутати законодавчих зборів провінцій і міст, канадські державні та громадські діячі і науковці. Декларація була надіслана до федерального уряду та парламенту Канади і оприлюднена в різних численних часописах в Північній Америці та Західній Європі. На обговорення її поставив депутат Палати громад Канади з Вегревілля в провінції Альберті фермер, бізнесмен і вчитель Вільям Гейгорст, соціал-кредитор за партійною приналежністю [12, арк. 6 зв.]. Репрезентаційний комітет канадійських українців здобув широку підтримку громади [14, р. 13]. Становлення Карпатської України 13-14 березня 1939 року засвідчило перший крок до втілення мети у життя і підсилило надії українських патріотів на підтримку нацистської Німеччини. Оскар Склтон написав у своєму конфіденційному зверненні до прем'єр-міністра Вільяма Ліона Маккензі Кінга: «Українці досі сподіваються, що у світлі сьогоденних подій, давні мрії можна здійснити. Задля збереження національних інтересів країни слід утримати цю чисельну групу від вчинення неприємностей удома і за кордоном» [13, р. 86-87].

Останні розмови про консолідацію відбувалися в червні 1939 року [9, с. 248]. Нагода для справжньої церковної співпраці надійшла від Національної військової служби Канади, яка була зацікавлена молодими військовослужбовцями-українцями, котрі достойно проявили себе у Першій світовій війні та на строковій службі. Цей департамент налагодив контакт з організаційним комітетом через ветерана Великої війни 1914-1918 років українського самостійника і канадського ліберала Василя Буряника. Його запросили до Оттави на розмову з прем'єр-міністром Канади Вільямом Ліоном Маккензі Кінгом і членом Ради Північно-Західних територій та заступником міністра закордонних справ Канади Оскаром Склтоном, фахівцем у східноєвропейських і українських справах. Це була довгоочікувана нагода представити уряду позицію української спільноти в Канаді щодо подій в Європі. Попередньо справа обговорена на закритому засіданні СУС у Вінніпегу, де схвалено рішення про запрошення Братства українців-католиків для формування спільної православно-католицької делегації, оскільки це було би переконливіше і впливовіше. Мовляв, Оттава обізнана у фракційності канадського українства. погодилися з цим висновком отець Василь Кушнір та єпископ Василь Ладика [5, с. 139-140].

6 липня 1939 року Василь Буряник зустрівся з прем'єр-міністром Канади Вільямом Ліоном Маккензі Кінгом [9, с. 249]. Поінформував про утиски українців з боку урядів Польщі та Радянського Союзу [1, арк. 45]. Окрім того, священник з Монреалю Василь Гігейчук, адвокат з Торонто Теодор Гуменюк і Василь Буряник мали нараду з Оскаром Склтоном та дипломатом Норманом Робертсоном, повідомивши їх про події в Європі та Україні, зокрема і в Закарпатті. Українсько-канадська делегація висловила солідарність своєї громади з демократичним світом, що опинився під загрозою нової світової війни. Учасники зустрічі заявили про нагальну потребу тісної співпраці між офіційною Оттавою та українською громадою [9, с. 249]. 9 липня 1939 року українсько-канадські делегати зустрілися з першим секретарем Верховного комісара Канади у Великій Британії Лестером Пірсоном. 13 липня Вільям Ліон Маккензі Кінг надіслав до Лондона звіт про результат зустрічі з канадськими українцями, де висвітлювалося їхнє основне бачення тогочасного становища у Європі. Внаслідок цього почався процес консолідації української діаспори в Канаді [9, с. 248-249]. Відвідини українсько-канадською делегацією Оттави 5-9 липня 1939 року стали першим кроком до порозуміння і співпраці між всіма провідними організаціями національно-патріотичної гілки громади [1, арк. 46].

5 липня Никифір Григоріїв писав Костю Мацієвичу, що значна частина канадського українства позитивно налаштована на створення єдиного представницького комітету, додавши, що українці в Північній Америці повинні гуртуватися у єдину структуру. Проти цього, на думку громадського

діаспорного діяча, виступали «лошаки» без самостійної думки, які, мовляв, залежать від «європейського наказу» [11, с. 601-602]. Під «лошаками» розумілося Українське Національне Об'єднання, яке було ідеологічно тісно пов'язане з Організацією Українських Націоналістів.

Українські націонал-патріоти в Канаді просили Вільяма Ліона Маккензі Кінга порушити питання про самовизначення України перед британцями, які, вважалося, були в змозі схвалити справедливе політичне рішення. Сподівалися, що у разі розпаду Радянського Союзу Велика Британія прихильно поставиться до національних прагнень українського народу [14, р. 20-21].

Оскар Скелтон спрямував ці та інші звернення до Королівської Канадської кінної поліції. Недавня інформація про українські діаспорні організації переконала його у необхідності це зробити [14, р. 21].

23 серпня 1939 року народний комісар закордонних справ Радянського Союзу В'ячеслав Молотов і міністр закордонних справ Німеччини Йоахім фон Ріббентроп уклали пакт про ненапад, який перекреслив сподівання Невілла Чемберлена на вічний мир та мрії українців про незалежність. Наслідків цієї змови не зачекалися. 1 вересня 1939 року Адольф Гітлер напав на Польщу, і Велика Британія, пов'язана з тією союзною угодою, через два дні оголосила війну Німеччині. Франція слідувала за Великою Британією, а Канада – 10 вересня. Почалася Друга світова війна. 17 вересня Радянський Союз порушив договір про ненапад з Польщею і окупував її східні частини, заселені українцями на півдні та білорусами на півночі. Цей поворот подій схвилював світ, а тим більше канадських українців. Українці повсюдно засуджували російське вторгнення на Захід України, яке радянська офіційна пропаганда називала "визволенням західних українців та білорусів від польського ярма" [15, р. 55].

Друга світова війна спонукала до швидшого згуртування різних ідейно-політичних сил канадського українства у єдиний провід, а військові дії вимагали посиленої праці не лише української громади, а й загалом країни. Вільям Ліон Маккензі Кінг був зацікавлений у тому, щоб суспільство не затонуло у внутрішніх чварах, а одноставно пристало на його позицію у воєнних зусиллях уряду. Уряд наполягав на спрямуванні їхніх зусиль усіх на боротьбу із супротивником [3, с. 77]. Тож новий етап перемовин щодо консолідації канадського українства турбував і саму громаду, і уряд країни її проживання [1, арк. 47]. З огляду на зміну ситуації, 4 вересня 1939 року керівник Екзекутиви УНО Володимир Коссар провів засідання, де була одноставно ухвалена резолюція про те, що не слід шкодувати зусиль для формування єдиного представницького органу всіх українських груп в Канаді, за винятком комуністів. Вирішено, що УНО продовжить робити це самостійно за допомогою людей доброї волі. Ця позиція Екзекутиви була відображена на сторінках «Нового Шляху», що зупинило полеміки з іншими українсько-канадськими фракціями, а також в інструкціях, виданих окремим філіям [15, р. 55].

Центральною фігурою в процесі координації життєдіяльності канадського українства на цей момент став Василь Кушнір. Оскільки він представляв найбільшу українсько-канадську греко-католицьку групу, було цілком природно, що мирянська організація у вигляді Братства українців-католиків повинна стати ініціатором формування центрального українсько-канадського представницького органу. У вересні 1939 року В. Кушнір зробив першу спробу, скликавши представників Союзу українців-самостійників та Українського Національного Об'єднання у Вінніпегу. Ці організації виявили одноставність в тому, що необхідне об'єднане представництво канадських українців [15, р. 56].

У вересні 1939 року діячі УНО в Саскатуні вирішили сформувати Репрезентаційний комітет за взірцем, запропонованим Василем Кушніром. В листопаді цього року розпочався новий етап консолідації канадського українства. Союз українців-самостійників дійшов висновку, що для загального добра варто толерувати свого супротивника у спільному комітеті [5, с. 142].

14 січня 1940 року провідники БУК, УНО і СГД в особі Василя Кушніра, Володимира Коссара, Ореста Жеребка, Теодора Дацьківа, Тиміша Павличенка, Михайла Пелеха та Андрія Труха оприлюднили відозву «До всіх Національних Українських Організацій Всеканадійського Значіння і до Всеї Української Людности в Канаді», в якій зазначалося: «Всі українці так само мусять розуміти, що без їх однозгідної участі і праці на міжнародному полі така справедлива розв'язка української проблеми не буде можливою і під цю пору, як вона була унеможливлена самими українцями в 1918 і 1919 роках через висилку на мирову Конференцію не єдиної, а кількох українських противних до себе делегацій. Це не сміє повторитися в цій війні. Тим часом така небезпека вже заходить. Дійсна незалежна опінія українців Канади мусить цьому в найрішучіший спосіб і негайно запобігти» [2, с. 63].

3 лютого 1940 року сформований Репрезентаційний Комітет Українців Канади (РКУК) під керівництвом Василя Кушніра. До президії структури увійшли члени Братства українців-католиків Орест Жеребко та Тома Мельничук і члени Українського Національного Об'єднання інженер Володимир Коссар, професор Тиміш Павличенко та адвокат Василь Свистун [9, с. 249]. Організації-засновники РКУК погодилися, що відтепер проблемою єдності канадського українства повинен займатися Комітет, а не окремі організації [15, р. 70].

4 лютого 1940 року Василь Кушнір заявив у пресі: «В Канаді ми жили старим краєм. Це були наша радість і смуток. Це ми вліпляли в молодь нашу і не прогайнували ні одного моменту. Прийшов час нашого іспиту в Канаді, коли ми маємо доказати, що ми здібні тут бути воедино і сотворити один провід.

Ідея незалежності там не згасала, але вони безсильні там сказати, чого хочуть і що їм належить. Провидіння Боже хоче, щоб тут сказали ми, під канадійським прапором про прапор український. Ця ідея невмируща аж до остаточної перемоги! Нам треба єдності! Англіїці подивляють нашу динаміку. Від осені 1938 провідні наші люди працювали над тою єдністю, коли прийшла скрута Карпатської України, ми бачили потребу одного фронту! Наші переговори скінчилися додатньо. БУК і УНО наїшли спільну мову: Хочемо України на християнських основах, хочемо української національної держави. Це нас єднає.

Як тяжко зійтися на національному ґрунті, коли моральні сили підірвані! Хочемо цю хвилю пережити в піднеслім настрої. Хочу вам заявити важне. Вчора була конференція БУК-а і УНО. Вибрали Репрезентаційний Комітет, з тим, що остає місце для інших українських організацій в Канаді, котрі схочуть з нами спільно приступити до праці. Говорю, як голова того РК. Виведу вам людей, що будуть працювати. Я виведу їх тут, щоби ви їх виділи, а вони працювали аж до перемоги нашої справи!» [2, с. 65-66].

9 травня 1940 року СУС організував чергову зустріч з СГД, СУО та деякими місцевими організаціями у Вінніпегу і разом з ними заснував представницький орган – Центральний комітет українців Канади (ЦКУК) [15, р. 83-84].

Прилюдне зречення провідника Союзу українських організацій Данила Лобая від соціалізму зробило його сприятливим для націонал-патріотичного табору. Проте, на відміну від Ярослава Арсенича і Мирослава Стечишина, Тиміш Павличенко і Василь Кушнір визнавалися компетентними лідерами канадського українства, що зміцнювали процес його консолідації [5, с. 142].

Заключний етап координації діяльності українських діаспорних організацій Канади відбувся 6-7 листопада 1940 року, коли у Вінніпегу відбулася конференція двох українських комітетів. В цей час «ініціатива виходила від Федерального департаменту національних військових служб... Відсутність єдності серед українців розглядалася як ворожість для військових зусиль, і уряд хотів дій» [15, р. 89-90].

До перемовин як посередники приєдналися канадський історик Джордж Сімпсон і канадський літературознавець Ватсон Кіркконелл та британський дипломат Джеймс Еразм Трейсі Філіппс. Безпосереднє втручання федерального уряду Канади означало серйозне ставлення до проблеми єдності української громади, і перемовники проявили готовність прийняти вказівки своїх посередників. Запорукою успішної зустрічі стали згода Союзу українців-самостійників на співпрацю з реформованим Українським Національним Об'єднанням та визнання ним Союзу українських організацій як законної української діаспорної організації в Канаді. Нарешті, головна перешкода на шляху до взаємодії була подолана [5, с. 148].

Внаслідок успішних перемовин паралельні структури та діаспорні організації канадського українства інтегрувалися у єдиний Комітет українців Канади (КУК). Всі зусилля, за словами її президента Василя Кушніра, були зосереджені у двох напрямках:

«1) Для консолідації української opinio і для координації праці українців Канади для помочи урядам Канади і Великої Британії успішно закінчити війну;

2) Для представлення сконсолідованої opinio та для ведення скоординованої праці взагалі...» [9, с. 250]

Відразу керівники українських діаспорних організацій оприлюднили комунікат до всієї української діаспори в Канаді про створення на основі Репрезентаційного і Центрального комітетів українців Канади власне Комітету українців Канади, який був покликаний до «скріплення воєнних зусиль як горожан Канади» і «координації праці у всіх спільних справах українського народу» [2, с. 68-69].

8 листопада 1940 року КУК оприлюднив комюніке, в якому інформував канадське і світове українство про об'єднання Братства українців-католиків, Українського Національного Об'єднання та Союзів українців-самостійників, гетьманців-державників і українських організацій в межах однієї структури. Українська громада Канади схвально відреагувала на її створення [1, арк. 57].

Отже, канадське українство пройшло довгий і складний шлях до об'єднання, що часто ускладнювався банальними егоїстичними інтересами. Друга світова війна та події в окупованій Україні вимагали єдності закордонних українців, котрі досі шукали консолідації, проте не знаходили компромісів. І лише втручання федерального уряду Канади, котрий потребував підтримки етнічних громад, змусило фрагментовану українську діаспору сісти за стіл перемовин та визначити формат подальшої співпраці. І з цього моменту розпочався новий етап суспільно-політичного життя української діаспори в Канаді. Заснування Комітету українців Канади засвідчило довершення ідеї її згуртування, що билася в серцях кожного активного канадського українця та нарешті вилилася в єдину провідну організацію.

Список використаних джерел та літератури:

1. Балицька Ю. О. Суспільно-політична діяльність Конгресу українців Канади: дис.... канд. політ. наук: 23.00.02; Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. Чернівці, 2009. 213 арк.
2. Баран О. Праця для церкви і народу: життя і діяльність о. д-ра Василя Кушніра. Вінніпег, 1995. 215 с.
3. Верига В. За межами Батьківщини: збірник наукових статей і доповідей. Львів, 2002. 364 с.
4. Войченко О. Літопис українського життя в Канаді. Вінніпег, 1969. Т. 4: Доба росту й диференціації: роки 1930-1939. 475 с.
5. Герус О. В. Консолідація української суспільності в Канаді. *Життєвий досвід українців у Канаді: рефлексії*. Вінніпег, 1994. С. 115–152.
6. Євтух В. Б., Трощинський В. П., Попок А. А. Закордонне українство. Навч. посібник. Київ, 2005. 308 с.
7. Макар В. Реакція канадських українців на акцію руйнування православних церков на Холмщині та Південному Підляшші в 1938 році. *Акція руйнування православних церков на Холмщині і Південному Підляшші в 1938 році – обставини, перебіг, наслідки*. Холм, 2009. С. 159-169.
8. Макар В. Українці Канади – неперервний зв'язок із Україною: ч. 2 *Зовнішні справи: наук. журнал*. 2016. №10. С. 40-44.
9. Марунчак М. Г. Історія українців Канади. Вінніпег, 1991. Т. 2. 1991. 512 с.
10. Трощинський В. П., Шевченко А. А. Українці в світі. Київ, 1999. 352 с.
11. Українська політична еміграція 1919–1945: Документи і матеріали. Київ, 2008. 928 с.
12. ЦДАЗУ (Центральний державний архів зарубіжної україніки), Ф. 15. Оп. 2. Спр. 14. 10 арк.
13. Hillmer N., Kordan B., Luciuk L. On guard for thee: war, ethnicity, and the Canadian state, 1939-1945. Ottawa, 1988. XX, 282 p.
14. Kordan B. S. Canada and the Ukrainian Question, 1939-1945: A Study in Statecraft. Montreal and Kingston, 2001. XIV+270 p.
15. Veryha W. The Ukrainian Canadian committee: Its origin and war activity. Toronto, Ontario, 1967. 160 p.

References:

1. Balytska Yu. O. Suspilno-politychna diialnist Kongresu ukrainsiv Kanady: dys.... kand. polit. nauk: 23.00.02; Cherniv. nats. un-t im. Yu. Fedkovycha. Chernivtsi, 2009. 213 ark.
2. Baran O. Pratsia dlia tserkvy i narodu: zhyttia i diialnist o. d-ra Vasylia Kushnira. Vinnipeh, 1995. 215 s.
3. Veryha V. Za mezhamy Batkivshchyny: zbirnyk naukovykh statei i dopovidei. Lviv, 2002. 364 s.
4. Voitsenko O. Litopys ukrainskoho zhyttia v Kanadi. Vinnipeg, 1969. T. 4: Doba rostu y dyferentsiiatsii: roky 1930-1939. 475 s.
5. Herus O. V. Konsolidatsiia ukrainskoi suspilnosti v Kanadi. *Zhyttievyyi dosvid ukrainsiv u Kanadi: refleksii*. Vinnipeh, 1994. S. 115–152.
6. Ievtukh V. B., Troshchynskiy V. P., Popok A. A. Zakordonne ukrainstvo. Navch. posibnyk. Kyiv, 2005. 308 s.
7. Makar V. Reaktsiia kanadskykh ukrainsiv na aktsiiu ruinuvannia pravoslavnykh tserkov na Kholmshchyni ta Pivdennomu Pidliashshi v 1938 rotsi. *Aktsiia ruinuvannia pravoslavnykh tserkov na Kholmshchyni i Pivdennomu Pidliashshi v 1938 rotsi – obstavyny, perebih, naslidky*. Kholm, 2009. S. 159-169.
8. Makar V. Ukrainsi Kanady – neperervnyi zviazok iz Ukrainoiu: ch. 2 *Zovnishni spravy: nauk. zhurnal*. 2016. № 10. S. 40-44.
9. Marunchak M. H. Istoriia ukrainsiv Kanady. Vinnipeh, 1991. T. 2. 1991. 512 s.: il.
10. Troshchynskiy V. P., Shevchenko A. A. Ukrainsi v sviti. Kyiv, 1999. 352 s.
11. Ukrainska politychna emihratsiia 1919–1945: Dokumenty i materialy. Instytut politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy; Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy. Kyiv, 2008. 928 s.
12. TsDAZU (Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv zarubizhnoi ukrainiky). F. 15. Op. 2. Spr. 4. 10 ark.
13. Hillmer N., Kordan B., Luciuk L. On guard for thee: war, ethnicity, and the Canadian state, 1939-1945. Ottawa, 1988. XX, 282 p.
14. Kordan B. S. Canada and the Ukrainian Question, 1939-1945: A Study in Statecraft. Montreal and Kingston, 2001. XIV+270 p.
15. Veryha W. The Ukrainian Canadian committee: Its origin and war activity. Toronto, Ontario, 1967. 160 p.

Отримано: 31.12.2021 р.

Прорецензовано: 13.01.2022 р.

Прийнято до друку: 17.01.2022 р.

e-mail: andrii.smyrnov@oa.edu.ua

DOI: 10.25264/2409-6806-2022-33-105-109

Смирнов А. Відновлення євхаристійного спілкування Українських Православних Церков у діаспорі з Вселенським Патріархатом наприкінці ХХ століття. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2022. Вип. 33. С. 105–109.

УДК 94 (477):271

Андрій Смирнов

ВІДНОВЛЕННЯ ЄВХАРИСТІЙНОГО СПІЛКУВАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ПРАВОСЛАВНИХ ЦЕРКОВ У ДІАСПОРІ З ВСЕЛЕНСЬКИМ ПАТРІАРХАТОМ НАПРИКІНЦІ ХХ СТОЛІТТЯ

Стаття присвячена врегулюванню канонічного статусу Українських Православних Церков у Канаді, США та діаспорі, які в 1990-х роках увійшли до складу Вселенського Патріархату. Згідно з т. зв. Точками домовлення (Articles of agreement) між УПЦ у Канаді та Вселенською Патріархією, підписаними 1 квітня 1990 р., вона залишилася митрополією з повною внутрішньою автономією. У 1995 р. УПЦ у США перейшла під омофор Уселенського патріарха як окрема церковна одиниця на умовах, передбачених у «Параграфіях угоди між Українською Православною Церквою в США та Вселенською Патріархією Константинополя». Логічним продовженням відновлення євхаристійного спілкування Церков діаспори з Константинополем стало отримання Томосу про автокефалію ПЦУ від Уселенської Патріархії в 2019 р.

Ключові слова: Православна Церква, Вселенський Патріархат, українська діаспора, співпраця.

Andrii Smyrnov

THE RESTORATION OF THE EUCHARISTIC COMMUNION OF THE UKRAINIAN ORTHODOX CHURCHES IN DIASPORA WITH THE ECUMENICAL PATRIARCHATE AT THE END OF 20TH CENTURY

The article analyzes two examples of restoring the canonical order in the fullness of Orthodoxy presented by Ukrainian Orthodox Church of Canada and Ukrainian Orthodox Church of the USA. In July 1990 the Sobor of the UOCC ratified an agreement with the ecumenical patriarch of Constantinople that established a eucharistic union between the two churches.

In 1989 UOCC made a decision to proceed with the “Articles of Agreement with the Ecumenical Patriarchate of Constantinople” and to initiate the establishment of Eucharistic union. On April 1, 1990, the delegation of the UOCC officially accepted the “Articles of Agreement” in Istanbul at the Phanar – the office of the Patriarch of Constantinople, and Patriarch Demetrius II concelebrated the Liturgy with the members of the UOCC delegation. These articles of agreement were presented for and again received approval at the 1990 Sobor of the UOCC. The Sobor, also in resolution form, made it clear that “in case of any internal-administrative conflict, priority is retained by the UOCC Charter and Constitution as a distinct Church body in a separate, sovereign state”.

In December 1994 the hierarchs of the UOC of USA met with the Ecumenical Patriarch in Istanbul and came to an agreement recognizing the canonicity of the Church and accepting the UOC of USA and the entire Ukrainian Orthodox Church in the Diaspora into Ecumenical Patriarchate. On March 12, 1995, the entire Ukrainian Orthodox hierarchy outside Ukraine was received into the jurisdiction of Constantinople. According to the “Points of Agreement”, the UOC of USA continue to maintain its distinct internal structure and organization and shall be considered an ecclesiastic entity under the omophorion of the Ecumenical Patriarchate. The parishes of the Ukrainian Orthodox Church of America were united with it.

Key words: the Orthodox Church, the Ecumenical Patriarchate, Ukrainian diaspora, communion.

Історія українського православ'я в діаспорі продовжує привертати увагу дослідників, породжує палкі наукові й суспільні дискусії. Вагомий внесок у наукове вивчення цієї проблеми здійснили Іван Власовський, о. Микола Денисенко, о. Михайло Димид, Роман Єринюк, о. Тимофій Міненко, Семен Савчук та Юрій Мулик-Луцик, Оксана Хомчук та інші автори.

Процес здобуття «Патріаршого і Синодального Томосу надання автокефального церковного устрою Православній Церкві України», що завершився його врученням Блаженнішому митрополиту Київському і всієї України Епіфанію Думенку на Фанарі в 2019 р., спонукає до поглибленого пере-

осмислення історичного досвіду стосунків Українських Церков із Церквою-матір'ю – Вселенським Константинопольським Патріархатом. З огляду на це метою наукової статті є з'ясування історичних передумов відновлення євхаристійного спілкування Українських Православних Церков у діаспорі з Уселенським Патріархатом наприкінці ХХ ст.

Українські Церкви київської традиції мають давню історію стосунків з Уселенським Патріархатом. Після анексії Київської Митрополії Московським Патріархатом у 1686 р. цей зв'язок був перерваний. У ХХ ст. діаспорні Церкви робили неодноразові спроби порозумітися з Вселенським Патріархатом і досягти євхаристійного спілкування. На перешкоді були як міжюрисдикційні конфлікти й амбіції єпископів, так і небажання Фанару псувати стосунки з Російською Православною Церквою через українців. У 1973 р. митрополит Мстислав Скрипник відкинув пропозицію патріарха Константинопольського Димитрія Пападопулоса про повне інкорпорування парафій Української Православної Церкви (УПЦ) у США і діаспорі до складу місцевих грецьких єпархій.

УПЦ у Канаді

Приводом для активізації контактів з Уселенською Патріархією стала підготовка до святкування тисячоліття хрещення Руси-України. У жовтні 1987 р. митрополит Вінніпегу та всієї Канади Василій Федак та о. Степан Ярмусь відвідали Вселенського патріарха Димитрія і запросили його на урочистості. Консисторія УПЦ у Канаді створила Комісію міжцерковних зв'язків, до складу якої увійшли о. С. Ярмусь (голова), о. Дмитро Лучак (секретар), о. Олег Кравченко, о. Т. Міненко і адвокат Володимир Саранчук. Під час другої зустрічі на Фанарі в березні 1989 р. відбулися переговори з патріаршою комісією міжцерковних стосунків і, за словами о. С. Ярмуса, «велася мова про точки евентуального погодження УПЦ в Канаді з Патріархією» [13, с. 564]. Надзвичайний Собор УПЦ у Канаді в жовтні 1989 р. схвалив/апробував пропозицію консисторії стосовно євхаристійного єднання з Константинополем.

1 квітня 1990 р. делегація духовенства офіційно підтримала т. зв. Точки домовлення (Articles of agreement) між УПЦ у Канаді та Вселенською Константинопольською Патріархією. Кульмінаційним моментом стала участь у Божественній літургії і сопричастя в соборі св. Георгія в Константинополі. Того ж дня патріарх Димитрій підписав грамоту, адресовану митрополиту Василю, що окреслює 12 вищезгаданих точок домовлення – у формі вступу, десяти пунктів і висновків. «Цим нашим зверненням з приємністю повідомляємо Вас, що ми уважно застановилися над справами, які Ваше Високопреосвященство подав в імені загального церковного Собору Ваших єпархій до матері-Церкви, Великої Церкви Христової, з бажанням нормалізації духовних і церковних потреб українців у Канаді, – наголошував Уселенський патріарх. – Отримавши Ваше прохання, ми, разом із преосвященними митрополитами Священного Синоду, нашими возлюбленими братами й співслужителями, вважали привілеєм і обов'язком Святого Апостольського Вселенського Патріаршого Престолу прийняти православних українців під духовну й канонічну опіку їхньої матері, Церкви Константинопольської, з метою забезпечення їхнього церковного правопорядку й захисту» [8].

Згідно з документом УПЦ у Канаді, входячи під омофор Уселенської Патріархії, залишається митрополією з повною внутрішньою автономією, а канонічним главою цієї церковної одиниці є Константинопольський патріарх, до якого звертаються в усіх канонічних справах: «Не входячи в будь-які світські й політичні прояви та декларації, Українська Греко-Православна Церква в Канаді, як окрема церковна одиниця, строго затримує особливу свою ідентичність в межах православного церковного й канонічного порядку й традиції, а, зокрема, Вселенської Патріархії» [8].

Грецький екзарх Вселенського Патріархату в Америці, як «духовний дорадник», мав право бути присутнім на Соборах і нарадах єпископату УПЦ у Канаді, допомагати розв'язувати конфліктні ситуації, не втручаючись у внутрішні адміністративні справи цієї церковної одиниці.

Першоєрарх УПЦ у Канаді під час богослужінь поминає ім'я Вселенського патріарха, єпархіальні єпископи – митрополита Канади, а духовенство – свого правлячого архиєрея.

Відповідно до Точок домовлення кожен єпископ носить титул міста, в якому він живе, та єпархії, якою керує: «Архиєпископ Вінніпегу і Середньої Єпархії, Митрополит Української Греко-Православної Церкви в Канаді з його вікарієм – Єпископом Саскатунським; Єпископ Торонто і Східної Єпархії з його вікарієм – Єпископом Монреальським; Єпископ Едмонтону і Західної Єпархії з його вікарієм – Єпископом Ванкуверським». Для успішної опіки над вірянами вони періодично збираються на Собор єпископів УПЦ у Канаді під головуванням свого митрополита.

Нових кандидатів на єпископів після консультацій з єкзархом представляє першоєрарх на схвалення спершу Собору УПЦ у Канаді, а потім Священному Синоду Вселенського Патріархату для остаточного затвердження і хіротонії.

Святе миро та антиминоси митрополит отримує від Уселенського патріарха і зі своїм підписом роздає їх священникам для літургійного вжитку. Церковні Собори чи Синоди скликаються з благословення матері-Церкви, а ухвалені на них рішення подаються на затвердження Вселенському патріарху. Відносини УПЦ у Канаді з Вселенською Патріархією відбуваються через першоєрарха, а листування може також здійснюватися через єкзарха [8].

XVIII Собор УПЦ у Канаді 4–8 липня 1990 р. у Вінніпезі ратифікував та схвалив звіт і Точки домовлення. Собор також зазначив у формі резолюції, що «у разі виникнення будь-яких внутрішніх конфліктів між керівництвом перевага надаватиметься УПЦК за Статутом та хартією, що існує в окремій суверенній державі» [цит. за: 4, с. 271]. У травні 1998 р. новий патріарх Константинопольський Варфоломій Архондоніс відвідав Канаду й отримав почесний ступінь доктора богослов'я Колегії св. Андрея у Вінніпезі.

На думку о. М. Димида, УПЦ у Канаді «зберегла такі свої унікальні риси, як соборність та ключова роль керівного органа – консисторії, рівноправними частинами якої є єпископат, єреї та миряни. Загальний церковний Собор обирає *протоса* Церкви» [3, с. 12]. Упродовж 2010–2021 рр. канадську Церкву очолював митрополит Юрій Калішук, однак він оголосив про свої відставку за станом здоров'я, як і його попередник владика Іван Стінка. Нового митрополита обере Собор УПЦ у Канаді в червні 2022 р. Нині там служать уродженці України єпископ Едмонтону і Західної єпархії Іларіон Рудник (місцєблоститель митрополичої катедрі) та єпископ Торонто і Східної єпархії Андрій Пешко.

УПЦ у США і діаспорі

Перший патріарх Київський і всієї України Мстислав Скрипник разом із владиками Антонієм Щербою та Антонієм Масендичем у травні 1992 р. відвідали Вселенського патріарха Варфоломія на Фанарі. Вони відслужити панахиди на могилах Вселенських патріархів Афінагора I та Димитрія I. Під час зустрічі сторони обговорили широкий спектр тем, акцентуючи увагу на церковній ситуації в Україні. Однак чи не єдиним практичним наслідком цієї зустрічі стала спільна світлина православних архиєреїв [7].

Після упокоєння патріарха Мстислава новим предстоятелем УПЦ у США став митрополит Костянтин Баган (1936–2012). Поглиблення інституційного розколу українського православ'я, брак канонічного визнанням, входження сусідньої УПЦ у Канаді до юрисдикції Вселенського Патріархату обумовили переорієнтацію керівництва УПЦ у США на Константинополь. У грудні 1994 р. на фоні ускладнення відносин Москви й Фанару в Естонії владика Костянтин і Антоній були запрошені на аудієнцію до Вселенського патріарха. Останній висловив бажання, «щоб єдність Української Православної Церкви в діаспорі і в Україні була здійснена якнайскоріше». Американські єпископи повідомляли, що патріарх готовий визнати УПЦ у США та діаспорі, «залишаючи непорушними своєрідну ідентичність, статуту суцільність і адміністративну незалежність» [цит. за: 5, с. 98-99].

Архієпископ Антоній провів консультації з патріархами Димитрієм Яремою (УАПЦ) та Володимиром Романюком (УПЦ КП) в Україні, а також владиками Анатолієм Дублянським і Йоаном Дерев'янкою в Європі. У лютому 1995 р. Рада Митрополії УПЦ у США рекомендувала єпископату увійти під духовний омофор Уселенської Патріархії, а також продовжувати допомагати Церкві в Україні: «Цей крок також буде мати позитивний вплив на справу єдності нашої Церкви в незалежній Україні й забезпечить зміцнення позиції Київського престолу, як духовного осередку і Церкви-матері всіх православних українців не тільки в Україні, але також поза її устійненими і визнаними кордонами» [цит. за: 5, с. 99].

6 грудня 1994 р. під час зустрічі владик Костянтина й Антонія з патріархом Варфоломієм у Стамбулі були погоджені «Параграфи угоди між Українською Православною Церквою в США та Вселенською Патріархією Константинополя», які передбачали такі умови поєднання:

«1. Українська Православна Церква в США, приймаючи канонічну зверхність Вселенської Патріархії Константинополя, продовжує зберігати свою теперішню організаційну структуру, як окрема церковна одиниця, безпосередньо під омофором Вселенської Патріархії.

2. Специфічна ідентичність цієї внутрішньо відмінної церковної одиниці буде строго втримуватися в межах канонічних правил та традицій православ'я, а особливо Вселенської Патріархії, і не підлягатиме будь-яким світським чи політичним впливам.

3. Канонічним главою цієї церковної одиниці (УПЦеркви в США і діаспорі) – є Вселенський патріарх Константинополя.

4. Високопреосвященний архієпископ Америки, як екзарх Вселенської Патріархії, являється духовним дорадником цієї церковної одиниці, і здійснює це через її митрополита. Він може брати участь у соборах Церкви та конференціях єпископів УПЦеркви в США з метою передати побажання і благословення Церкви-Матері в Константинополі. Він не може втручатися у внутрішні справи УПЦеркви, хіба що у випадку внутрішньої кризи, при чім він може допомогти в розв'язанні такої.

5. Первоієрарх УПЦеркви в США під час богослужень поминатиме преподобне ім'я правлячого Вселенського Патріарха; єпархіальні єпископи поминатимуть ім'я свого первоієрарха, всечесне духовенство поминатиме згідно існуючих правил. Кожний єпископ носитиме титул міста, над яким головує, а саме: Блаж[енніший] Константин, митрополит УПЦ у США і архієпископ Чиказький, В[исоко]Преосв[ященніший] Антоній – архієпископ Нью-Йорку і Вашингтону, і Преосв[ященніший] Паїсій, єпископ Мінеаполісу. Для ліпшої співпраці й кращого служіння своїй пастві, ці ієрархи періодично братимуть участь у конференціях єпископів УПЦ у США, очолених Митрополитом.

6. У справі вибрання кандидатів на митрополита чи єпископів первоієрарх, чи виконуючий обов'язки первоієрарха, після консультації з екзархом Вселенської Патріархії в Америці, подає список кандидатів до Собору Церкви для його затвердження. Імена затверджених кандидатів потім передаються до Святішого Синоду Вселенської Патріархії для канонічного підтвердження.

7. Святе миро уділяє Вселенська Патріархія митрополитові, який по потребі роздає його духовенству. Святі антиминоси, які мають відповідний україномовний напис, отримуються також від Церкви-матері й роздаються митрополитом із його підписом для літургійного вжитку.

8. Про скликання Соборів Церкви та Конференцій єпископів повідомляється Церкву-Матір для отримання канонічного благословення Вселенського Патріарха. Резолюції, схвалені на таких зібраннях, висилаються Церкві-Матері для її інформації.

9. УПЦерква в США, входячи під канонічний омофор Вселенської Патріархії, стає членом Постійної Конференції Православних Єпископів Америки (SCOBA).

10. Зв'язок між УПЦерквою в США і Вселенською Патріархією здійснює безпосередньо Митрополит із Його Святістю, Патріарші листи від Церкви-матері до УПЦ у США висилаються безпосередньо Митрополиту.

11. Офіційне повідомлення, що УПЦерква в США входить під канонічну юрисдикцію Вселенської Патріархії, згідно з прийнятим порядком, буде надіслане у формі патріаршого листа всім ієрархам – предстоятелям Православних Церков» [7; 9, с. 94-97; 10, с. 526-527].

9–14 березня 1995 р. делегація діаспорної УПЦ перебувала в Стамбулі. Отець Стефан Женчук опублікував спогади про чин прийняття українських архиєреїв у дійсному сані: «Бібліотекар патріархії диякон Васіліос вписав першим ім'я “Метрополітан Константінос” у велику книгу-диптих Вселенської Патріархії, а за ним імена всіх наших єпископів. Після цього всі присутні ієрархи повернулися до канцелярії Вселенського патріарха. Під час служіння кожному з них було зачитано патріархом його титулярний статус. Наприкінці цього чину кожний із наших ієрархів зачитував лист своєї згоди і вірності» [12].

У неділю православ'я 12 березня в соборі св. Георгія було відправлено Божественну літургію, за якою патріарх Варфоломій урочисто оголосив про прийняття під свій омофор усіх православних українців діаспори. Реагуючи на звинувачення недоброзичливців, 2 квітня Собор діаспорних єпископів оприлюднив звернення до клиру та вірян, в якому наголосив: «Ваші єпископи не були пересвячені у Царгороді. Вселенська Патріархія зайняла позицію, що абсолютно не має сумніву щодо законності всіх хіротоній на єпископа, які відбулися у Церкві в діаспорі під проводом митрополита Мстислава» [9, с. 116]. Під час особистого спілкування з автором у Бавнд Бруці владика Антоній ще раз категорично заперечив інформацію російських пропагандистів про повторні свячення українських архиєреїв.

Черговий Собор УПЦ у США у жовтні 1995 р. затвердив євхаристійне єднання з Константинополем. Скликана митрополитом Анатолієм, який через стан здоров'я був відсутній у Стамбулі, Рада митрополії УАПЦ у діаспорі 14 червня 1996 р. у Новому Ульмі схвалила рішення єпископів щодо входження Церкви під духовний омофор Вселенської Патріархії. До УПЦ у США приєднався зі своїми парафіями єпископ УПЦ в Америці Всеволод Майданський, який очолив Західну єпархію. Після смерті владика Костянтина першоієрархом Української Церкви в США та діаспорі був обраний ми-

трополит Антоній Щерба, а головою консисторії – енергійний єпископ Даниїл Зелінський із Бучача. Увесь український єпископат на Заході утворив Постійну конференцію українських православних єпископів поза межами України, яка регулярно звертається до вірян зі своїми архиєпископськими посланнями. На думку професора богослов'я о. Миколи Денисенка, «рішення канадських та американських Церков приєднатися до Константинополя дало Вселенському патріарху нові можливості для подолання розділень в Україні, показавши, що тавро неканонічності може бути зцілено прийняттям і визнанням» [2, с. 172].

Зокрема, під час об'єднавчого процесу в 2018 р. патріарх Варфоломій призначив своїх екзархів у Києві архиєпископа Памфільського Даниїла зі США та єпископа Едмонтонського Іларіона з Канади, «які обидва служать українським православним вірним у своїх відповідних країнах у складі Вселенського Патріархату» [11]. Отже, Константинопольський патріарх фактично перебрав на себе низку організаційних обов'язків із конституювання помісної Православної Церкви України. Екзархи здійснили велику організаційну роботу з підготовки Об'єднавчого Собору 15 грудня 2018 р., зокрема й у справі порозуміння УПЦ КП та УАПЦ [1; 6, с. 33].

Отже, отримання Томосу про автокефалію ПЦУ від Уселенської Патріархії стало логічним продовженням відновлення євхаристійного спілкування Церков діаспори з Константинополем у 1990-х рр. Нині вони виступають адвокатом України в православному світі та сприяють становленню єдиної помісної Української Православної Церкви.

Список використаних джерел та літератури:

1. Архієпископ Тельміський Іов (Геча): Україна завжди була канонічною територією Вселенського патріархату. URL: <https://glavcom.ua/interviews/arhiepiskop-telmiskiy-iov-gechabr-ukrajina-zavzhdi-bula-kanonichnoyu-teritorijeju-vselenskogo-patriarhatu-528418.html> (дата звернення: 20.12.2021).
2. Денисенко М. Православна Церква в Україні: століття розділень. Київ, 2019. 376 с.
3. Димид М. Діаспора як фактор оновлення для великого та святого Собору: український досвід. *Метров*. 2014. Ч. 10–11. С. 12–26.
4. Єринюк Р. Українська Православна Церква. Львів, 2010. 382 с.
5. Лисий А. Українська Православна Церква в діаспорі: від зародження до сьогодення. *Український церковно-визвольний рух і утворення Української Автокефальної Православної Церкви*. Київ, 1997. С. 94–100.
6. Смирнов А. Об'єднавчий Собор Православної Церкви України 15 грудня 2018 року. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2021. Вип. 32. С. 32–38.
7. Смирнов А. Українська православна діаспора. Ч. 3. Шлях до визнання. URL: https://risu.ua/ukrajinska-pravoslavna-diaspora-ch-3-shlyah-do-viznannya_n92304 (дата звернення: 20.12.2021).
8. Точки домовлення між УПЦ в Канаді і Вселенською Константинопольською Патріархією. URL: <https://uoss.ca/wp-content/uploads/2018/08/Articles-of-Agreement-WEB.pdf> (дата звернення: 20.12.2021).
9. Хомчук О. Українська Православна Церква в США – з Києвом чи Істамбулом? Чикаго, 1997. 151 с.
10. Хомчук О. Церква поза церковною огорожею. Розколи і руйнація Української Православної Церкви в пошуках «константинопільського визнання». Чикаго, 2002. 621 с.
11. Черговий крок до автокефалії: Вселенський патріархат призначив своїх представників у Києві. URL: <https://www.unian.ua/society/10253055-chergoviy-krok-do-avtokefaliji-vselenskiy-patriarhat-priznachiv-svoji-predstavnikiv-u-kiyevi.html> (дата звернення: 20.12.2021).
12. Українське православне слово. 1995. № 4. С. 7.
13. Ярмусь С. Українська Православна Церква в ХХ ст. і спроби її зближення з Вселенською Патріархією. *Православ'я в Україні : зб. матеріалів Всеукр. наук. конф. 22 листоп. 2011 р.* Київ, 2011. С. 558–567.

References

1. Denysenko M. The Orthodox Church in Ukraine: A Century of Separation. DeKalb, 2018. 298 p.
2. Dymyd M. Diaspora yak faktor onovlennia dlia velykoho ta sviatoho Soboru: ukrainskyi dosvid. *Метров*. 2014. No. 10-11. S. 12-26.
3. Yeryniuk R. Ukrainska Pravoslavna Tserkva. Lviv, 2010. 382 s.
4. Lysyi A. Ukrainska Pravoslavna Tserkva v diaspori: vid zarodzhennia do sohodennia. *Ukrainskyi tserkovno-vyzvolnyi rukh i utvorennia Ukrainskoi Avtokefalnoi Pravoslavnoi Tserkvy*. Kyiv, 1997. S. 94-100.
5. Smyrnov A. Obiednavchyi Sobor Pravoslavnoi Tserkvy Ukrainy 15 hrudnia 2018 roku. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Serii «Istorychni nauky»*. Ostroh, 2021. Vyp. 32. S. 32–38.
6. Smyrnov A. Ukrainska pravoslavna diaspora. Ch. 3. Shliakh do vyznannia. URL: https://risu.ua/ukrajinska-pravoslavna-diaspora-ch-3-shlyah-do-viznannya_n92304.
7. Khomchuk O. Ukrainska Pravoslavna Tserkva v SShA – z Kyievom chy Istambulom? Chykhah, 1997. 151 s.
8. Khomchuk O. Tserkva poza tserkovnoiu ohorozheiu. Rozkoly i ruinatyiia Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy v poshukakh «konstantynopil'skoho vyznannia». Chykhah, 2002. 621 s.
9. Yarmus S. Ukrainska Pravoslavna Tserkva v XX st. i sprobly yii zblyzhennia z Vselenskoiu Patriarkhiieiu. *Pravoslavia v Ukraini*. Kyiv, 2011. S. 558-567.

РЕЦЕНЗІЯ

Володимир Борщевич

ІСТИНА РОБИТЬ НАС ВІЛЬНИМИ...

Рецензія на монографію: Смирнов А. Між хрестом, свастикою і червоною зіркою: українське православ'я в роки Другої світової війни: монографія. – Одеса : Гельветика, 2021. – 416 с.

Історія вже давно стала зброєю в руках опонентів української державності. За незначним винятком усі російські дослідники упереджені або відверто ворожі в оцінці подій, що ілюструють боротьбу України за незалежність. Імперський синдром надто глибоко укорінився в головах тих, хто мав би стояти за істину. Особливо яскраво це видно на прикладі церковно-історичних досліджень, присвячених періоду Другої світової війни. І торжество правди тут можливе лише завдяки ґрунтовним науковим студіям. Саме монографія доктора історичних наук, професора кафедри історії ім. проф. М. П. Ковальського Національного університету «Острозька академія» Андрія Смирнова «Між хрестом, свастикою і червоною зіркою: українське православ'я в роки Другої світової війни» дає надійне опертя такому торжеству.

Історія Української Православної Церкви періоду Другої світової війни завдяки знаковості й епохальності подій цього часу та їх впливу на подальшу долю українського православ'я ось уже понад сім десятиліть привертає увагу вітчизняних та закордонних науковців. Їх праці за цей час еволюціонували від апологетичних до концептуальних і базованих на першоджерельному матеріалі досліджень. Однак підсумовуюче слово у змаганні за істину йще не сказано.

Церковна історія періоду Другої світової війни має також геополітичний вимір і значення, оскільки російські історики на прикладі оформлення і діяльності Автономної Православної Церкви в Україні в роки німецької окупації висновують один із аргументів на підтвердження права Московської патріархії поширювати юрисдикцію на цю територію. Мовляв, навіть у воєнні роки православні українці зберігали вірність Російській Церкві-матері.

Отже, в монографії А. Смирнов запропонував свій погляд на процеси творення організаційних структур Церкви та їх зміну під впливом різних чинників. Монографія має чотири основних розділи. У першому автор дає фахову характеристику стану розробки проблеми. А. Смирнов поділяє наявну історіографію питання на українське та закордонне історіописання. Представниками «сучасної української історіографії» справедливо названо Ю.

Волошина, В. Гордієнка, О. Лисенка, В. Пашенка та інших. Ці науковці були першими в незалежній Україні, хто взявся досліджувати долю Української Православної Церкви в роки війни. Вони ж запропонували концептуальні підходи до вивчення питання.

Аналіз закордонної історіографії розпочато з характеристики наукового доробку церковного історика Івана Власовського. Автор критично оцінює внесок професора, характеризує його «Нарис історії Української Православної Церкви» як «популярний, синтетичний, узагальнювальний підручник із чіткою конфесійною орієнтацією» (с. 28).

Серед інших дослідників української діаспори здобувач виокремлює А. Дублянського, науковий тандем С. Савчук – Ю. Мулик-Луцик, В. Косика, о. Т. Міненко, О. Хомчук та М. Денисенка. Польська історіографія питання обмежена короткою характеристикою праць М. Бендзи, А. Міроновича, К. Урбана, Я. Шилінга.

Чисельнішою є когорта російських дослідників, котрі розглядали Українську Православну Церкву періоду війни в контексті сталінської церковної політики з абсолютним ігноруванням її права на автокефалію. В. Ципін, С. Раневський, В. Петрушко, Феодосій (Процюк), М. Шкаровський, А. Вишиванюк, В. Підгайко – це своєрідне обличчя сучасної російської історіографії питання. Серед західних дослідників історії Церкви періоду війни названо Д. Армстронга, Г. Файрсайда, В. Флетчера, Ф. Гаєра, К. Беркгофа.

Джерельна база монографії А. Смирнова досить репрезентативна. Опрацьовано відповідні колекції документів у Варшаві, Бавнд-Бруці, Едмонтоні. Важливими також стали збірки матеріалів колишнього КГБ та райхскомісаріату «Україна», що зберігаються в центральних українських архівах у Києві. Органічно доповнюють джерельну базу опубліковані документи і матеріали, тогочасна періодика, спогади безпосередніх учасників подій.

Другий розділ наукової роботи присвячений характеристиці українського національно-церковного руху в Генерал-губернаторстві впродовж 1939–1944 рр. Автор, передовсім, звертає увагу на особливості реорганізації Православної Церкви та висвяту єпископів-українців, як кульмінаційний момент змін. На основі маловідомих документів і матеріалів вдається відновити послідовність подій, котрі призвели спочатку до усунення митрополита Діонісія (Валединського) зі становища глави Церкви до повернення його до справ восени 1940 р.

Окремий підрозділ книги містить характеристику розвитку Холмсько-Підляської єпархії після її відновлення і до приходу радянських окупаційних військ. Автор подав чіткий опис змін у літургичній практиці духовенства, мові відправ, адмініструванні єпархіального та парафіяльного рівнів. Слушним є твердження, що Холмщина і Підляшшя в період діяльності владики Іларіона (Огієнка) стали «провідним центром українського національно-церковного руху».

У третьому розділі монографії А. Смирнов характеризує юрисдикційні зміни на Волині у 1939–1941 рр., інституалізацію Автономної Православної Церкви в Україні, функціонування Волинської єпархії АПЦ під окупацією та її розбудову в 1942–1944 рр. Розділ озаглавлений як «Російська Православна Церква в Україні напередодні та в роки німецько-радянської війни». Встановлення церковної юрисдикції Московської патріархії на чолі з місцєблюстителем Сергієм (Страгородським) автор називає юрисдикційною трансформацією. Важливим для осягнення подій церковного життя в перші місяці радянської влади є розуміння церковної політики сталінського режиму, який використовував рештки російського православного єпископату. Усе ж ієрархії РПЦ не вдалося стовідсотково оволодіти ситуацією в Західній Україні, де два єпископи формально залишалися в юрисдикції колишньої Польської Автокефальної Православної Церкви, встановленої Томосом 1924 р. Багатим на нові концептуальні підходи та оригінальний фактаж став другий підрозділ третього розділу праці, де розглянуто інституалізацію Автономної Православної Церкви в контексті ухвал Почаївського собору 1941 р. Автору належить шана за введення до наукового обігу низки постанов першого та другого Соборів Автономної Церкви в Почаєві. На підставі аналізу подій автор зробив обґрунтований висновок, що зв'язок єпископату АПЦ з Московською патріархією носив формальний характер.

У третьому підрозділі А. Смирнов також окреслив головні віхи розвитку Волинської єпархії Автономної Церкви, котра в роки війни стала найчисельнішою і найбільш організованою порівняно з іншими церковними областями. Структурування АПЦ у райхскомісаріаті «Україна» загалом стало предметом дослідження в четвертому підрозділі. Використовуючи наявну джерельну базу автор спробував відобразити всі труднощі церковного будівництва в центральних, східних і південних регіонах України: призначення єпархіальних архиєреїв, вікаріїв та священників; утворення єпархіальних управлінь, благочинь, відновлення чернечого життя та розбудову парафіяльної мережі; взаємовідносини з цивільною та військовою німецькою владою на місцях.

Важливим став четвертий розділ книги, де простежено становлення та діяльність Автокефальної Православної Церкви. Автор послідовно відтворив картину минулого від моменту створення Адміністрації Автокефальної Церкви, розбудови її в Центрі та на Сході України, охарактеризував розвиток міжцерковних відносин і завершив діяннями Варшавського Собору Автокефальної Церкви 1944 р.

У висновках обґрунтовано стверджено про необхідність переосмислення розвитку Православної Церкви в роки Другої світової війни і запропоновано авторське бачення і трактування подій. Отже, А. Смирнов вважає, що в період Другої світової війни на території Холмщини і Підляшшя відбулося українське національно-культурне й духовне відродження, значущою складовою якого став національно-церковний рух за українізацію Православної Церкви. У церковному житті Волині в 1939–1941 рр. радянська влада робила головний акцент на використанні упокореного Московського Патріархату для зміни юрисдикційно-канонічного статусу новоприєднаних єпархій, що раніше підпорядковувалися митрополиту Діонісію (Валединському). На початку німецької окупації поживилося й переформатовалося церковне життя. Німецька політика спрямовувалася на розкол українського православ'я й нейтралізацію національно-церковного руху. Автор стверджує, що Почаївський Собор ухвалив низку рішень загальноукраїнського значення, які започаткували інституційний розкол у Православній Церкві в Україні. Новостворена Автономна Церква зберігала формальний юрисдикційний зв'язок із РПЦ.

В умовах німецької окупації Волинь зберегла значний кадровий ресурс, ставши своєрідним церковним П'ємонт у процесі релігійного відродження на Сході. Загалом в Україні в 1943 р., за під-

рахунками автора, Автономна Церква об'єднувала понад 2500 парафій. Звернуто увагу на те, що відродження церковного життя в роки війни супроводжувалося об'єктивними труднощами. Драматизм ситуації полягав у конфронтації двох юрисдикцій. Автор аргументовано стверджує про канонічність єпископату Автокефальної Церкви, рукоположеного в 1942 р.

Отже, монографія А. Смирнова «Між хрестом, свастикою і червоною зіркою: українське православ'я в роки Другої світової війни» нині є найавторитетнішим дослідженням історії Української Православної Церкви в роки Другої світової війни. Автор гідно продовжив традиції попередників (І. Власовського, Ю. Мулика-Луцика, Ю. Волошина, О. Лисенка, о. Т. Міненка) і представив науковій громадськості й зацікавленому читачеві якісний науковий продукт. Монографія А. Смирнова також є серйозним аргументом у викритті заангажованості й ворожості російських дослідників Православної Церкви ХХ ст.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Альошина Оксана – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та культурного менеджменту Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).

Бенчук Віталій – аспірант кафедри історії ім. проф. М. П. Ковальського Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).

Близняк Микола – кандидат історичних наук, завідувач кафедри історії ім. проф. М. П. Ковальського Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).

Борщевич Володимир – доктор історичних наук, професор кафедри церковної історії Рівненської духовної семінарії (м. Рівне).

Гриценко Андрій – доктор педагогічних наук, завідувач кафедри історії, правознавства та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка (м. Глухів).

Давидюк Руслана – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Рівненського державного гуманітарного університету (м. Рівне).

Кравець Данило – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника (м. Львів).

Круківський Віталій – аспірант Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ).

Марчук Володимир – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії ім. проф. М. П. Ковальського Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).

Свистун Олександр – аспірант кафедри історії, правознавства та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка (м. Глухів).

Смирнов Андрій – доктор історичних наук, професор кафедри історії ім. проф. М. П. Ковальського (м. Острог).

Сморжевська Оксана – кандидат історичних наук, доцент кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ).

Стопчак Микола – доктор історичних наук, професор кафедри права Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету (м. Вінниця).

Тершак Анатолій – аспірант кафедри історії ім. проф. М. П. Ковальського Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).

Трофимович Володимир – доктор історичних наук, професор кафедри історії ім. проф. М. П. Ковальського Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).

Наукове видання

**НАУКОВІ ЗАПИСКИ НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
«ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ»
СЕРІЯ «ІСТОРИЧНІ НАУКИ»**

ВИПУСК 33

Головний редактор *Володимир Трофимович*
Відповідальний за випуск *Андрій Смирнов*
Комп'ютерна верстка *Наталії Крушинської*
Художнє оформлення обкладинки *Катерини Олексійчук*

Формат 60x84/8. Ум. друк. арк. 6,74. Наклад 100 пр. Зам. № 11–22.
Папір офсетний. Друк цифровий. Гарнітура «Times New Roman».

Оригінал-макет виготовлено у видавництві
Національного університету «Острозька академія»,
Україна, 35800, Рівненська обл., м. Острог, вул. Семінарська, 2.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи РВ № 1 від 8 серпня 2000 року.

Виготовлено ФОП Свинарчук М. В.
Тел. (+38068) 68 35 800, e-mail: 35800@ukr.net.